

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગાંધી કોર્પોરેશન ભાગ]

પ્રવૃત્તિ ક્રમાંક ૪૫૭૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ માલતી માધવ

વિષય ટી. ડી. ૪ : ૨

મહાકવિ શ્રીભવભૂતિપ્રણીત.

મ લતી માધવ.

પ્રકરણ.

તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર,
મહાપદિત જગદ્ગરની ટીકાને આધારે રચેલા
ટિપ્પણસમેત.

રચનાર.

દ્વિવેદી મણિલાલ નભુભાઈ.
નડીયાદ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર.

માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.
બીજી આવૃત્તિ પ્રત ૧૯૦૮.

અમદાવાદ.

શ્રી 'રામકૃષ્ણ' પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. મગનલાલ લરીવજી-
વદાસે છાપ્યું. પાંચકુવા નવાદરવાગ્ન.

ઇ. સ. ૧૯૧૨

મં. ૧૯૧૮

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ

૪૫૭૬

7

(આ પુસ્તકના સર્વ પ્રકારના હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

પ્રસ્તાવના.

શૃંગારરસને પુરાતન કાલના કવિઓએ “રસરાજ” કહ્યો છે, ને તે યોગ્ય છે. યુદ્ધ, વ્યાપાર, ઇત્યાદિક જે જે કાર્ય મનુષ્યનું મન આ દરી બેસે છે, તેનો હેતુ તપાસી જોતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે, માણસના અંતઃકરણમાં સર્વથી પ્રબલ ઇચ્છા પોતાના નાના કુટુંબને પોતાની આશપાશ લેઈ, પોતાની પ્રિયાનો મીઠો સમાગમ ભોગવવાની હોય છે. દીર્ઘકાલપર્યંત વિદેશ વેહનારનું મન પણ પોતાની શાંત ઝૂંપડીતરફ નિરંતર ખેંચાય છે; યુદ્ધમાં ને યુદ્ધમાં ખપી જતા કંઠણ હૃદયના ચોદ્ધાના ગાલ પણ પોતાના ઘરમાંની લઘુસુષ્ટિનું સ્મરણ કરતા આં સુથી ભીજાય છે. આમ મનુષ્યના સર્વ પ્રયત્નનું મધ્યબિંદુ પોતાનું ઘર છે. આ ઘર શી રીતે શુભગારાય? એ ઘર શી રીતે બહાલું લાગે? એ ઘર શા માટે આવી જાડું જેવી અમર કરે? અધોગનાથી. સ્ત્રીવિના પુરૂષનું જીવન અરધુજ છે એમ ઇશ્વરની સંકલના હાય એવું ભાસે છે. કઠોરતા, કૂંરતા, આદિ વિષમગુણમય પુરૂષને દીપાવનાર, મૃદુતા, મધુરતા, લાલિત્ય આદિ કોમલ; ગુણમય સ્ત્રી ઇશ્વરે નીપજાવેલા છે. આવા પોતાના અંગને પરિપૂર્ણ કરનાર વિભાગને પ્રાપ્ત કરી, તેની સાથે આનંદિ વિહારમાં કાલનું ગમન કરવાને પ્રત્યેક જણ પ્રયત્ન કરેજ. જે સુદર છપી પોતાની કાંતિથી, પોતાની ચતુરાઈથી, પોતાની વિદ્યાથી, પોતાની મધુરતાથી, મનનું હરણ કરી લે છે, અને ભાવિયકાલમાં સર્વ શુભની સાધન થઈ પડે એમ લાગે છે, તેની પાછળ સંસારી જનો પોતાનો જીવ કુરબાન કરવાને પણ તત્પર થાય છે—તેમાંજ હીન થઈ જાય છે—સર્વદા તેનેજ દેખે છે. ખીજા તમામ રસની, એક રીતે જોતાં, ઉત્પત્તિ શૃંગારમાંથીજ છે. સર્વરસનું મધ્યબિંદુ રસરાજ છે એમ સર્વદા મનાયલું છે. આવા રસરાજનાં કેટલાંક અમૂલ્ય રત્ન ભવભૂતિના કાવ્યસાગરમાંથી લેવાં કરી વાંચનાર

રસિક જનો શુદ્ધ શૃંગારની તુલના કરે, એ મારો પ્રથમ હેતુ, આ ભાષાન્તર રચવામાં, છે.

પ્રેમ વિવિધ પ્રકારના છે: ઇશ્વરપ્રતિ, દેશપ્રતિ, પિતાપ્રતિ, પત્નિપ્રતિ, મિત્રપ્રતિ, વગેરે. તેમાંના છેલા બે પ્રેમનું તાદૃશ ચિત્ર આ નાટકમાં પાડેલું છે. પ્રેમાસક્તિમાં ડુબેલાં મનુષ્યો કેવાં સુખ અનુભવે છે, તેનું શૃંગારમય વર્ણન આપતાં પતિ-પત્નિના ધર્મ યથાર્થ દર્શાવ્યા છે:—

ચાલિનાં.

પ્યારી વસ્તુ, મિત્ર, બંધુ, બધાંએ,
સર્વે ઇચ્છા, ગર્હ, ને જીવ સર્વે,
સ્ત્રીને ભર્તા, સ્ત્રી ધણીને ગણી છે,
એવું નિત્યે જાણુજો બાલ બન્ને.

આ નાટકના પ્રેમની કલ્પના અતિ ઉચ્ચવર્ગની છે. વિદ્વાન્ દાક્તર વિલ્સનનો અભિપ્રાય છે કે “ ઇપ્રેજ લોકોએ હિંદુઓના પ્રેમની જે અવગણના કરેલી છે, તેને આ નાટકમાં વર્ણવેલો પ્રેમ રદ કરે છે. ” વળી મિત્રનો અન્યોન્ય પ્રેમ વર્ણવ્યામાં પણ કંઈ બાકી રાખી નથી; તેમજ સર્વે પાત્રોમાં જે અન્યોન્ય પ્રેમ જાણાવ્યો છે તે ઘણા ઉત્તમ પ્રકારનો છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમનાં પ્યાન વાંચનારની સેવામાં રજુ કરવાનો મારો બીજો હેતુ છે.

ભરતખંડિ આર્યોનું મન કવિતા ઉપર અસલથીજ મચેલું છે. ભરતખંડ જેવા ફલદ્રૂપ દેશમાં અવકાશ વધારે મળતો, અને દેશી રાજ્ય સ્થાયિ હોવાથી તે અવકાશ નિર્વિઘ્ન રહેતો. આવા અવકાશના પ્રસંગમાં ભરતખંડની આકર્ષક વિશ્વચમત્કૃતિ તેમના મનઉપર લબ્ય અસર કરે તેમાં શી નવાઈ ! હિમાલય જેવા પર્વતનાં, વાદળાંથી વિંટાયલાં, નાનારંગથી ચિત્રિત, હિમમય શિખર,--લીલોતરીની વચમાં નાના મોટા તરંગથી તોરમાં ઉછળતી નદીઓ,--તેમાં પ્રતિબિમ્બિત સુવર્ણ જેવું પીળું, ભુરું કે નાના રંગથી વિચિત્ર આકાશ,--લીલોતરીથી છવાયેલી ટેકરીઓ,--અરૂણોદય તથા પ્રદોષ સમયની શાન્તિ

અને ગરબડ,—વિશ્વવ્યવસ્થાકૃતિમાં સાફ જણાતા ઋતુના ફેરફાર,—
એ બધું આર્થ જનોના મનને કવિતાના ભવ્ય વિષય સુચવી
દૃશ્યરૂપ સત્તાનું પળે પળે ભાન કરાવતું. કવિતા આમ અસલથી
જ ભક્તજાડમાં વાસો વસેલી છે. કવિ ! ‘જ્યાં ન પહોંચે રાવત્યાં
પહોંચે કવિ’ એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. કવિતા વિશેષે કરીને અનુકૃતિ
કરવાના કલા છે. ચિતારો બાહ્યાકૃતિનું તાદૃશ ચિત્ર પાડે છે;
શલાટ મૂર્તિમાન્ પ્રતિમા બનાવે છે; પણ કવિ મનોવૃત્તિનું પૂતળું
મન આગળ બેઠું કરી મનને સાનદાઈથી મા મગ્ન કરે છે, એ
શ્રવણનાં આકર્ષણો સાથે બાથ ભીડી પાતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપવા
પ્રયત્ન કરતા મનનો ગભરાટ યથાર્થ ચિતરે છે. નીતિના ઘણા વાદ-
વિવાદ લખાયલા છે, પણ તે સાધારણ બુદ્ધિના જનોને અગત્ય
હોવાથી મદગુણને વિચાર અને દુર્ગુણને ગાંધારી ગિતના મ
પણ કવિનું જ છે. બીજી તરફથી તપાસતાં કવિતાનો વિષય આથી
પણ ઉત્કૃષ્ટ છે જે વસ્તુનું જ્ઞાન માણસની બુદ્ધિને અગત્ય છે,
તેવી વસ્તુનું જ્ઞાન પણ કવિતાને થાય છે સૂર્યના પ્રકાશથી અ-
ભેદ ગાઠ તિમિરથી પરિપૂર્ણ, પર્વતની શુદ્ધિ, નાનારંગથી વિ-
ચિત્ર આકાશની ઘટા,—ભૂમિના અતિ અસ્પષ્ટ અરે ગહન પ્રદેશ,
માણસના અંતઃકરણની વાંકી ચુકી અને અધારી વા ઉજળી ગ-
લીચીઆ,—અ બધાં કવિતાને અગત્ય નથી. કવિતા ખાલી દવામાં
જીવ સુકે છે, સુવા માણસને જીવતું કરે છે:—પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડ ક-
વિ શેક્સપીયર પણ કેહે છે કે:—

“The poet's eye in a fine frenzy rolling,

“Doth glance from heaven to earth, from earth
(to heaven,

“And, as imagination bodies forth

“The forms of things unknown, the poet's pen

“Turns them to shapes, and gives to airy nothing

“A local habitation and a name.”

—*Mid Summer Night's Dream. Act V., Sc. I., 12-17*

કવિની આંખ કવિતાના ઘેનમાં ને ઘેનમાં પૃથ્વીપરથી આકા-

શતરૂઢ અને આકાશપરથી પૃથ્વીતરૂઢ લખ્યા કરે છે. જેમ જેમ કવિની કલ્પના અબ્જાણી વસ્તુઓના ઘાટ ઘડે છે, તેમ તેમ એની કલમ તે સર્વેને સાકાર બનાવે છે; અને ખાલી હવામાં પણ અલૌકિક સ્થલ ઉપજાવી લે છે. કવિતાની આવી શક્તિને લીધે તે એક દેવી ગાયન છે એમ પુરાતન કાલથી સર્વ માનતા આવ્યા છે.

કવિતાનું અર્થ રૂપ સિદ્ધ કરતી કાલિદાસાદિકની કવિતામાં ઉમેરો કરવાને, લવભૂતિની રસાલ કવિતા, વાંચનાર સુજ્ઞ જનોની સેવામાં રજુ કરવાનો મારો તૃતીય હેતુ છે.

પ્રખ્યાત અને રસિક કવિની કવિતા અને કલ્પનાના ગુણ મારી નબળી કલમ ક્યાં મુઢી ગણાવી શકે ? તેવા ગુણ વાંચનારને રહેલાઈથી જણાઈ આવે એટલા સારૂં આખા નાટકઉપર ટીકા આપવી દુરસ્ત ધારી છે. મહાપંડિત જગદ્ગરે માલતીમાધવઉપર અમૂલ્ય ટીકા રચેલી છે. આ ભાષાન્તરમાં જે ટિપ્પણ છે તે પ્રાયશઃ એ ટીકાને આધારે ઘડેલું છે. અસલ સંસ્કૃત ગ્રંથનાં ભાષાજ ઘણાં અઘરી છે એટલે તાચાર કે ગુજરાતીમાં યથેચ્છ સરલ લખાણ થયું નથી. તોપણ ટિપ્પણઉપરથી અર્થ સાફ થઈ જશે એમ આશા છે.

પદ્ય ભાગનું ભાષાન્તર બનતા સુધી-સમશ્લોકી-સરખા વૃત્તમાંજ કર્યું છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાની શૈલીને અનનુકૂલ પડે એવા નર્દટક, પ્રહર્ષણીય, પુષ્પિતાગ્રા, મંજુભાષિણી, પૃથ્વી, આદિ છંદો વારંવાર બદલ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાની મોટી ખુબી એવી છે કે પ્રૌઢ અને વિશાલ અર્થ થોડા શબ્દોથી દર્શાવી શકાય છે; ગુજરાતીમાં આ પ્રમાણે બનતું નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં આ શક્તિ માત્ર સમાસને લીધેજ પ્રાપ્ત થયેલી છે. અટલાસારૂં ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા તત્પુરૂષાદિક સાધારણ સમાસ ભાષાન્તર કરતાં વાપર્યા છે. વળી સંસ્કૃત શ્લોકની એક બીજી આંટી એવી હોય છે કે, જે કેહેવાનું હોય, વિશેષ્ય, -તેનાં વિશેષણરૂપ શબ્દ કે વાક્ય ઘણાં હોય છે. આવી રીતની શૈલી ગુજરાતી વાંચનારને અપરિચિત હોવાથી, ભાષાન્તરમાં

એમ નિયમ રાખ્યો છે કે પ્રથમ બધાં વિશેષણ ગણાવ્યા પછી
છેલ્લીવારે વિશેષ્ય કહી દેવું. જેમકે,

સ્થિર,-વિકસિત,-ઊંચી થાય છે જ્ઞાતા જ્યાં,-
પ્રૌતિમય,-જરિ ઝીણી,-કોણ-વિસ્તાર છે જ્યાં,-
મુજ નયન મળેથી ખાય સંકોચ માત્ર,-
વિધિવિધિનો, થયો હું, દૃષ્ટિયો કેરું પાત્ર.

શ્લોકના ભાષાન્તરમાં, આટલા સારૂં, જે ચિન્હ મુકવામાં
આવ્યાં છે તે, અર્થાનુસાર છે, યતિને હામે નથી. આ પ્રમાણે વિચાર
કરીને વાંચતાં બધું ભાષાન્તર સહજ સમજાશે એમ મારી ધારણા છે.

આ ભાષાન્તર અક્ષરે અક્ષર મૂળ પ્રમાણેજ છે એમ કેહે-
વાની હું હીંમત ધરતો નથી; પણ બનતા સુધી કવિનો ભાવાર્થ
ન નાશ પામે તેવી રીતે ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાષા
ન્તરમાં કંઈ દોષ હોય તે દુધ ગ્રહણ કરી પાણી તજી દેવાની
હ સપ્રકૃતિવાળા સજ્જનોએ માફ કરવો.

આ ભાષાન્તરમાં પ્રુક વગેરે તપાસવામાં મારા મિત્ર પંડ્યા
છગનલાલ હરિલાલે મને અમૂલ્ય સાહાય કરેલી માટે તેમનો હું
આભાર માનું છું.

લિ૦ ભાષાન્તર કર્તા.

મ લતી માધવ.

આ ઠેકાણે માલતીમાધવ પ્રકરણનો દુકો વૃત્તાન્ત અયોગ્ય લાગશે નહિં:—

અંક ૧-૨. ઐશ્વર્યમતની ઘરડી આરજા કામન્દકી તથા તેની શિષ્ય સૌદામિની, તેમજ પ્રધાન ભૂરિવસુ અને મંત્રી દેવરાત, એ બધાં વિદ્યાભ્યાસને માટે ભેગાં રહેતાં હતાં; ત્યાં ભૂરિવસુ અને દેવરાતે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આપણે જે છોકરાં થાય તેમને પરણાવવાં. કાલાન્તરે ભૂરિવસુને માલતી અને દેવરાતને માધવ એવાં છોકરાં થયાં. હવે ભૂરિવસુ જે રાજાનો પ્રધાન હતો તે રાજાએ પોતાના નર્મસચિવ નન્દનને સાડા માલતીનું માથું કરેલું. આ કારણસર લક્ષ્મ (માલતી અને માધવનું) થવું અશક્ય લાગ્યું. દેવરાતે પોતાના પુત્રને તેના મિત્ર મકરન્દ સાથે કુંડિનપુરથી પદ્માવતી (માલતીના આપનું ગામ) વિદ્યાભ્યાસને સાડા મોકલ્યો. ત્યાં માધવને ને માલતીને અન્યોન્ય પ્રેમ થયો. પછી કામન્દકીએ પોતાની શિષ્ય અવલોકિતા અને બુદ્ધરક્ષિતાની મદદથી, આ વિવાહનું કાર્ય રાજા તથા નન્દન કોધે ભરાય નહિં એવી રીતે ચારીથી કરાવી આપવાનું, ભૂરિવસુ સાથે મેત્રી હોવાથી, માથે લીધું. કામન્દકીએ વિવિધ પ્રકારની યુક્તિઓ કરીને, નાના પ્રકારના પ્રસંગ આણી, માલતી-માધવનો પ્રેમ વધારી દીધો.

અંક ૩-૪. કામન્દકીએ યુક્તિ કરીને માલતી તથા માધવનો મકરન્દોદ્ધાનમાં મેળાપ કરાવ્યો. માધવ એક વૃક્ષની પાછળ સંતાઈ રહીને માલતીને નિહાળતો હતો એટલામાં, નન્દનની બે-હેન મદ્યન્તિકાને પાંજરામાંથી છુટી ગયેલો વાઘ મારી નાંખે છે માટે કોઈ ધાઓ, એવી બુમ સંભળાઈ. તે સાંભળી માધવ તેની બહારે ધાવ્યો. માલતીનો નન્દન સાથે વિવાહ ગામમાં તો થઈ ગયેલો હતો તેથી મકરન્દ માધવને આશ્વાસના કરવા આવતો હતો, તેણે મદ્યન્તિકાને ઉગારી; ને ત્યારથી એ બન્નેને પ્રેમ

થયો. મકરન્દ વાઘને મારીને આઠ્યો ત્યાર પછી બધાં અન્યોન્ય સમાગમનું સુખ અનુભવતાં બેઠાં છે એટલામાં એક પુરૂષે આવીને મહ્યન્તિકાને વધામણી ખાધી કે, તારા ભાઈનો વિવાહ માલતી સાથે થયો. આ વાત સાંભળી માલતી તથા માધવ ઘણાં ઉદાસ થઈ ગયાં. માધવે નિર્ણય કર્યો કે શ્મશાનમાં જઈને મનુષ્યના માંસનું બલિદાન આપીને માલતી મળે એવી ગોઠવણ કરવી.

અંક ૫-૬-૭. આવા વિચારથી માધવ શ્મશાનમાં માંસ લેઈને ફરતો હતો; ને બધાં ભૂતને બલિદાન લેવા સાડૂ બોલાવતો હતો; એટલામાં એણે માલતીની ચીસ સાંભળી, તે સાંભળીને શ્મશાનદેવી કરાલાના દેવળ તરફ પોતે ગયો. ત્યાં એણે અધોરઘટ, કપાલકુંડલા, તથા વધેરવાને તૈયાર કરેલી માલતી, એટલાંને દીઠાં. માલતીને ઘેર લગ્નની ધામધૂમમાં તો ભગાણુ પડ્યું હતું. માધવે અધોરઘટને મારી નાંખ્યો અને માલતીને પાછી એનાં સગાં બહાલાંને સોંપી. લગ્નની ધામધૂમ પાછી ચાલી અને લગ્ન થતા પહેલાં માલતી પોતાની સખી લવંગિકાની સાથે નગર દેવીનું પૂજન કરવા ગઈ. ત્યાં માધવ અને મકરન્દ પહેલેથી સંતાઈ રહ્યા હતા. કામન્દકીએ આવીને માલતીને માધવ સાથે પરણાવી દીધી. મકરન્દને માલતીનો વેશ પહેરાવી નન્દન સાથે પરણવા મોકલ્યો. મકરન્દ જઈને નન્દનને પરણ્યો. પછી નન્દન જ્યારે સુવા આઠ્યો ત્યારે, મકરન્દે એને ખૂબ માર્યો એટલે એ નાશી ગયો. અઃ પ્રસંગે નન્દનની બેહેન મહ્યન્તિકાને, માલતીને મનાવવાને બહાને બુદ્ધરક્ષિતા તેડી લાવી. પછી મહ્યન્તિકા અને મકરન્દ એકેકને મળ્યાં અને માધવ પાસે જવા નીકળ્યાં.

અંક ૮. મહ્યન્તિકા તો માધવ પાસે ગઈ; પણ મકરન્દ આવતો હતો એટલામાં, પોતાના મંત્રીની પુત્રી માલતીનું હરણ થયું જાણીને રાજાએ મોકલેલા મોટા સૈન્યે એના ઉપર હુમલો કર્યો. માધવ આ ખબર સાંભળીને મકરન્દની સહાયે ગયો અને બન્નેએ થઈને સર્વ સૈન્ય પાછું હટાવી દીધું. આ પ્રસંગે માલતી એકલી

પડી એટલે કપાલકુંડલા આવીને એને ઉપાડી ગઈ. રાજાએ પેલા બે મિત્રોનું પરાક્રમ જોઈ ભૂરિવસુ તથા નન્દનને ઠપકો દીધો કે આવા સારા જમાઈ તમને શા માટે નથી ગમતા ? પાછો આવ્યો ત્યારે માધવે માલતીને ન દીઠી એટલે તે ગાંડો થઈ ગયો.

અંક ૯-૧૦. પોતાના મિત્ર મકરન્દ સાથે પાસેના વનમાં ફરતો ફરતો માધવ ગાંડો થઈ, મૂર્છા ખાધને પડ્યો. મકરન્દે ધાર્યું કે એ મરી ગયો; તેથી પર્વતની ટોચે ચઢી જોવો પોતે જુસ્કો મારવા જાય છે કે તરત આકાશવાણી થઈ કે “વત્સ! સાહસ મા કર.” આમ સૌદામિની મકરન્દનો જીવ બચાવીને માધવને પણ માલતીની પાસે લેઈ ગઈ. ઘર આગળ કામન્દકી, અવલોકિતા, લવંગિકા વગેરે મરવા તત્પર થયાં હતાં તેમને મકરન્દે જઈને વાર્યાં. સૌદામિની પણ અભિમાંબળી મરવા તત્પર થયેલા ભૂરિવસુને ઉગાર્યા પછી કામન્દકી વગેરે સર્વેને મળી નન્દને પોતાની બેઠેન, મકરન્દને ખુશી થઈને પરણાવી. આ પ્રમાણે બન્ને જોડાં સુખશાન્તિ પુનરપિ પામ્યાં.

આ નાટકવિષે વિદ્વાન્ પ્રોફેસર માન્ડારકરના અભિપ્રાયનો સારાંશ.

“ ભવભૂતિ પ્રથમવર્ગનો કવિ છે. ગાઢ વનમાંના, નદીઓ-માંના, અને ઊંચા પર્વતોમાંના ભવ્ય અને અદ્ભુત ચમત્કારનું એ કવિ યથાર્થ ધ્યાન કરે છે; પાતાની કવિતામાં સુકોમલતા અને કારૂણ્યભાવ સારીપેઠે બતાવે છે. ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિના અતિ સૂક્ષ્મ ભાવ પણ આ કવિ તરત પારખી કાઢે છે. પાતાની ભાષાને વર્ણવસ્તુને અનુકૂલ કરવાની મોટી શક્તિ ભવભૂતિનામાં છે. ભવભૂતિની નાટક લખવાની શક્તિ બહુ સારી નહિ હોય. માલતીમાધવનું વસ્તુ (plot) પાતાની બુદ્ધિથીજ ગાઢવાં કાઢેલું છતાં પણ, એ વાતાના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં, મૃચ્છકટિક કે મૃદ્રારાક્ષમના રચનાર જેટલી ખુબી પણ, ભવભૂતિ દર્શાવી શક્યો નથી. રમશાનમાં જે વૃત્તાન્ત બની ગયો ત્યારપછીનાં તમામ વર્ણનો અસંબદ્ધ જેવાં લાગે છે. કપાલકુંડલા માલતીનું હરણ કરી જાય એવો પ્રસંગ, કવિને વિરહાતુર માણસની અવસ્થાનું વર્ણન કરવાનો અવસર મળે, માટેજ આણ્યો હોય એમ જણાય છે; તેમજ એ બનાવ, પાછળની વાતાંનોજ પરિણામ હોય એવો પણ લાગતો નથી. વિવિધ પ્રકારના જનસ્વભાવની છબી પાડવામાં પણ ભવભૂતિની ચતુરાઈ ઝાઝી જણાતી નથી. ભવભૂતિનું મન બુદ્ધી બુદ્ધી અવસ્થામાં પેશી શકતું નથી; તેમજ એક અવસ્થા વિસરી જઈને બીજી અવસ્થામાં તદ્દન નવા થઈને પેસવાની કળ પણ એનામાં નથી. પણ વિશ્વચમત્કૃતિનું વર્ણન કરનાર, તથા મનુષ્યની મનોવૃત્તિનું પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનાર કવિઓમાં, ભવભૂતિને ઘણું ઊંચું માન ઘટે છે. પ્રોફેસર વિલ્સન કેહે છે તેમ કાલિદાસના તરંગ અતિઉત્કૃષ્ટ છે. કાલિદાસની કળા ભવભૂતિ કરતાં સારી છે. કાલિદાસ મનોભાવની માત્ર સુચનાજ કરે છે; ભવભૂતિ રસભરી વાણીથી તેનું વર્ણન કરે છે. મનોભાવથી પરાજય પા-

મેલાં મનુષ્યને ભવભૂતિ ઘણીવાર આંસુના ઢગલા પડાવે છે; પણ કાલિદાસ તેવા માણસોની આંખમાંથી (જે કદાપિ તે તેમ કરે તો) માત્ર થોડાં ટીપાંજ ખરાવે છે. સંસ્કૃત ટીકાકારોના મતાનુસાર, કાલિદાસ બધો રસ શબ્દોના વ્યંગ્યાર્થથીજ જમાવે છે; ભવભૂતિ શબ્દોના વાચ્યાર્થથીજ રસ ઉપજાવી લે છે. *

* * * * * ભવભૂતિનાં નાટક દૃશ્ય કરતાં શ્રવ્ય કાવ્યમાં ગાળી શકાય તેવાં છે. શકુન્તલાની ખુબી, વાંચવા કરતાં ભજવી ખતાવેલું જોવાથી વધારે ઉર્દીમ થાય છે; પણ ભવભૂતિના નાટકને તો વાંચીનેજ આનન્દ પામીએ છીએ. આ નાટકના બીજા દોષમાં દીર્ઘ સમાસ કરવાનો ભાષાદોષ પણ ઉમેરવો જોઈએ; કેમકે તેવી ભાષા નાટકને કેવળ પ્રતિકૃળ છે. *”

ભવભૂતિ.

પ્રાદેસર ભાન્ડારકરે ભવભૂતિનો વૃત્તાન્ત આપેલો છે તેનો સાર: —“વિદર્ભ દેશમાં (હાલના વરાડ પ્રાંતમાં) પદ્મપુર નામે નગરમાં ઉદુમ્બર નામના પ્રાદ્મણના કુલમાં ભવભૂતિ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ પ્રાદ્મણો કાશ્યપ ગોત્રના, તથા યજ્ઞુર્વેદની તૈત્તિરિય શાખાના હતા. ભવભૂતિના પિતાનું નામ નીલકંઠ હતું, એની માનું નામ જાતુકર્ણી હતું; અને એના દાદાનું નામ ભટ્ટગોપાલ હતું. ભવભૂતિ વિદ્વાન્ હતો. વેદ, ઉપનિષદ, તથા સાંખ્ય અને યોગ દર્શનોનું એને જ્ઞાન હતું. એના ગુરૂનું નામ જ્ઞાનનિધિ હતું. એજ સંન્યાસીએ આપણા કવિને વેદાન્ત ભણાવ્યો હશે.

“ભવભૂતિએ ત્રણ નાટક રચ્યાં છે; વીરચરિત, માલતીમાધવ, ને ઉત્તર-રામચરિત. શારંગધરે પોતાની પદ્ધતિમાં એક શ્લોક* આ-

*નિરવધ્યાનિ પદ્માનિ યદિ નાટ્યસ્ય કા ક્ષતિઃ ।

ભિશ્ચુક્ષાવિનિક્ષિપ્તઃ કિમિશ્ચુનીરસો ભવેત્ ॥

પેલો છે, ને તે ભવભૂતિનો છે એમ કહેલું છે. આ શ્લોક આ વ્રણે નાટકમાં ન જડવાથી, એણે એકાદ ચોથો અંથ લખ્યો હશે, એમ સંશય થાય છે. વીરચરિત, ભવભૂતિના પ્રથમ પ્રયત્નનું કૃણ હોય એમ લાગે છે, પછી માલતીમાધવ લખાયું હશે, ને છેલ્લે ઉત્તર-રામચરિત લખાયું હશે. ઉત્તર-રામચરિત ભવભૂતિએ પાતાની બુદ્ધિ પાકી થયા પછીજ લખ્યું હશે, એમ સંસ્કૃત પંડિતોમાં ચાલતીવાતો ઉપરથી માલમ પડે છે. પંડિતો એમ કહે છે કે ઉત્તર-રામચરિતમાં ભવભૂતિ કાલિદાસ કરતા અઢે છે:—

॥ ઉતરે રામચરિતે ભવભૂતિર્બિશિષ્યેત ॥

“ પંડિતો એમ માને છે કે આ બન્ને મહાકવિઓ એકજ વખતમાં થઈ ગયા છે; અને એક એવી વાત ચાલે છે કે:—ઉત્તર-રામચરિત રચીને ભવભૂતિ કાલિદાસ પાસે લેઈ ગયો, અને કાલીદાસને એ નાટકવિષે અભિપ્રાય આપવાનું કહ્યું. કાલિદાસ તે વેળે “સાર” નામની રમત રમતો હતો તેથી એણે ભવભૂતિની પાસેજ ઉતર-રામચરિત વંચાવ્યું. ‘પૂરું થયું’ ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું કે મારાં નાટકો કરતાં પણ આ નાટક સારું છે અને મને જે ભૂલ માલમ પડી તે ફક્ત એટલીજ છે કે, એક શ્લોકની છેલી લીટીમાં એક અનુસ્વર વધારે આવી ગયો છે. *આ વાત તદ્દન કલ્પિત જેવી છે, અને જો કે કાલિદાસ આવી રીતે ભવભૂતિને સલાહ આપવા સુધી ભાગ્યેજ

*આ લીટી અવિદિતગતયામા રાત્રિરેવં વ્યરંસીત્ એ છે; ને વધારાનું મીડુ ણ્વં ઉપર છે તેજ છે. આ લીટી અવિદિતગતયામા રાત્રિરેવ વ્યરંસીત્ એમ વંચાય ત્યારે અર્થ સારો નીકળે છે. આ શ્લોકની પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં રામ સીતા સાથે કેવા કામવિહારમાં રાત્રિ ગાળતો તે વર્ણવેલું છે. ને ચોથી લીટીનું તાત્પર્ય એવું છે કે આવી ક્ષીણમાં ને ક્ષીણમાં રાત્રિ એવી રીતે (ણ્વં) વીની ગઈ કે એનો એકે પ્રહર માલમ પડ્યો નહી. પણ જ્યારે અનુસ્વર કાઢી નાંખીએ ત્યારે અર્થ એવો છે કે:—અમે તો આમ રમતાં ને રમતાં રજાં (અમને વિહારનો અભાવ થયો નહિ) પણ રાત્રિજ એની મેળે બંધ પડી ગઈ (એટલે વિહાર બંધ થયા.)

જીવ્યો હશે, તોયે એટલું તો ખરૂંજ છે કે, ભવભૂતિ કાલિદાસને બહુ વખાણતો, અને એનાં કાવ્યને ચહાતો. આ નાટકમાં પણ શકુન્તલા તથા વિક્રમેર્વશીની સુચના કવિએ કરેલી છે. નવમા અંકમાં માધવનો સંદેસો વાદળ સાથે મોકલાવવાનો વિચાર પણ ભવભૂતિને કાલિદાસના મેઘદૂતઉપરથીજ થયો હશે.

“રાજતરંગિણી પ્રમાણે ભવભૂતિને કનોજના રાજા યશોવર્માએ આશ્રય આપ્યો હોય એમ જણાય છે. કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે આ યશોવર્માનો પરાજય કર્યો હતો. આટલી વાત ઉપરથી ભવભૂતિના વખતનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. જનરલ કનીંગહામના અનુમાન પ્રમાણે લલિતાદિત્યે ઇસવી સન ૬૬૩ થી ૭૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે. રાજતરંગિણીમાં એક બીજા કવિ વાક્યપતિરાજનું નામ આવે છે. ઇતર બુદ્ધરે આજ વાક્યપતિરાજનું રચેલું ગૌડ-વધ નામે કાવ્ય હમણાંજ શોધી કાઢ્યું છે. એ કાવ્યમાં યશોવર્માનાં પરાક્રમ તથા એક ગૌડ રાજાનો પરાજય વર્ણવેલાં છે. પોતાના વિષે લખતાં કવિ લખેછે કે:—‘ભવભૂતિના કાવ્ય-સાગરમાંથી મન્યન કરીને કાઢેલાં અમૃતનાં બિન્દુ સમાન મારા કાવ્યમાં કેટલીક ખુબીઓ છે.’ આ ઉપરથી જણાય છે કે વાક્યપતિરાજ ભવભૂતિનો શિષ્ય હશે, કે પછી એના નાટકનો અભ્યાસી હશે. જો આ કાવ્ય યશોવર્માના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં લખાયું હોય તો ભવભૂતિ તે રાજ્યના પ્રથમ ભાગમાં થઈ જવો જોઈએ. આ પ્રમાણે આપણા કવિ સાતમી સદીનાં છેલાં વર્ષમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ.

લી. ભાષાન્તર કર્તા.

તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૮૮૦. }
આલ્ફ્રિડન કોલેજ. મુંબઈ.

पात्रवर्गः

माधव... ..देवरातनो पुत्र, भालतीनो यनार पति.

માલતીમાધવ.

પ્રકરણ.

નાન્દી.

સમ્બાર.

શંભુના તાણવાથે મુરજ કરવડે નન્દિએ જે બળાઓ,
સુણીને નાદ તેનો શરજનમતણો, દોડતો મોર આઓ;
ત્રાસી તેને નીહાણી, ભયથી, ક્ષણિપતિ કાય મંકોચતો, તે,
આનન્દે દોડી પેઠા ગજવદનતણા નાકમાં તર્ત પોતે: ૧
તે વેળા વેદનાથી ગણપતિશિરનો, કંપ ઝાઝો થવાથી,
નાહાં ટોળાં અલિનાં, સરવ થળ રહ્યાં વ્યાપિ ગુંઝારવેથી:
એવી હેરંબકેરી વદનવિધુતિઓ, ચીસમંમિશ્ર શ્રેષ્ઠ;
પાળો સર્વે જનોને વદવી શુભ ઘટે એજ વાણી વરિષ્ઠ. ૨

૧ મુરજ=મુદંગ, નરધા. શરજનમ=શરજન-મા=કાર્તિકેય, તેનું વાહન
મોર છે. નન્દિ એ મુરજ બળવવાનું કારણ એવ કે, તેના બળવવાથી-ભારે
હાયે-મુરજનો નાદ ગંભીર-મેઘ ગજનેાન મળતો-નીકળે. ને તેથીજ મેઘનાદ
આનિએ મોર ત્યાં આવે. ક્ષણિપતિ=સાપ, તેને ત્રાસ મોરથીજ યચેલો. હેરંબ
=ગણપતિ. વદન વિધુતિ=માયાનું હલાવવું. ચીસ સમિશ્ર=વેદનાથી પાડેલી
ચીસોથી મિશ્ર (વદન વિધુતિ). વિધુતિ જાતે અચેત છતાં દેવતાએ કરેલી
એટલે તેનામાં રક્ષણ-કરણ શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ. ગંભીર મુરજનાદથી આવેલા
મોરની બીહીકથી સાપ દર શોધવા લાગ્યો, એ અર્થ જલદકાર અર્થાત વર્ષા-
ઋતુ સમીપ છે એમ સૂચવે છે. ધ્વનિ એવો છે કે ગુગાર રમના કિંદીપનરૂપ
વૃથા સમયનો આશ્રય લઈને નાટકના વૃત્તાન્તની પ્રવૃત્તિ છે. આ ત્રણે સ્તો-
કનું નામ નાન્દી કેહેવાય છે. નાન્દાનું લક્ષણ ભરતે આપ્યું છે કે:—

ફૂલો.

દેવ, દિગ્, નૃપ આદિની, વન્દન વચન સમેત,
નાન્દી ડાહ્યા જન કરે, આશિર્વાચન વિવેક.

૧

સાર્દઁઅવનતિર્જિત.

બાંધી મુ'ડની માલમાંથી નિગળે મન્દાકિની જ્યાં થકી,
શોભા જે તણીં મિશ્ર વીજળીં સમી ત્રીજી સુઅક્ષિયકી;
જેના ઉપર કેતકીશીં દિપતી બાલેન્દુકેરી છટા,

પાળો તે બહુસર્પવહિવલયસંગબદ્ધ શંભુ જટા.

૩^૧

સૂત્રધાર—(નાન્દી ગાઇને) અતિ વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી.

(સામે જોઇને) સર્વ ભુવનના દ્વીપના દીપક સૂર્યનું ઘણું
ખરૂં બિમ્બ ઉદય પામ્યું છે, તેથી તેની ઉપાસના કરૂં.

(નમન કરીને)

મંદાક્રાન્તા.

તું છે પાત્ર પ્રગુણ, શુભ, સો તેજનો, વિશ્વમૂર્તિ !

દેવ ! પ્રીતે અતિશય મને આપ તું ધૃર્યશક્તિ;

જે જે પાપો મમદીન તણાં, નાથ તે સર્વ કાપો,

મારૂંલ્યાર્થે, બહુ બહુ પ્રભુ ! શુભ આશીષ આપો.

૪^૨

૧ માથે બાંધેલી ૩૦-માલનાં કપાલ (માયા)ની બાંડને લીધે જટામાંથી ઘેરાઇ રહેલું મન્દાકિનીનું પાણી છલકાય. મંદાકિની=ગંગા. સુઅક્ષી-ત્રીજી (લલાટમાંની) આંખ; તેની જ્યોતિષી જે જટાની શોભા સમિશ્ર છે. ચંદ્ર તે શું કેતકીજ હોયની એમ દીપે. સર્પ વહિવી=સર્પરૂપી વેલી તેનો વલય (કંકણ) તે ૩૫૧ રત્ન-હાર-તેનાથી બાંધેલી (જટા). 'વનિ એવા છે કે.-નિરન્તર સ્નાનથી ધોળાશવાળી જટાનો સાપથી વાટળાયેલી હોવાથી મેઘવ્યામ આભાસ થાય છે એટલે તેથી કરીને મેઘોદય સૂચવ્યો. ગંગાજલના છલકાવાથી વર્ષાદ, નેત્રગુનિથી વીજળી. ને ચંદ્રથી કેતકી-પુષ્પ સૂચવ્યાં છે. આ પ્રમાણે વર્ષા-કાળનું રૂપક પૂર્ણ કર્યું. 'ગંગારસનું' ઉદ્દીપન વર્ષાઋતુ છે માટે આ નાટક ગંગારસ પ્રાધાન્ય છે એવી વ્યંગ્ય સૂચના પણ કરી છે.

૨ ધુર્યશક્તિ-ધુર્ (જનુંસર)-જનુંસર ઉચકનારની-સુખ્ય નાટ્યાચાર્યની શક્તિ. જે જે પાપો-“જે જે” શબ્દોથી કાયિક, વાયિક અને માનસિક એવાં ત્રણે પાપનો સમાહાર કર્યો છે. પાપ-અહીંયાં નાટકના આરંભેલા કાર્યમાં જે વિરૂદ્ધ હોય તે. હરિહરાદિકને રહેલા દેષને સૂર્યની ઉપાસના કરવાથી આ પ્રકરણનો નાયક બ્રાહ્મણ છે એમ સૂચવ્યું. સર્વ નીચ આચારનો નાથ કરનાર પ્રભાતનો

(રડીભૂમિ સામું જોઈ) મારિષ શ્રદ્ધાપૂર્વક સર્વે નૃત્યાર્થ કરવાના મંગલ કાર્ય કર્યા છે; વળી ભગવાન કાલપ્રિયનાથની યાત્રાના પ્રસંગે કરી, ભિન્નદેશવાસી ઘણા જનોનો મોટો સમાજ ભેગો પણ થયો છે. મને વિદ્વાનજનોની એવી આશા છે કે કોઈ અપૂર્વ પ્રકરણનો પ્રયોગ કરી, અમને રમુજ કરાવો. ત્યારે સર્વે નટો કંઈ કાર્ય કરવાનું ન હોય એમ શૂન્ય કેમ બેઠા છે ?

(પ્રવેશ કરીને) પાર્ગિપાર્શ્વિક-મહારાજ ! સમાજને જોઈએ છીએ તેવા ગુણયુક્ત પ્રબન્ધ મળી શકતો નથી.

સૂત્ર.—મારિષ ! આ આર્યજનો, કલારસ બાણનારા, વેદાન્તીઓ, સ્મૃતિપાઠકો, અને ગ્રાહ્યણો જે ગુણ કેહે છે તે કીયા છે ?

નટ:—

इन्द्रवज्रा.

દીપે ઉટો જ્યાં રસનો વિવેક,
કાર્યો પ્રીતિથી રમણીય છેક,
જ્યાં કામસૂત્રે ગુથી ઉદ્ધતાઈ,
આશ્ચર્યવસ્તુ સુવિદ્યધ વાણી.

૫ ?

સૂત્ર:—ત્યારે મને યાદ આવ્યું.

નટ:—શું મહારાજ !

આદર કરીને પ્રકરણની કથાનું બીજ પણ મુચ્ચુ છે. જે જે પાપ, એવી પુનરુક્તિથી શાર્દૂલ, અધોરધૃષ્ટ ઇત્યાદિ વૃત્તાન્ત મુચ્ચ્યાં છે “બહુ બહુ” પદ્યો માધવને માલતીનો, તથા મકરન્દને મદ્યન્તિકાનો, લાભ થયે ઇષ્ટસિદ્ધિ પણ સુચવી.

૧ કામસૂત્રે ગુથી ઉદ્ધતાઈ—ઉદ્ધત કાર્ય જેમાં આવતાં હોય, ને તે કાર્યેષી માળા માત્ર કામના સૂત્રથીજ ગુથી હોય અર્થાત્ કામવ્યાપાર પરિપૂર્ણ કરવામાં એવાં કાર્ય કરવાં પડ્યાં હોય. જેમકે મકરન્દે વાઘને માર્યો તે તથા માધવ અધોરધૃષ્ટ સાથે લડ્યો તે. આશ્ચર્યવસ્તુ-વસ્તુ (નાટકની કથા) તે આશ્ચર્યયુક્ત હોય એમ લાગવાથી, આ નાટક પ્રકરણ છે એમ સુચ્યું; કેમકે પ્રકરણમાં કલ્પિત કથા હોવાથી વધારે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય.

સુમ-દક્ષિણમાં^૧ વિદર્ભદેશમાં^૨ પદ્મપુરનામે^૩ નગર છે, ત્યાં કાશ્યપ ઓત્રના, તૈત્તિરીયશાખાના, વેદાધ્યયન કરાવનારા, પંકિતને પાવન કરનારા, પંચ્યામ્નિ સાધનારા, વ્રતધારી, સોમ પીનારા, બ્રહ્મરા, ઉદ્દુમ્બર નામના બ્રાહ્મણો વસે છે.

इन्द्रवज्रा.

તે ઓત્રિયો તત્ત્વજ શોધવાને,
અભ્યાસ વેદશ્રુતિનો ચલાવે;
ખાતાર્થ, યજ્ઞાર્થ, ગૃહેજ ગર્થ,
જીવ્યું, સુદારા, તપ-પુત્ર-અર્થ. ૬

તે ઓત્રનો, પુણ્યનામવાળા, ભગવાન ભટ્ટ ગોપાલનો પોત્ર, યવિત્ર કીર્તિવાળા નીલકંઠ અને જાતુકર્ણીનો પુત્ર, ભટ્ટ શ્રીકંઠ ઉપનામધારી ભવભૂતિ નામનો કવિ હતો. નટની સાથે એને સહજજ પ્રેમ હોવાથી, પોતાનું રચેલું હવણું કહ્યા તેવા ગુણવાળું પ્રકરણ તેણે આપણને આપ્યું છે. તેમાં આ પ્રમાણે યોગ્ય વચનચુકિત છે:—

वसंततिलका.

છે યત્ન આ નહીં કદી મમ નિન્દકાર્થે,
તેઓ બધા કંઈ કંઈ મનમાંહિ જાણે;

૧ દક્ષિણદેશથી કરીને કવિનું જૂનાગરસ કોશર્ય બતાવ્યું. દક્ષિણના કવિઓ એ રસમાં વધારે કુશળ મનાતા.

૨ વિદર્ભદેશથી કરીને વૈદર્ભી રીતિમાં કવિની કુશળતા બતાવી. કવિતા લખવાની ચાર રીતિઓ દણ્ડીઆદિ કવિઓ માનતા. ગૌડી (બંગાળામાં) પાંચ્યાલી (મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં) વૈદર્ભી (દક્ષિણમાં) લાટી (ગુજરાતમાં) એ કવિઓના મન પ્રમાણે “રીતિ કાવ્યનો આત્મા” હતી, મમ્મટે એ મનનું ખંડન કર્યું છે.

૩ પ્રોફેસર બાન્ડારકરે, પદ્મપુર, નાગપુર જિલ્લામાં ચાન્દા અથવા ચન્દ્રપુર આગળ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

છે કેા સમાન મમ કે પછી કેાઈ ધારે,
પૃથ્વી વિશાળ વર્ણી કાળ નિરંત ભાસે.

૭૧

વળી,

શાદૃશ્યવિવર્તિત.

વેદાદિ વર્ણી યોગ સાંખ્ય સઘળાં, વેદાન્તનું જ્ઞાન જે,
તે ગાવાથી કદાપિ નાટક વિષે ના અર્થ સારો સરે;
વાણી પ્રાઠ ઉદાર હોય, વર્ણી જ્યાં ગુદાર્થ યુક્તિ કરી,
તે હામે, સહુ પંડિતાર્થ લઈને, વેદગ્રંથ આવી ઠરી.

૮૨

આટલા સાડે, પ્રિય મિત્ર લવભૂતિએ પોતાનું રચેલું માલતી
માધવ પ્રકરણ જે આપણને આપ્યું છે, તેજ, લગવાનું કાલપ્રિય-
નાથની આગળ લજવવાને તૈયાર થયા છીએ. તેથી સર્વે નટેા
સંગીત પ્રયોગવડે કરીને મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા તત્પર થાઓ.
નટ.—(યાદ આણીને) આપના કહ્યામુજબ કરીશું. જેને જેવો ઘટે
તેવો વેશ પરિગ્રહ આપે ભણાવ્યો છે; પ્રથમ તો બૌદ્ધમતની

૧ કંઈ કંઈ મનમાંહિ—કંઈ કંઈ એટલે કંઈક અવર્ણ્ય, પછી બહુ કે
થોડું. કવિ, ખરેખર જ્ઞેતાં તેઓ થોડુંજ જાણે છે, એવો અર્થ બતાવવા
ધાગ્તો છતો, તેમની જરા વ્યાજ્ઞ્યુત્પત્તિ કરે છે. આપણે કહીએ છીએ કે “એ
તો મોટા પંડિત છે.” તેવોજ આ વાક્યનો અર્થ છે.

૨ યોગશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે વિવિધ પ્રકારની અંગ કસરતથી વિચિ-
ત્ર શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને બ્રહ્મ ઝોળખાય છે. પાંચમા અંકમાં
યોગની થોડી ખીના આવશે. યોગનો કર્તા પતન્જલી છે. મનુષ્યની મુક્તિ
કરનાર એક ઈશ્વરની સત્તા યોગમાં માન્ય કરેલી છે. સાંખ્યમાં ઈશ્વરની સત્તા
માની નથી. સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિ (સર્વ રજેગુણમય માયા) અને
પુરૂષ (ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ માયા રહિત આત્મા) ઉપરથી કાઢી છે. એનો કર્તા
કપિલ મનાય છે. વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદ, એમાં ઈશ્વરવિષે સારો વિવેક કર્યો
છે. આવાં દર્શન (philosophy) છ છે. બે ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય, વેદાન્ત
અને મીમાંસા. તે ગાવાથી વીં—આવાં વેદાદિકનું જ્ઞાન નાટકનું અંગ નથી,
એટલે તેવાનું અત્રે વર્ણન અયોગ્ય છે. કવિ કહે છે કે હું કંઈ એ જ્ઞાનમાં
અપ્રવીણ નથી, પણ એવું જ્ઞાન નાટકમાં ઉપયોગી નથી માટેજ તેનું વર્ણન
કરતો નથી.

વૃદ્ધ^૧ પરિત્રાજીકા કામન્દકીનો વેશ તમે લીધો છે; તેની પાસે રહેનારી શિષ્ય અવલોકિતાનો વેશ મેં લીધો છે.

સૂત્ર.—પછી,

નટ.—પછી માલતીના વહુલ, પ્રકરણનાયક^૨ માધવનો વેશ કોણ લેછે?

સૂત્ર.—મકરન્દ અને કલહસના પ્રવેશને અવસરે તેની ગોઠવણ બરાબર થશે.

નટ.—ત્યારે એજ નાટકના પ્રયોગથી આ સમાજને રંજન કરીએ.

સૂત્ર.—ઠીક છે, આ હું કામન્દકી થઇ આવું.

નટ.—હું પણ અવલોકિતા થાઉં.

(એમ પરિક્રમણ કરીને જાય છે.)

ઇતિ પ્રસ્તાવના.^૩

દુહો.

૧ વિધવા, દાસી, બિહુટ્ટી, શિષ્યકારની બાળ.

પૂરણ દ્વીકાર્ય એ કરે, પ્રવોણ વાચાળ.

૨

પરિત્રાજીકા-સાધુડી, આરગ્ન.

૨ પ્રકરણ:—

દુહો.

આત્મશક્તિથી કવિ જહાં, નાયક કથા તમામ;

કલ્પિત સૌ ઉભાં કરે પ્રકરણ તેનું નામ.

૩

પ્રકરણ છે એ જાનનાં સંકીરણ ને શુદ્ધ;

વેશ્યા સંકીર્ણજ કરે કલનારી વર્ગો શુદ્ધ.

૪

આ પ્રકરણ શુદ્ધ છે. નાયક માધવ, ને નાયિકા માલતી છે. માધવ-વસંતઋતુ-તેની સાથે, માલતી-વર્ષાકાળમાં ઉત્પન્ન થનાર પુષ્પ-નો યોગ અ-યોગ્ય છે, એ કલ્પના વ્યર્થ છે. યોગિનીના પ્રભાવથી, અપૂર્વ સંબંધજ, કવિ ઉત્પ્રેક્ષાવડે કરે છે. નાયક ધીરોદાત્ત છે; ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી માલતી ઉદાત્તનિબૃતાનાયિકા છે.

૩ પ્રસ્તાવના—

દુહો.

નટી, વિદ્વંસક કે પછી પારિપાત્તિક કોય.

સૂત્રધાર શું ચિંતવે તે આશ્ચર્ય સહુ હોય.

૫

(રાતો પોશાક ધારણ કરી કામન્દકી અને અવલોકિતા પ્રવેશ કરેછે)

કામ—પુત્રિ અવલોકિતા !

અવ—શી આજ્ઞા છે ?

કામ—ભૂરિવસુ અને દેવરાતનાં છોકરાં, માલતી અને માધવનું
છટ્ટ પાણિગ્રહણ થાય તો સાડું.

(ડાબી આંખ ફરકતી હોય એમ મુગ્ધવીને હર્ષસહિત.)

અનુષ્ટુપ.

ભાવિને જાણતી જાણે અક્ષિ કંથ્યાણ મુગ્ધવે,
ફકતી વામ છે તોયે, દક્ષિણ ગુણ સંગ્રહે. ૯૧

અવ—ભગવતિ ! આ મોટા ચિત્ત વિશ્લેષમાં પડ્યાં છો. ચીવર^૨
માત્રથી વીટેલાં, ભિક્ષા માત્રથીજ વૃત્તિ ચલાવનારાં, તમારા
જેવાંને પ્રધાન ભૂરિવસુ આવા આયાસમાં નાંખે છે ! અને
મંત્રારની વાસનાથી મુક્ત થયેલું તમારું ચિત્ત પણ એવા
કામમાં પડે છે ! !

કામ.—પુત્રિ ! એમ મા બોલ.

વસંતતિલકા.

એ કામ કાજ મુજને કરવાનું સોંપે,
તે, સાર છે પ્રીતિતણે, ફળ રનેહનું છે;
જે પ્રાણથી, તપથી મિત્રનું કાર્ય થાય,
તો સાધવા તરત તત્પર છું સદાય. ૧૦

૧ વામ=ડાબી; પ્રતિકૂલ. દક્ષિણ=જમણી, અનુકૂલ. દક્ષિણ્ય=દક્ષિણનો.
આંખ વામ છે તોયે દક્ષિણનો ગુણ લે છે; ડાબી છે પણ જમણી થાય છે,
એવો ઉપરથી ભાસતો વિરોધ છે. તેમજ પ્રતિકૂલ છતાં અનુકૂલ થાયછે એવો
પણ વિરોધ છે. એ વિરોધનું નિવારણ—પહેલા વિરોધમાં દક્ષિણનો અર્થ
અનુકૂલ કરવાથી, અને ખીજામાં વામનો અર્થ ડાબી કરવાથી થશે. અલંકાર
વિરોધ અથવા વિરોધાભાસ છે. જ્યાં બે વચ્ચે વિરોધ ન છતાં પણ વિરોધ
ભાસે ત્યાં વિરોધાલંકાર (મમ્મટ.)

૨ બૌદ્ધમતની ભિક્ષુકીઓને પેહેરવાનો ભગવો પોશાક.

તું નથી જાણતી કે અમે નાના દેશના વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિદ્યાભ્યાસ માટે ભેગાં રહેલાં છીએ. તેવામાંજ મારા અને સાદા-મિનીના સમક્ષ ભૂરિવસુ અને દેવરાતે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે કે, આપણે અવશ્યે કરીને અપત્યસંબંધ^૧ કરવો. તેથી વિદર્ભરાજના મંત્રી વિદ્વાન્ દેવરાતે, પોતાના પુત્ર માધવને, ન્યાયશાસ્ત્ર^૨ શિખવા સાડ કુણ્ડનપુરથી પદ્માવતી^૩ મોકલ્યો તે બહુ સાડ કર્યું.

ઉપેન્દ્રવજ્રા.

અપત્યસંબંધકરાર સારો,
સુમિત્રને યાદ કરાવો દીધો;
ભણાવવા લોકરિતી વિશાલ;
ધણે ગુણી મોકલ્યો સુબાલ.

૧૧

અવ.—ત્યારે પ્રધાન પોતાની મેળેજ માલતી ને માધવ સાથે ન પરણાવતાં, ચોરીથી લગ્ન કરાવવાની તમને ઉતાવળ કરાવે છે તેનું શું કારણ ?

કામ.—

ગીતી.

નર્મ સચિવ રાજનો નન્દન એને નૃપમુખથી યાચે,
કોપ નિષેધર્થી ધાચે, તેથી આ યોજના રૂડી ભાસે.

૧૨૪

૧ અપત્યસંબંધ=અપત્ય (છોકરાં) નો સંબંધ (વિવાહ.)

૨ ન્યાયશાસ્ત્રમાં માધવની કુશળતા બતાવીને, ચોરીથી લગ્ન કરવામાં એની પ્રવીણતા સુચવી છે.

૩ એથા અંકને અન્ને, તથા નવમા અંકના શરૂઆતમાં લખેલી કવિ-નાઓ ઉપરથી જણાય છે કે પદ્માવતી નગરી, પારા, સિન્ધુ, લવણા, અને મધુમતી નામની નદીઓના સંગમ ઉપર હશે. જનરલ કનીંગહામ કેહેછે કે, હાલનું માળવામાંનું નારવાર, તેજ પદ્માવતી. પ્રોફેસર બાન્ડારકર એમ ધારે છે કે પદ્માવતી નારવારથી થોડે દૂર હશે. કેમકે તે ઠેકાણે, પારા અથવા પાર્વતી, લુણ અથવા નુન, સીંધ અને મધુવર નામની નદીઓનો સંગમ છે.

૪ કોપાયમાન થયેલી સ્ત્રીને મનાવનાર, તેના પતિનો નર્મસચિવ કેહેવાય છે.

અવ:—મોટું આશ્ચર્ય છે કે પ્રધાન, માધવનું નામ પણ ન જાણતો હોય એવું એની નિરપેક્ષા ઉપરથી ભાસે છે.

કામ:—એ ફક્ત ઢોંગ છે.

અનુષ્ટુપ.

વિશેષે બાલ છે તેથી, સાફ દીલે પડે બકી,
સ્વજ્ઞાન તેથકી ઢાંકે, એ, બન્ને બાલનાથકી. ૧૩
અન્યોન્યપ્રેમની વાતો જાણતા સરવે જન:
આપનું હિત તેમાં છે: ઠગાશે નૃપનન્દન. ૧૪^૧

અને જો, કે,

।रघुविष्णु।

બધાને દેખાડી અધિક દિપતી બાહ્યપ્રકૃતિ,
સહુ શકા કેરાં સ્થળ અતિ ઝીણાં ઢાંકી અરિથી,
બધાને ઉરાડી, કપટથકી, વિદ્વાન જન તે:
ધડે સ્વાર્થો સર્વે, ગૃહી, તટ ઉભો, મોન વ્રતને. ૧૫

અવ:—હું પણ તમારા કેહેવાથી, નાનાપ્રકારનાં કારણ બોળી
કાઠીને માધવને ભૂરિવચુના મન્દિર આગળથી જતા રાજ-
માર્ગે ઘણી વખત લેઈ જઈ છું.

કામ:—માલતીની દુધબેહેન લવણી કાએ આપણને કહ્યુંજ હતું
તો, જો, માલતી,

મંદાક્રાન્તા.

પાતા કેરા ધરતણી અગાશીતણી બારોએધી,
વારે વારે, નગરિસરણિ ચાલતો દેખી દેખી;
જાણે સાક્ષાત્ નવિન નિકળ્યો કામ દેખી રતી, તે,
ગાઠાત્કંઠાથકી મૃદુ સુકાં અંગથી ઝાઝા ઝુરે. ૧૬^૨

૧ નૃપનન્દન=નૃપ અને નન્દન.

૨ સરણિ=માર્ગ. ગાઠાત્કંઠા=ગાઠ (ઝિંડી, મોટી, વિપરીત) ઉત્કંઠા (કમથી ઉત્પન્ન થતી ચિંતાની વ્યાધિ). અગાશીની બારી કેહેવાનું કારણ એવું કે, માલતી એટલે કાએ સ્થળેથી માધવને પૂર્ણ જોઈ શકે. નગરિ સરણિ ભેવાનું

અવ.—ખરી વાત, માલતીએ પણ પોતાના વિનોદને સારૂ માધવનું ચિત્ર કાઢ્યું છે; ને તે લવઙ્ગિકાએ આજ મન્દારિકાને આપ્યું છે.

કામ.—(વિચારીને) લવઙ્ગિકાએ ઠીક કર્યું; કેમકે માધવનો અનુચર કલહસક એ વિહારદાસી મન્દારિકાનો ચાર છે, તેથી એ માર્ગે એ ચિત્ર માધવની પાસે જશે; અને આપણા ઇષ્ટકાર્યનો શુભારંભ થશે.

અવ.—મકરન્દઉદ્યાનના મદનમહોત્સવમાં, માલતી તો જશેજ, એટલે ત્યાં અન્યોન્ય દર્શન થાય તેટલા સારૂ, માધવને પણ કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરીને આજ સવારે મેં ત્યાંજ મોકલ્યો છે.

કામ.—ધન્ય છે પુત્રિ ! ધન્ય છે. મારૂં પ્રિય કરવાના તારા આવા પ્રયાસથી મને મારી પહેલાંની શિષ્ય સૌદામિની યાદ આવે છે.

અવ.—ભગવતિ ! એ સૌદામિનીએ તો મંત્રસિદ્ધિથી આશ્ચર્યકારક શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; અને એણે શ્રીપર્વતઉપર^૨ કાપાલિક વ્રત^૩ ધારણ કર્યું છે.

કારણ એટલું કે, રાજમાર્ગમાં માધવ નિઃશંકાર્થી જઈ શકે વળી, હજારો લોકથી ભર્યા રાજમાર્ગમાં, માલતી એનેજ જોતી હતી તેથી એના મનમાં અન્યનો વિચાર ન હતો એમ પણ સુચવ્યું છે. માર્ગમાં જોવાનાં ઘણાં કૌતુકને લીધે માધવ વધારે વાર ઉભો રહી શકે એમ ખતાવવા ‘નગરિ’ એ પદ, સુચ્યું છે. વારેવારે, એની પુનરૂક્તિથી, માલતી માધવને વારંવાર જોઈ એનું દૃઢ દર્શન કરી શકી હતી, અને એનું રૂપ એના મનમાં જડાયું હતું, એમ સુચવ્યું છે. દેખી દેખી, એ પુનરૂક્તિથી અતિશય દર્શનને લીધે, ઉત્કંઠાનો અતિશય ખતાવ્યો. માલતી—રતી, માધવ—કામ. જેમ કામને જોઈને રતીને ઉત્કંઠા વગેરે થાય છે તેમ માધવને જોઈને માલતીને યયુ. ધ્વનિ એવો છે કે, અગણિત લોક પૂર્ણ રાજમાર્ગમાં પણ રતી—કામના ભાવ હોવાથી એ એનોજ પ્રેમસાગર ત્રિદિ પામ્યો. નવિન નિકળ્યો—કેમકે એકવાર શિવે ભસ્મ કરેલો, તેથી કામ અનંગ હતો. છેત્રી એ લીટીમાં અલંકાર ઉપેક્ષા છે.

૧ વિહાર=મૌદ્ધમતના સાધુઓનો મદ. ૨ કારનુલ ઝિણામાં કૃષ્ણા નદીની પાસે એ પર્વત છે. એક પાસેની ટેકરી ઉપર મહિકાન્તુનનું દેવળ છે, ને તે બન્ને ટેકરીઓ મળી શ્રીશૈલ કેહેવાય છે, એમ પ્રાં. ભાન્ડારકર કહે છે.

૩ કાપાલિક વ્રતધારીઓ અનુષ્ઠાના માયાની માળા ધરે છે; માયાની ખોપરીમાં ભોજન કરે છે; ભૈરવ અને ચંડિની ઉપાસના કરે છે. એ મતના સાધકોનું વર્ણન પાંચમા અંકમાં આવે છે.

કામ:—વળી એ વાત તેં ક્યાંથી સાંભળી ?

અવ:—આ નગરના મહાસ્મશાનમાં કરાલાનામે ચામુંડા છે.

કામ:—હા, તેને બહુ જીવનાં બલિદાન પ્રિય છે, એમ સાંભ
સિક લોક કહે છે.

અવ:—ત્યાં પ્રતિરાત્રિ વિહાર કરનાર, પાસેના અરણ્યના વાસી,
મુંડમાલધારી, અઘોરઘંટ નામના સાધકની નિકટશિષ્ય,
મહાપ્રતાપી કપાલકુંડલા એ ઠેકાણે રોજ સાયંકાળે આવે
છે; તેની પાસેથી આ વાત મેં સાંભળી.

કામ:—સોદામિની—વિષે શું ન સાંભલે ?

અવ:—એ વાત હવે પડતી મુકા. ભગવતિ ! જો માધવનો સહ-
ચર અને બાલમિત્ર મકરન્દ નન્દનની બેહેન મહ્યન્તિકાને
પરણે તો માધવનું બીજું પ્રિય કર્યું કેહેવાય.

કામ:—એ કામને સાડ મેં મારી પ્રિય સખી બુદ્ધરક્ષિતાને પ્રેરીજ
છે.

અવ:—ઠીક કર્યું એ.

કામ:—(વિચારીને) ચાલ ઉઠ. માધવની ખબર કાઢીને, માલતી
પાસે જઈએ.

(બન્ને ઉઠે છે.)

કામ:—(વિચારીને) માલતી અત્યંત ગંભીર સ્વભાવની છે, તેથી
નિસૃષ્ઠાર્થ-હૃતી-કાર્ય? યુક્તિથી ગોઠવી કાઢવું. સર્વ રીતે,

શિશ્વરિણી.

શરજ્જયોત્સ્ના જેવી પ્રમુદિત કરે છે કુસુદને,
તથા કલ્યાણી એ સુમુદિત કરે એ કુલિનને;

૧ નિસૃષ્ઠાર્થ-હૃતી, નાચક અને નાયિકાનાં મનોભાવ જાણી લેષને
પોતાનીજ બુદ્ધિથી બાકીનું કાર્ય સંપાદન કરી આપે તેવી હૃતી. હૃતી વિવિધ
પ્રકારની થાય છે, મિનાર્યા, શાસનહારિકા, વગેરે.

કૃતાર્થી એ થાઓ; પ્રગુણગુણકેરા સ્થનમાં
વિધાતાના ચત્નો, ફલિત થઈ, શોભો સજનમાં. ૧૭
(એમ કહી બન્ને જાય છે.)

ઇતિ વિષ્કંભક.૨

(ચિત્રસામગ્રિ હાથમાં લેઈને કલકંઠક પ્રવેશ કરે છે)

કલક:—મકરધ્વજના રૂપના ગર્વની ખરોખરી કરનાર, અને પોતાની
કાન્તિના વિભ્રમે કરીને માલતીના હૃદયનું ગાંભીર્ય ટાળી
નાંખનાર નાથ માધવ મને ક્યાં મળશે ? હું થાકી ગયો
છું, તેથી આ બાગમાં થોડીવાર વિશ્રામ લીધા પછી મક-
રન્દને આનન્દ આપનાર નાથ માધવને ખોળીશ.

(એમ કહી બેસે છે.)

૧ શરજ્જ્યોત્સ્ના=શરદ્ (શરદ્ ઋતુ)ની, જ્યોત્સ્ના (ચંદ્રનું અન્વવાળું)
શરદ્ ઋતુમાં ચંદ્રનું અન્વવાળું સ્વચ્છ અને શોભાતું હોય છે. કુમુદ=પોયણાં.
ચંદ્ર કિંગવાથી પોયણાં ખીલે છે. તથા=તેમ. કૃતાર્થીએ થાઓ-એ=માધવ.
પ્રગુણ ગુણકેરા વ.=પ્રગુણ (પ્રકૃષ્ટ-સારા-ગુણવાળા) ગુણ (માલતી માધવના
ગુણ અન્યોન્યને મળતા આવે એવા સારા ઘડેલા) રચવામાં વિધાતાના જે
પ્રયત્ન છે તે સફલ થાઓ (માલતી માધવ, પરણ્યા, એવા સારા યોગ્ય ગુણ-
વાળાના સંબંધ થાઓ). પેહેલી બે લીટીમાં અલંકાર પૂર્ણોપમા છે. બે
વસ્તુ વચ્ચે ભેદ છતાં પણ સાધર્મ્ય હોય તેા ઊપમા (મમ્મટ). ઉપમેય—
માલતી, માધવ. ઉપમાન—શરજ્જ્યોત્સ્ના, અને કુમુદ. સાધર્મ્ય (સાધારણ-
ધર્મ)—મુદિત કરવાનો છે. વાયક (ઉપમા બતાવનાર શબ્દો) જેવી—તથા
આ ચારે વાનાં જણાવ્યાં છે મારે પૂર્ણોપમા.

હુહો.

૨

કહીથી પણ સંબંધથી ભેગાં મળીને પાત્ર;
વાત કરે કાવ્યાર્થની, અર્થ સૂચના માત્ર.
વિષ્કંભક બે જાતનાં શુદ્ધ અને સંકીર્ણ;
મધ્યમ પાત્રો શુદ્ધમાં, મધ્યમ અધમ સંકીર્ણ.

૬

૭

(મકરન્દ પ્રવેશ કરે છે.)

મકર.—અવલોકિતાએ કહ્યું હતું જે માધવ મહનોદ્યાનમાં ગયો છે; તેથી લાવ ત્યાંજ જાઉં. (પરિક્રમણ કરીને જુવે છે) સદ્ભાગ્યે પ્રિયવયસ્ય આ તરફજ આવે છે. (જોઈને) એનું,

હરિણી.

ગમન હળવે, ખાલી દષ્ટિ, શરીર શિથિલ છે,
અધિક નિકળે શ્વામા, શું એ ? ખડું, સુવિદિત છે;
ભમતી ભુવને કન્દર્પાસા, વિકારી યુવા દશા.
લલિત મધુરી સર્વે વસ્તું હરે સહુ ધીરતા. ૧૮

(વર્ણવેલે વેશે માધવ પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ.—(સ્વગત) **વસન્તતિલકા.**

મારું સદા, ચિત્ત, શશીવદની નિહાળી,
કોરે મુકી વિનય, લાજ બધો પ્રજાળી;

૧ શૃંગાર એ પ્રકારનો છે, સંભોગ, વિપ્રલભ. આ શ્લોકમાં વિપ્ર-
લભ શૃંગારનું વર્ણન છે એમા વિરહીની વિવિધ દશાનું વર્ણન છે. કામીને
દસ દશા થાય છે;

દુહો.

પ્રથમે તો અભિલાષ છે, દ્વિતીયે ચિન્તન થાય;
અનુસ્મૃતિ ત્રીતીયા પછી, શુભકીર્તન મન થાય. ૮
મન ઉદ્વેગ પછી વધે, ચાલે વિવિધ વિલાપ,
ઉન્માદ સ્થિતિ દોહલી, વ્યાધિ દુઃખ અમાપ. ૯
જડતા પસરે ગાત્રમાં, ચિત્ત ઠરે પ્રિય હામ;
અન્તઃકાવચ મરણ છે, વિરહવ્યાધિ-પરિણામ. ૧૦

આ શ્લોકમાં માધવની અનુસ્મૃતિ દશાનું વર્ણન છે. વારંવાર નિશ્વાસ,
અધોમુખચિન્તા વગેરેથી અનુસ્મૃતિ જણાય છે. શન્યદષ્ટિથી કરીને, ચિન્તા
પણ વ્યાપવા લાગી છે એમ સૂચવ્યું. કન્દર્પાસા=કન્દર્પ (કામદેવ)ની આસા.

છેહી બધું ધિરજ, મંદ કરી વિવેક,
પાછું વળે, કરી અકારણ આમ, કષ્ટ.

૧૯૧

આશ્ચર્ય છે કે,

જે સ્નાયુ વિસ્મયવટે, સહુ ભાવ--શૂન્ય,
બાળે સુધાસ્નપિત, એમ પ્રમોદમન્દ,
એવું હતું હૃદય આ મુજ તેની પાસે,
બાળે બળ્યું અગનથી ત્યમ આજ ત્રાસે.

૨૦૨

મક.—સખા માધવ ! આમ આમ.

માધ.—(પરિક્રમણ કરીને) કોણ પ્રિય મિત્ર મકરન્દ !

મક.—(પાસે જઈને) પ્રિય માધવ ! સૂર્યના તાપથી લમણા

શેકાઈ જાય છે, માટે આ બાગમાં થોડીવાર બેસીએ.

માધ.—જેવી મિત્રની ઇચ્છા.

કલ્—(બેઠીને) અહીં મકરન્દસહચર નાથમાધવ, આ નાના બેર-
સળીના વૃક્ષના મંડપને શોભાયમાન કરે છે. ત્યાં જઈને, મદ

૧ ગંગાવદની—વડે ગુણ કીર્તનાવરૂપા નુચવી છે. ત્રિનય-મનના મેલ
કાપનાર સદુપદેશ; તેને દૂર કરીને. આલભાવને લીધે તથા કિંચ્ચ કુલને લીધે
થતી લજ્જાગ્ન પ્રજ્વળીને. લજ્જા નાશવડે કિન્નારાવરૂપા નુચવી. મહાનાયક
હોવાને લીધે જે સહજ ધૈર્ય, તેને પણ છેદીને. વિરેક=સારાસારનો વિચાર.
મન્દ વિવેકથી કરીને બરડા બનાવી છે. કાટે=કપ્પથી=એ ક્રિયાવિશેષણ, પાછું
વળે એ ક્રિયાનું છે.

૨ સહુ ભાવ શૂન્ય-વિસ્મયવિનાના બીજા બધા ભાવથી રહિત. સુધા-
સ્નપિત=સુધા (અમૃત)થી સ્નપિત (નવરાવેલું). બીજા ને ચોથી લીટીમાં
અલંકાર કિંપ્રેક્ષા છે. પ્રકૃતની (કિપમેયની) અપ્રકૃતની (કિપમાનની) સાથે
સભાવના કરી હોય તે કિંપ્રેક્ષા. (મમ્મટ). આ રસોકમાં પર્યાયાલંકારનો
પણ ભાસ છે: કેમકે એકનું એક હૃદય જે, પેટેલાં સ્નાયુ હતું, પછી આન-
ન્દમન્દ હતું તે હાલ વળી અગ્નિ-દગ્ધ છે. જ્યાં એક વસ્તુ ક્રમથી અન્યેકાશ્રય
સે, અથવા અન્યેક વસ્તુ ક્રમથી એકાશ્રય લે ત્યાં પર્યાય. (મમ્મટ).

નની વેદનાથી ખીન્ન થયેલી માલતીનાં લોચનને ટાઢાં કરનાર આ એમનું ચિત્ર એમને દેખાડું. અથવા થોડીવાર છે એ વિશ્રામ લે
મક:—ત્યારે ખોલેલાં કુલનાં રેપાથી સુગંધવાળા શીતળ પરિમલે
 બધી ખાગને છાઈ દેતા, આ કાચ્યનાર વૃક્ષની છાયા નીચે
 બેસીએ.

(તેમ કરે છે.)

પ્રિય મિત્ર માધવ ! નગરની સર્વે અગનાઓએ કરેલા
 મહોત્સવથી રમણીય મદનોદ્યાનમાંથી પાછા વળ્યા પછી,
 મને તું કેવળ બદલાઈ ગયેલો લાગું છું. સેહેજ પણ
 રતિવદ્ધલના ખાળના ચપાટામાં તે નથી આવી ગયો ?

(માધવ લજ્જથી નીચું ધાલે છે.)

મક:—(હસતા) ચુંદર મુખકમલને નીચું નમાવીને કેમ બેઠો?જે,

—સંદર્ભિત્તક.

પ્રાણી રજે ગુણ તમાગુણથી બરેલા,—

મોટા મહેશ વર્ગો વિશ્વતણા વિધાતા,—

આ ચિત્તજન્મ સ્વર્ગ સમશક્તિ દાણે,

લજ્જથી તું શીદ હવે મન ઢાંકી રાખે ? ૨૧ ?

માધ:—મિત્ર ! શા માટે ના કહું, સાબળ અવલોકિતાએ કુતુહલ
 ઉત્પન્ન કર્યાથી હું કામદેવના મંદિર આગળ ગયો. ત્યાં
 મંદિર જેવા રેલાતા મધુર સુગંધથી એવાઇને આવતાં
 મધમાખીનાં ટોળાથી છવાઈ ગયેલી કળીયોડ્ડપી મનોહર
 અલંકારથી રમણીય, આગળામાંજ ઉગેલા, નાના બોરસ-
 ણીના વૃક્ષના કયારાની કોરે, ચાતરફ પરિક્રમણ કરીને
 જોઈ રહ્યા પછીથી, થાકી જવાને લીધે હું બેઠો. તે વૃ-
 ક્ષનાં અકસ્માત નિરંતર^૨ પડેલાં પુલ વીણી લેઈને સુકિત
 પૂર્વક રચનાથી રમણીય હાર મેં ગુંથવા માંડ્યો. એવામાં
 આખા જગતના વિજયને અર્થે કામદેવની બાણે ચાલતી

૧ ચિત્તજન્મ=ચિત્તમાં છે જન્મ જેનો એવો. મનોભૂ, રમર=કામદેવ.

૨ નિરંતર=નિર (નથી)અંતર(છેડું)=છેટેછેટે નહીં; સજડ; ખીચોખીચ.

ધબ્બ હોય એવી, બાલકને યોગ્ય ભુખભુવન્નથી જેની કુ-
મારિકાવસ્થા જણાઈ આવતી હતી એવી, ઉમદા કાન્તિ-
વાળી, લબ્ય પરિજનસહિત, કોઈક, મંદિરમાંથી નીકળીને
ત્યાં આવી. તેને,

વસંતતિલા .

શું રમ્યતા ગુણનિધિ તણી મુખ્ય દેવી,
સૌન્દર્યમારસમુદાયનું હામ કેવી?

નક્કી સખા ઘડયું રૂઠું વપુ કામદેવે,

ઈન્દુ, સુધા, કમલ, ચન્દ્રમયુષ લેને.

૨૨

એની પ્રિયસખીઓને પેલાં ખીચાખીચ પડેલાં કુલ વીણવાની
ઈચ્છા થવાથી, તેમના કેહેવાને લીધે, તે તેજ આરસળીના ઝાડ
પાસે આવી. એનામાં, કોઈક ભાગ્યશાળીને લીધે ઘણા દિવસથી
વધતો, મનમથની વ્યથાનો વિકાર મેં દીઠો. કારણ કે એના,

માલિની.

કમલિની કરમાતી પેર અંગો સુકાં છે,

કરતી કંઈ ક્રિયાએ પ્રાર્થના દાસ ન્યારે;

નુતન કરિ તણા જે દાત, તેવા, કપોલ,

શશિ સમ શુભ શોભે હોય જે નિષ્કલંક.

૨૩

૧ ઈન્દુ=ચન્દ્ર. સુધા=અમત. મયુષ=કિંગ્ડમ. પેદેલી એ લીટીમાં સસ-
ન્દેહાલકાર છે. ત્યાં પ્રકૃત અને અપ્રકૃત વચ્ચે સંચયાત્મક ભેદ જણાવ્યો
હોય ત્યાં સસન્દેહાલકાર. (મમ્મટ). નક્કી પદવડે ઉત્પ્રેક્ષા બતાવી છે. કંઈક
એ લીટીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે. એથી લીટીમાં તુલ્યયોગિતાલકાર છે. પ્રકૃત (ઉપ-
મેય) કે અપ્રકૃત (ઉપમાન)નો એકજ ધર્મ હોય તે તુલ્યયોગિતા (મમ્મટ).
અહીંયાં ઈન્દુ, સુધા વગેરે અપ્રકૃતજ છે તેમનો ધર્મ એકજ “લેવાયાનો”
છે. વેદાબ્યાસથી જડ બ્રહ્મા પંચમહાભૂતમાંથી આવી સુંદર છબી ક્યાંથી
કરી શકે માટે એને કામદેવે પોતેજ બતાવી છે; અને એનાં અંગ, ઈન્દુ
વગેરે ઉપમાન યોગ્ય વ્યવયોજ ઘડયાં છે.

૨ કર્મલની=કમલનું વન. હોય જે વ.-જે શશી નિષ્કલંક હોય તો
તેના જેવા, કપોલ (ગાલ) શોભે. આ ઠેકાણે અતિચર્યાકિત અલંકાર થયો.

પ્રથમ દર્શનથીજ અમૃતના અંજનની પેઠે મારી આંખને
અત્યંત આનંદ આપતી તે, લોહચુંબક મણિની પેઠે લોહધાતુ
મય મારા અંતઃકરણને આકર્ષવા લાગી. અથવા દુઃકામાં.

વસંતતિલકા.

સંતાપનું દુખમહા નિત વેઠવાને,
ચોટયું અકારણ જઈ મુજ ચિત્ત એને;
નક્કી શુભાશુભ કરે સહુ જીવ કેરું,
સંવાંપરી જગતમાં ભવિતવ્યતા તું. ૨૪

મક.—મિત્ર માધવ ' પ્રેમ, અને તેની ઉત્પત્તિ વળી કોઈ કાર-
ણને આધીન, એ કલ્પનાજ વિરૂદ્ધ છે. જો,

માલિની.

મનમહિં કંઈ હેતુ પ્રીતિ સોને કરાવે,
નહિ નહિ કદિ બાહ્યાકર્ષણે પ્રેમ આવે;
દિનકરઉદયે જો પદ્મ પામે વિકાસ,
રિતકરઉદયેથી, જો, રંગ ચન્દ્રકાન્ત. ૨૫

નુતન દાંત ગ્રહણ કરવાનું કારણ, ગાલ ઉપરના રોમાંજ્યનું ગ્રહણ કરવાનું છે
કમલિની શબ્દથી કૃષ્ણતા, મુકાનાં અંગથી નિદ્રાનાથ, ક્રિયા ન કરવાથી કાર્ય-
ઉપર અનાદર મુચ્ચ્યાં છે. આ ત્રણેથી કરીને ગ્લાનિ બતાવી છે.

૧ ચન્દ્રકાન્ત—એ નામના મણિમાંથી ચન્દ્રના કિરણના અર્થવંદ પાણી
ઝરે છે (દ્રવ થાય છે). પદ્મ=કમલ—દિનકર=સૂર્ય. બાહ્યાકર્ષણ=જેવાં કે રૂપ
દ્રવ્ય વગેરે. કંઈ હેતુ=કોઈક અવધર્મ હેતુ. સાધર્મ્યથી સામાન્યવડે વિશેષ સમર્થ-
નરૂપ અર્થાન્તરન્યાસાલંકાર આ શ્લોકમાં છે. જ્યાં સામાન્ય કે વિશેષ, વિશેષ
કે સામાન્યથી, સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય માર્ગે પુટ થાય ત્યાં અર્થાન્તરન્યાસ
(મન્મથ). અહીં અન્તરમાનોજ કોઈક હેતુ પ્રીતિ કરાવે છે એવી સામાન્ય
વાત, સૂર્ય અને પદ્મ તથા મણિ અને ચન્દ્રના વિશેષ દાખલાથી પુટ કરી
છે. આ ઠેકાણે સાધર્મ્ય માર્ગે (એ વસ્તુ વચ્ચે સાધારણ મળનાપણું હોવાથી)
સામાન્ય પુટ થાય છે.

હાં, પછી.

માધ.—પછીથી ત્યાં,   સંતતિલકા.

દોખી મને જ્યમ ખરેખર ઓળખીને,
જૂના વિલાસથર્કો “તે જન આ” કહીને;
અન્યોન્યનાં મન લહી સખિયો ખધીએ,
મન્દસ્મિતામૃતમધુર કટાક્ષ મારે.   ૨૬

મક.—(સ્વગત) ઓળખ્યો પણ ખરો કે !

માધ.—પછી, લીલાપૂર્વક તાગી પાડવાને ઉપાડેલે હાથે તાગી પાડ-
વાથી કંકણનો ખડખડાટ કરતી, ખીડીનેલા મહોન્મત્ત રાજહં-
સના વિજ્રમ જેવી સુંદર ચરણની ગતીથી નૂપુરના ઝમઝમાટથી
મિશ્ર મેખલાની ઘુઘરીનો ઘમઘમાટ કરતી, એની સખીઓ પાછી
વળીને, રે ભનૂદારિકા ! અડીયાં કોઈ કોઈનું કોઈક ખેડું છે એમ
કેહેતી કેહેતી મારી તરફ આંગળીયો કરવા લાગી.

મક.—(સ્વગત) અહો ! આનો પ્રથમાનુરાગ પણ ખુબ વધેલો
જળાય છે ! !

કલહ.—(સાંભળીને) સરમ અને રમણીય અર્થવાળી સ્ત્રીજન કથા
આવી રહી જળાય છે.

મક.—હા, પછી.

માધ.—એવામાં,   સંતતિલકા.

વૈચિત્ર્ય જેનું નહિ વાણી વડે કથાય—
આ વિજ્રમે પુરિત, જે વિજયી ગણાય—
જે કાપતો ધિરજ, સાત્વિકભાવ યુક્ત—
પદ્માક્ષી—મંત્ર નિકળ્યો, મદને પ્રયુક્ત.   ૨૭^૧

૧ પદ્માક્ષાનો મંત્ર, ઉપર કહેલાં વિશેષાણુયુક્ત, મદનશુદ્ધિએ શિખવેલો,
પ્રત્યક્ષ નીકળ્યો. વિજ્રમ—સ્ત્રી હત્યાદિ જ્ઞેવાથી ચિત્તમા જે તરલતા થાય
છે તે. સાત્વિકભાવ—આલ્પ વિશ્વમાં ચમત્કૃતિમય પદાર્થ જ્ઞેવાથી મનમાં ભાવ
વિષ્ણુ થાય છે. આભાવાનુસાર અંગની પ્રકૃતિને સાત્વિકભાવ કહે છે.
સાત્વિકભાવ આદ્ય છે:

પછી,

માલિની.

સ્થિર,—વિકસિત.—ઉંચી થાય છે જીવતા જ્યાં,—

પ્રીતિમય,—જરિઝીણી,—કાણુ વિસ્તાર છે જ્યાં,—

મુજ નયન મળેથી ખાય સંકોચ માત્ર—

વિધિવિધિની, થયો હું. દૃષ્ટિયો કેરું પાત્ર. ૨૮૧

તેથી: મૃદુ,—ચલિત,—સંપ્રેમી,—મન્દ,—આલસ્યવાળી,—

હસતી લગીર કીકી,—વિમ્મયે જે ભરેલી,—

અશરણુ ચિત ચારી, પદ્મલાક્ષી—કટાક્ષે,

ઝાડિ ઝાડિ મહિં પેશી, પાન કાપી કર્યું છે. ૨૮૨

આ પ્રમાણે તે અંગે અગતી હૃદયને આનંદ આપનારીના જણાતા પ્રેમથી હું ગાંઠો થઇ ગયો હતો, તોપણ મારો ચિત્ત—

દુહો.

મંદ આભ, મેમાય, ને કપ, વળી સ્વરભંગ,

વિવરણુ, અશ્રુ, પ્રસય, એ આઠે માત્રિક અંગ. ૧૧

૧ સ્થિર વગેરે દૃષ્ટિનાં વિશેષણ છે. કપરના સ્લોકમાં પ્રીતિલાવનું વર્ણન કયું છે દુહો નેત્રાન્કિકા કપજે, મુગારાર્થ જણાય; પ્રીતિ જે દર્શાવતો પ્રીતિલાવ ગણાય. ॥ ૧૨ ॥ હાત પછા હેલા થાય છે. ॥ દુહો ॥ સાધવસ, લજ્જા, કૌતુકો, પ્રિયમંભોગે થાય. તે પાથી જે નિપજ્યો, હેલા, વેગ ગણાય. ॥ ૧૩ ॥ આ સ્લોકમાં હેલાનું વર્ણન છે. કોણુ વિસ્તાર વગેરે=આંખના ખુણા પોહોળા થાય તેવી દૃષ્ટિ.

૨ મૃદુ વગેરે કટાક્ષનાં વિશેષણ છે. પદ્મલાક્ષીકટાક્ષ=પદ્મલ (સારી પાંપણવાળી) છે અક્ષિ (આંખ) જેની એવી માલતીના કટાક્ષે. હવે માધવને પૂર્ણ પ્રીતિ થઇ. મારું ચિત્ત એણે પાન કરી લીધું એ શબ્દોથી તેનામાંજ પોતાની લીનતા બતાવી. કટાક્ષ કેવળ—મીઝવાથી મૃદુ, કૌતુકથી ચલિત, પ્રીતિથી પ્રેમા, નિમિષવિના મન્દ, મદથી ઘેગયલાં એટલે આલસ્યયુક્ત; અશરણુ ચિત્ત—અશરણુ શબ્દવડે નાચિકાના કપની ધણી પ્રશંસા કરી છે. કેમકે એ રૂપ જેવાથીજ હૃદય અશરણુ થયું. મૃદુ પદ્મથી મધુરતા, ચલિતથી લજ્જા નાથ, સપ્રેમીથી અભિલાષ, મન્દથી હર્ષ, આલસ્યથી નિદ્રાનાથ વગેરે પણ સુચવ્યાં છે.

વિશેષ ઢાંકવાની ઇચ્છાથી, પેહેલાં શરૂ કરેલા હારનો બાકીનો ભાગ મેં જેમ તેમ પુરો કર્યો. પછીથી હાથણી ઉપર બેસીને હાથમાં લાકડીઓ તથા શસ્ત્ર ઝાલેલા કંચુકીજનોના પરિજનસમેત તે ઇન્દુમુખી નગરમાં જવાના રસ્તાને શોભા આપવા લાગી. તે વેળે, એ પદ્મલાક્ષીએ જતે જતે,

વસંતતિલકા.

મોહું ફરી ફરી ગળાસહ ફેરવીને,
જેવું ડોહું કમલનું મૃદુ, વાળી દેને;
પાશ્યું વિષે વળી સુધાર્થી કટાક્ષબાણ,
માર્યું જિંદુ હૃદયમાં દહતુંજ પ્રાણ.

૩૦

ત્યારથી,

શિશ્વરિણી.

ન માપ્યો જે જાયે, ન વચનવિવેકે વરણબ્યો;
ન આ જન્મારામાં અનુભવપથે જે ઉતરિયો,
વિવેકપ્રધ્વસે અતિ સજડ મોહે ગહન જે.
કશેા તે સંતાપે જડ કરીજ, વિચાર, મનન.

૩૧

વળી, પડી વસ્તું પાસે પરબ પણ થાતી ન સુજથી,
સ્મૃતિ અભ્યાસેલા વિષયનો યદાર્થે થતો નથી,
ટળેના દુઃખાગ્નિ, શિતલજલમાં ચન્દ્રદ્યુતિમાં,
ન ચોટે કે ઠામે, મન ભર્મો લખે કાંઈ નભમાં.

૩૨?

કલહંસ.—આને કોઈકે ખરેખર વશ કર્યો છે. એ માલતીજ હોય તો કેવું સારૂ !

મક.—(સ્વગત) શી પ્રેમાસક્તિ ! શું એને હું વારૂં ? અથવા,

૧ એકત્રીશમા શ્લોકમાં વિવેકનાથ બનાવીને જડતા સુચવી છે. પછી બત્રીસમા શ્લોકની પ્રથમપંક્તિમાં જડતા, બીજામાં અનુસ્મૃતિ, ત્રીજામાં ઉદ્દેશ, અને ચોથામાં કન્માદ અવસ્થા બતાવી છે. જડ કરી દબને વિકાર મનને બાળે છે, પીડે છે. એ વિરોધ છે માટે વિરોધાલંકાર. લક્ષણ આગળની પેઠેજ. અહીંયાં જડ કરવાની ક્રિયાનો સંતાપવાની ક્રિયા સાથે વિરોધ છે.

વસંતતિલ્કા.

મા મોહ કામ તુજને જરીએ પમાડો,
મા બુદ્ધિ તારી અવિકારી, મલીન થાઓ;
એ ઉપદેશ અહિંયાં નકી વ્યર્થ ભાસે;
કામે ચઢાવ્યું શર ચાપ, અને યુવાએ. ૩૩?
(પ્રકાશ) મિત્ર ! એનાં કુલ અને નામ તે બાણી લીધાં કે નહિ ?

માધ.— સખા સાંભળ; હાથણી ઉપર ચઢતી વખતેજ તેની સખી-
ઓના મોટા ટ્રોળામાંથી એક ગણિકા પાછળ રહી; અને બોરસ-
ળીના વૃક્ષનાં કુલ વીંણતી વીંણતી પાસે આવીને, નમસ્કાર કરી
કામદેવને મિશે મને આ પ્રમાણે કેહવા લાગી. મહાભાગ! સુસ્લિ-
ષ્ટ ગુણને લીધે આ તમારો મુમનનો સંયોગ રમણીય ભાસે છે,
અમારા નાથની પુત્રી કુમુમવ્યાપારમાં નવીનજ છે તેથી તે
ઘણી આતુર છે, માટે આ ચતુરાઈ કૃતાર્થ થાઓ, વિધાતાની
નિર્માણ-રમણીયતા ફળો, આ સરસ અમારી ભતૃહારિકાને
ગળે લટક્યાની મહત્તા મેળવો.^૨

મક.—વાહ ચતુરાઈ !

માધ.—તેણે મારા પુછવાથી કહ્યું કે અમાત્ય ભૂરિવસુની આ
પુત્રીનું નામ માલતી છે; અને માફ, એની વિશ્વાસસ્થાન અને
દુધબેહેનનું નામ લવંગિકા છે.

૧ કામે અને યુવાએ બન્નેએ શર, ચાપઉપર ચઢાવ્યું છે; અર્થાત્
કામની અસર ઘણી વધી ગઇ છે; તે એની અવસ્થા પણ ખીલતી તરણ છે.

૨ આ વાક્યમાં બે અર્થ છે: મુખ્યાર્થ હારને લાગે છે તે વ્યંગ્યાર્થ માધ-
વને લાગે છે. મહાભાગ=મોટા ભાગ્યવાળો (માધવ=હારનો કર્તા=અને કામ-
દેવ=માધવનો કર્તા) સુસ્લિષ્ટગુણ=હારપક્ષે, સુસ્લિષ્ટ=સારો ગુણેસો છે ગુણ
(દોરો) જેનો. માધવ અને માલતી પક્ષે, સારા છે ગુણ જેના. મુમન=(હારપક્ષે)
કુલ; સારા મનવાળો (માલતી અને માધવ.) કુમુમવ્યાપારમાં=(માલતી પક્ષે)
હાર વિગેરે ગુણવામાં; (કામપક્ષે) કુમુમ કામનાં આણુ છે માટે કામનાં આણુનો
પ્રહાર=કુલનો વ્યાપાર=માલતી ઉપર નવોજ છે. વિધાતા=માધવ (હારનો); કામ
દેવ(નાયકઅને નાયિકાનો;) સરસ =રસયુક્ત, તાજો, નવો(હાર); રસજ(માધવ)

કલ.—(હર્ષથી) શું માલતી ! સહસ્રાગ્રે કામદેવે યોગ્ય કામ કર્યું. આપણી હવે ફતેહ થવાની.

મક.—પ્રધાન ભૂરિવસુની એ પુત્રી છે એટલે તો અલગત એને બહુ માન ઘટે. વળી ભગવતી કામન્દકી તો માલતી માલતીજ અંખે છે; ને એવું સંભળાય છે કે રાજાએ નન્દનને પરણાવવા સાડું એવું માગું કર્યું છે.

માધ.—તેણે મને ઘણા આગ્રહ કર્યાથી મેં મારે ગળેથી ઉતારીને બોરસળીની માળા તેને આપી. જેનો એક ભાગ માલતીના મુખ તરફ ભેંધ રહ્યાથી વ્યગ્ર હાથે અખડાખખડી ગુંથેલો હતો એવી માળાનું તેણે પણ મોટો અનુગ્રહ માનીને ગૃહણ કર્યું. પછીથી મેળો વેરાઈ જવાથી માણસોના મોટા ટોળામાં તે મળી ગઈ એટલે હું અહીં આવ્યો.

મક.—માલતીએ પણ આગળથી પ્રેમ દેખાડીને આ વાતનો ક્યારની એ સુચવી છે. વળી જે કપોલની પાણડુતા વગેરે ચિન્હથી સુચવેલી મદનવ્યથા હતી તેપણ તારેજ માટે છે એમ સાફ જણાય છે. નથી સમજાતું માત્ર એટલુંજ કે એણે તને ક્યાં પ્રથમ જોયેલો. એવી મહાભાગ્યશાળી કુમારિકાઓ એક ઠેકાણે પોતાનું ચિત્ત ચોટાડી બીજે ઠેકાણે ચક્ષુપ્રીતિ કરે એમ તો સંભવે નહીં જ.

इन्द्रवज्रा.

અન્યોન્યની દૃષ્ટિ મિલાવી સર્વે,
કે'તી, સખી કોઈનું કોઈ આ છે;
ધાત્રેયિકા^૧કેરી વિદગ્ધ વાણી;
નીશાનીઓ સૌ પ્રથમ પ્રીતિની.

૩૪

કલહ.—(પાસે આવીને) વળી આ ચિત્ર પણ.^૨

(એમ કહી ચિત્રપાટી દેખાડે છે, તે બંને જુવે છે.)

૧ ધાત્રેયિકા=દુધખેહન. ૨ આ ચિત્ર પણ પ્રીતિની નીશાનીમાં ઉમેરો.

મક.—કલહંસક ! આ માધવનું ચિત્ર કોણે કાઢ્યું ?

કલ.—જેણે એનું હૃદય હર્યું છે તેણેજ.

મક.—શું માલતીએજ ?

કલ.—હા.

માધ.—મિત્ર મકરન્દ ! તારી કંપના ખરી પડી.

મક.—તું એ ક્યાંથી લાવ્યો કલહંસક ?

કલ.—મેં મન્દારિકા પાસેથી આણ્યું. અને એ લવંગિકા પાસેથી લાવી છે.

મક.—માલતીને માધવનું ચિત્ર કાઢવાનું શું પ્રયોજન, તે કંઈ મન્દારિકાએ બતાવ્યું ?

કલ.—ઉત્કંઠાવિનોદને સારૂ.

મક.—મિત્ર માધવ ? હવે તું ધિરજ ધર.

—સંતતિલકા.

જે છે કુલીન તવ નેત્રની ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના,

તું એ છું સાધક મનોરથ સર્વ તેના;

થાશે સમાગમ અસંશય નિર્વિયોગ,

જે માટ કામ, વિધિ બે કરતા પ્રયોગ. ૩૫

તને આટલા વિકાર કરનાર માલતીનું રૂપ જોવા સરખુંજ હશે, માટે આના ઉપર માલતીનું ચિત્ર પણ કાઢ.

માધ.—જેવી મિત્રની ઇચ્છા; ત્યારે ચિત્રપાટી અને પીછીઓ લાવો.

માધ.—(ચિત્ર કાઢતાં) સખા મકરન્દ ! (મકરન્દ આણી આપે છે.)

મંદાક્રાન્તા.

વારે વારે સુખ નયનને રૂંધી લે અશ્રુપૂર,

સંકલ્પોથી પ્રિયતમતણા સ્તબ્ધ ગાત્રો જરૂર,

સ્વેદે ભીનો, વર્ગી બહુ બહુ આંગળી જેની ધૂજે,

આલેખ્યે આ કર અટકતો. શું કહું હું ? ન સુઝે. ૩૬

૧ મનમાં માલતીનો સંગમ થયાના હર્ષથી થતા સાત્વિક ભાવ—તુ આ સ્થોકમાં વર્ણન છે. અશ્રુ, સ્તંભ, સ્વેદ અને કંપ એ ચાર અહીં બતાવ્યાં છે.

તો પણ પ્રયત્ન કરું છું (બહુ વારે ચિત્રીને ખતાવે છે.)
 મક.—(જોઈને) તારો પ્રેમ ખરેખર યોગ્ય સ્થળે લાગ્યો છે. (આ-
 શ્ચર્યસંહિત) એટલાકમાં બનાવીને શ્લોક પણ લખ્યો કે શું
 (વાંચે છે.)

હરિણી.

વિજયો જગમાં, ઝાઝી વસ્તુ વિધુનો કલાદિ છે;
 પ્રકૃતિમધુરી બીજી વસ્તુ ખુશી મનને કરે;
 પણ જગવિષે આવી દૃષ્ટે વિલોચનચન્દ્રિકા,
 મુજ જનમમાં, તે છે, રૂઝે મહોત્સવ સર્વથા. ૩૭^૧
 (ઉતાવળી ઉતાવળી મન્દારિકા પ્રવેશ કરે છે.)

મન્દા.—કલહંસક ! તારે પગલે પગલે હું આવી પોહોચી (માધવ
 મકરન્દને જોઈને લજવાતી) અહો આ મહાજનો પણ
 અહીંજ છે કે ! (પાસે જઈને) વન્દન કરું છું.

બંને.—મન્દારિકા ! આવ બેશ.

મન્દા.—(બેશીને) મારી ચિત્રપાટી લાવ કલહંસક !

કલ.—(લેઈને) લે.

મન્દા.—(જોઈને) કલહંસક ! કેણે, અહીં શા પ્રયોજનથી, મા-
 લતીનું ચિત્ર કાઢ્યું.

કલ.—જેનું જે નિમિત્તથી માલતીએ ચિત્ર કાઢ્યું છે તેણેજ.

મન્દા.—(હર્ષ પામતી) સદ્ભાગ્યે પ્રજાપતિની ચતુરાઈનું ફલ હવે
 પ્રકટ થયું ખરું.

મક.—મન્દારિકા ! આ તારો વલ્લભ જે વાત કહે છે તે ચથાર્થ છે ?

૧ વિજયી—મનને આનન્દ કરવાથી વિજયી. પ્રકૃતિમધુરી—સ્વભાવેજ,
 પ્રકૃતિથીજ, મધુરી, રમણીય. આ બન્ને પ્રકારની વસ્તુઓ ખુશી કરવાવાળી
 છે પરંતુ મને તો તે દુઃખ દે છે. જે મને સુખ કરે છે તે તો આ વિલો-
 ચનની—આંખની—ચન્દ્રિકા—ચાંદની—માલતીજ છે. જે ચન્દ્રિકા વગેરે પોતાને
 દુઃખ દે છે તેજ ચાંદનીની સાથે માલતીને સરખાવી છે એ ખરું જોતાં
 વિરહવાણી છે મોટે અહીંયા વ્યાહતત્વ નામનો દોષ થયો. (મમ્મપટ).

મન્દા.—હા મહારાજ.

મક.—માલતીએ માધવને પેહેલાં ક્યાં જોએલો વાડ ?

મન્દા.—બારીએથી, એવું લવંગિકા કેહેતી હતી.

મક.—ભિત્ર ! પ્રધાનના ઘર આગળને રસ્તેથીજ આપણે ઘણુંકરીને જઇએ છીએ તેથી એપણ સંભવિત છે ખરું.

મન્દા.—મહારાજ ! હવે મને રજા આપો, કે હું કામદેવનું આ શુભકાર્ય પ્રિયસખી લવંગિકાને જઇને નિવેદન કરું.

મક.—તેમ કરવાનો આજ યોગ્ય અવસર છે.

(ચિત્રપાટી લઇને મન્દારિકા જાય છે.)

મક.—અતિઉપ્પુકિરણવાળો સહસ્રકિરણુકૃત લગવાનું સૂર્ય મધ્યા-
હને શોભાવે છે, માટે ચાલ ઘેર જઇએ.

માધ.—હું એમ ધારું છું કે,

વસન્તતિલકા.

કીધી પ્રભાત રૂડી કુંકુમ કેરી આડ
સુગંધાક્ષીને, પરિજને દીપતી લલાટઃ
વૈદગ્ધ્ય વાપયું^૧ બધું વણસીજ નજરે;
સ્વદામ્બુરેલ સહુ અંગ વિષે છવાશે.

૩૮^૧

વળી, ખીલી કળી સરવ કુંદલતાનો રૂડી,
તેના પરાગનો સુગંધથકી સુગંધી;
તોયે જરા ચપલલોચની ને નતાંગી,
પ્રત્યેક અંગ કર શીતલ, વાયુ ! ભેટી.

૩૯^૨

૧ વૈદગ્ધ્ય વ.—પેલી આડ કરવામાં વાપરેલી સેવકજનની ચતુરાઈ, પ-
રસેવા વડે આડ ધાવાઈ જવાથી વણસી જશે. આ વખતે માધવની ઉન્મા-
દાવસ્થા છે માટે કેવળ માલતીનું સ્મરણ થયાં જાય છે.

૨ ભેટી એ ક્રિયાપદનાં કર્મ નતાંગી અને ચપલલોચની છે. નતાંગી=
નત (નમેલાં) છે અંગ જેનાં એવી. જરા નમી જઇને ચાલતી મરોડવાળી
ઠમકોકરતી અંગનાઓ અતિ સુંદર દીસે છે, તેવી.

મક.—(સ્વગત)

વસંતતિલકા.

હા, કામદેવ નિરવગ્રહ દુઃખ દે છે,

અંગો સુકોમલ બધાં દુખથી દમે છે.

થોડાકમાં અતિશ દીન દશા કરી છે,

તાવે દશા કલલની જ્યમ ફેરવી છે. ૪૦^૧

તેથી હવે ભગવતી કામન્દકીને શરણ જવું જોઈએ.

માધ.—(સ્વગત) આશ્ચર્ય કે,

વસંતતિલકા.

દેખું અહીં, તહીં, અગાડી, પછાડી, તેને,

બાહ્યાન્તરે ફરતો, પાછળ, સર્વ ઠામે;

ખીચ્યા રૂડા કનકના મૃદુપદ્મ જેવું,

પ્રેમાળ દષ્ટિ નભમાં, મુખ, એવું, જેવું. ૪૧^૨

(પ્રકાશ) મિત્ર ! હવે.

માલિની

મમ જીવ મર્યો નાંખે કોઈ આ દેહદાહ !

હરિ હરિ સહુ લે છે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન, મોહ;

૧ નિરવગ્રહ=જરાપણ અટક્યા શિવાય. કલલ=હાથીનું બચ્ચુ. દશા ફેરવી છે—હાથીને દુઃખી કર્યો છે. તાવ આવવાથી હાથી મરી જાય એ વાત પ્રશસ્ત છે. અલંકાર ઉપમા છે. લક્ષણાદિક આગળની પેઠેન.

૨ ઉન્માદવસ્થા અત્યંત વ્યાપવાથી પોતે તેનું જ રૂપ છે એમ માને છે. મારાઉપર આસક્ત હોવાથી જે મુખની પ્રેમાળ આંખો આકાશતરફ હતી એવા મુખવાળીને હું સર્વઠામે દેખું છું. અર્થાત્ જેવી રીતે જતાં જતાં તે મને જોતી હતી તેમને તેમજ હું એને અઘાપિ પણ દેખું છું.

મન મદનવ્યથાર્થી નાશી નાશી ઝુરે છે;
અગનર્થી બળતું તે પ્યારીમાં લીન રે'છે. ૪૨^૨

(સર્વે બય છે.]

॥ इति बकुल-रिथी नाम प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

માલતીમાધવ.

દ્વિતીયોઙ્ક:

(બે ચેટીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

પેહેલી.—તું સંગીતશાલાપાસે અવલોકિતા સાથે શી વાત કરતી હતી?

બીજી.—સખિ ! માધવના પ્રિયમિત્ર મકરન્દે મદનોદ્યાનમાં બનેલો
સર્વ વૃત્તાન્ત ભગવતીને કહ્યો.

પેહેલી.—પછી.

બીજી.—પછી માલતીને મળવાની ઇચ્છાથી, અવલોકિતાને ખબર
કાઢવા સાડે ભગવતીએ મોકલી હતી; તેને મેં કહ્યું કે
લવ ગિકા સાથે માલતા એકાન્તમાં બેઠી છે.

૧ હવે સર્વ પ્રકારે પોતાની પીડા વર્ણવેછે. નાશી નાશી વ૦—એમાં
બ્યાધિનો સમાવેશછે. પ્યારીમાં લીનનાથી ઉન્માદાવસ્થા સુચવીછે. અગનર્થી
બળતું એ ઉન્માદાવસ્થાનું ચિન્હછે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન = શરીરની ઇન્દ્રિયોની સ્વા-
ભાવિક સ્વાદ, સ્પર્શ આદિ શકિત (મોહ હરિ લેછે). માઈ હૃદય પ્રિયામાંજ
લીનછે, પ્રિયામયછે, એટલે દુઃસહ દશામાં આવ્યા છતાં પણ માઈ મૃત્યુ થનાર
નથી એવો અર્થ પણ છેલ્લી બે લીટીથી સુચવ્યોછે.

૨ બકુલરીથી=બકુલ (ખોરસળી)ની વીથી (વન, હાર)=ખોરસળીનાં
વૃક્ષની હાર. આ અંકનો વૃત્તાન્ત ખોરસળીના બાગમાં બનેલો માટે આ
અંકનું એવું નામ યથાર્થછે.

પેહેલી.—અલી ! લવંગિકા, કેસરના વૃક્ષનાં ફુલ વિણવા સાડું મદનોદ્યાનમાં પાછળ રહી હતી તે પાછી આવી કે શું ?

બીજી.—હા, તે પાછી આવી કે તરતજ ખીજ બધા સેવકજનોને દૂર કરી, એનો હાથ ઝાલીને ભર્તૃદારિકા એને ઉપરની અગાશીમાં લઇ ગઇ.

પેહેલી.—એશક પેલા મહાપ્રતાપીજનનીવાત્થીત્યાં વિનોદ કરતીહશે.

બીજી.—(નિસાસો નાખતી) એને વિનોદ શાનો ? આ વખત વળી એમનું પૂર્ણદર્શન થયું તેથી એનો પ્રેમ વધી જવાનો; ભર્તૃદારિકાનું રાજ્યએ નન્દનને સાડું માણ કરેલું તેને પણ પ્રધાને કહ્યું કે,

પેહેલી.—શું કહ્યું વાડું ?

બીજી.—કહ્યું કે મહારાજ ! તમારી કુમારિકાના તમે ધણી છો. ? આથી હું એમ ધાડું છું કે માલતીના હૃદયમાં માધવના પ્રેમરૂપી કાંટો મરતા સુધી સાલશે.

પેહેલી.—ત્યારે ભગવતી કંઈ છત બતાવશે કે નહીં ?

બીજી.—ચાલ ચાલ અસંબદ્ધ મનોરથ વાળી !

॥ રૂતી પ્રવેશકઃ^૩ ॥

૧ સાધરણ ભાષામાં આપણે કોઈ મોટા માણસને કહીએ છીએ કે “ આ તમારાંજ છોકરાંજે ” વગેરે; તેમજ આ હામે ભૂરિવસુ રાજાને કહેછે કે આ મારી પુત્રી પણ તમારીજ છે. એટલે તમે એના સર્વ પ્રકારે માલીક છોઃ જ્યાં નજરમાં આવે ત્યાં પરણાવો. ખીજે અર્થ એવોછે કે મહારાજ તમારી પોતાની કુમારીકાજ તમારા તાબામાં હોય, પારકી ન હોય. માટે આવી વિવાહની વાત માંડી વાળવી. પણ આ એટીયો આ વાક્ય પહેલા અર્થમાંજ લેછે.

૨ જેના મનોરથ કંઈ સંબંધ વિનાના છે એવી. ભગવતી કામન્દકી કંઈ છત બતાવશે ? એ પ્રશ્નનો અર્થ એવો કે જે માલતા અને માધવને પ્રેમ હોય તો ભગવતી તેમને પરણાવી આપશે ? આવો વિચાર અસંબદ્ધ છે.

હુહો.

અંકદ્વયમધ્યે રહી, અર્થ સમાવા જાય,
સેવકજનની વાતથી, તેજ પ્રવેશક થાય.

(પછી આસન ઉપર બેઠેલી કામખીડિત માલતી, અને લવંગિકા પ્રવેશ કરે છે).

માલતી.—હાં, પછી?

લવ.—પછી તે મહાભાગ્યશાળીએ મને આ બોરસળીની માળા આપી.

માલ.—(હર્ષ સહિત લઈને જોતી જોતી) સખિ ! આ હારનો એક ભાગ સાફ ગુથેલો નથી.

લવ.—તેનાથી એ હારમાં જે અરમણીયતા આવી છે તેમાં વાંક તારોજ છે.

માલ.—કેમ વાડું ?

લવ.—કેમકે દુર્વાના નાના અંકુર જેવા શ્યામ અંગવાળાને તેજ એવો વ્યાકુલ કરી નાંખ્યો.

માલ.—તને મન વળાવતાં ઠીક આવડે છે,^૨ પ્રિય સખી લવંગિકા!

લવ.—આમાં મન વાળવાનું શાનું? બેન ! મન્દપવનથી હાલતા ખીલેલા કમલના જેવાં શોભાયમાન, પ્રથમથી બોરસળીની માળા ગુંથવામાં સંકોચાયલાં તોપણ પાછળથી સાફ વિકસિત થતાં નયનથી, અતિશય વિસ્મયને લીધે સ્થિર થઈ જતી આંખોનો ડોરોની મન્દગતિરૂપી અદ્વા કન્ની વેગે એની નાચતી ખમર કામદેવના ધનુષનાં તુલના કરી શકે એવી રીતે, જોતો, એને પણ પ્રિય સખીયે ક્યાં નથી જોયો?

માલ.—(લવંગિકાને વળગીને) અહો પ્રિયસખિ ! એ મહાજનના

૧ આ ટેકાણે માલતી વિરહોત્કંઠિતા નાયિકા છે, પ્રિયજનની કથાના પ્રવણમાંજ અસ્ત છે તેથી મોદાયિતભાવ જણાવ્યો છે. મોદાયિત તેનું ॥મ કે, ॥ હુહો ॥ સખી મુખથી પ્રિયજનતણી કથા સાંભળી કાન ॥ કર્ણ પોતરે અંગના, બદલે વપુની સાન ॥ ૧૫ ॥ લવંગિકાએ બકુલમાલા માગી ૫૦ સુધી સાંભળીને માલતી પુછે છે કે, હાં આગળ શું ?

૨ માલતીએ હારમાં દોષ કાઢ્યો ત્યારે લવંગિકા કેહે છે કે તારું (માલતીનું) રૂપ જોઈને એ વ્યાકુલ થઈ ગયો તેથી એ માલા એની થઈ છે. માલતી પોતાના રૂપની સ્તુતિ, માલતી કેહે છે કે એક જાતનું મન વાળવાનું રસુ માત્રજ છે.

માત્ર પળવારજ જોનારને છેતરનારા વિલાસ સ્વાભાવિક હશે કે પછી પ્રિયસખી કેહે છે તેમ?

લવ.—(હસીને ટોળમાં) તુંપણુ તે પ્રસંગે સંગીતવિના સ્વભાવથીજ^૧ નૃત્ય કરતી હતી નહિં વાડું?

માલ.—(લજવાતી) હાં પછી પછી.

લવ.—પછીથી મેજો વેરાઈ જવાને લીધે માણસોનાં ટોળાંમાં તે મારી નજરે ન પડવાથી, હું મન્દારિકાને ઘેર ગઈ. એને મેં ચિત્રપાટી સવારમાં સોંપી હતી.

માલ.—શા માટે વાડું ?

લવ.—એને માધવના અનુચર કલહંસકે જોડે પ્રીતિ છે, તેથી એ તેને એ પાટી બતાવે એટલા સાડું. અને ખરેજ મન્દારિકાએ પણ મનગમતીજ વધામણી ખાધી.

માલ.—(મનમાં) નહીં એ કલહંસકે પોતાના પ્રભુને એ ચિત્ર બતાવ્યુંજ હશે. (આસન) સખી ! શી વધામણી ખાધી એણે ?

લવ.—પોતે સંતાપ પામતા, અને તને સંતાપ કરનાર, દુર્લભ મનોરથની દુઃસહવેદનાથી બળતા ચિત્તવાળાને એક પળમાત્ર શાન્ત કરનારા આ તારા ચિત્ર રૂપી, (એમ કહી ચિત્ર બતાવે છે).

માલ.—(હૃષ્ સહિત જોતી) અહો અદ્યાપિ પણ મારા હૃદયના અણુ-વિશ્વાસને લીધે આવા રૂડા આશ્વાસનના કારણને પણ હું જોડું માનું છું.^૨ આ શું લખ્યું છે? (એમ કહી વાંચે છે.) (“વિજયી

૧ માલતી પુછે છે કે માધવના આવા વિલાસ સ્વાભાવિક હશે કે તું કહું છું તેમ કામથી થયેલા હશે. લવંગિકા જવાબ દે છે કે, જો માધવને કોઈ તે પ્રસંગે, તું સ્વાભાવિકજ નૃત્ય (અગતી ગતિ, અદા, નખરાં, વિલાસ વગેરે) કરતી હત, તો અલબત્ત માધવ પણ સ્વાભાવિકજ વિલાસ કરતો હતો એમ મનાય; પણ તારીજ નરલતા કામથી થયેલી હતી, તો પછી માધવના વિલાસ સ્વાભાવિક શીદ્ધ હોય ?

૨ માલતી એમ શંકા કરે છે કે રમેને લવંગિકાજ માધવનું ચિત્ર કાઢીને માઁં દુઃખ મટાડવા મને દેખાડતી હોય; માધવની પ્રીતિ છે કે નહીં તેની ખાત્રી આવા કારણથી થતી નથી.

જગમાં આઝી વસ્તુ ” વગેરે પહેલાંનો શ્લોક વાંચીને હર-
ખાતી). હે મહાભાગ ! તમારા બોલ તો આ તમારા રૂપ જેવાજ
મીઠા હશે; પણ તમારું દર્શન તો તમને જોતાં સુધીજ મનને
આનંદ ઉપભવી, પરિણામે અત્યંત સંતાપકારક લાગે છે. જે
કુમારિકાઓએ તમને દીઠા નથી, અથવા જોયા પછીથી પણ જે
પોતાનું હૃદય વશ રાખી શકીઓ હશે, તેમને ધન્ય છે.

લવ.—સખિ ! શું આથી પણ તને શાતા વળતી નથી ?

માલ.—સખિ ! શાતા તે શી રીતે વળે ?

લવ.—ડીટામાંથી ખરી પડેલા અશોકના પાંદડાની પેઠે કરમાતી,
જુદાનાં તાલ્લં કુલનો સ્પર્શ પણ ખમવાને અશક્ત થયેલી,
તું જેને માટે દુઃખ વેઠે છે, તેને પણ ભગવાન મનમથે સંતા-
પના દુઃસહ દુઃખમાં નાખ્યોજ છે.^૧

માલ.—ખમા કરે એ મહાભાગને, પણ મને તો શાતા વળવી
હુલ્લ છે. (રડતી) વિશેષે કરીને વળી આજ પ્રિયસખિ !

શિશ્વરિણી.

પ્રીતિવ્યાધિ ચિત્તે, જલદવિષપેરે ચરિ વળે;
વળી, સંકોચાર્થી ધુણિરહિત અન્નિસમ બળે,
બધાં ભાગે ગાત્રો, વિકટજ્વરપેઠે મર્થો મથી,
પિતાથી, માતાથી, જરિ નહિ ટળે દુઃખ, તુજથી. ૧.^૨

૧ લવગિકા કેહેછે કે આ ચિત્ર જોયા પછીથી પણ માધવની પ્રીતિની
ખાત્રી થાય છે કે નહીં ? માલતી ના કેહે છે ત્યારે લવગિકા કેહે છે કે જેને
માટે તને કામની પીડા થાય છે તેપણ તેરીજ પીડામાં પડ્યો છે; અર્થાત્
તેનો પ્રેમ તારા ઉપર છે.

૨ અલકાર ઉપમા છે. પેહેલી, ખીજ ને ત્રીજી લીટીમાં ત્રણ પૂર્ણો-
પમા છે. આ ઠેકાણે ત્રણ ઉપમા એકજ—પ્રીતિવ્યાધિના પસરવાનો—અર્થ
દહ કરવા કરેલી છે માટે માલોપમા યમ. વિપ્રલંબગૂંગારમાં થતી વ્યથાનું
વર્ણન આ શ્લોકમાં કર્યું છે. પ્રીતિની પસરવાની ક્રિયા, વિપના ચરવા સાથે;
પ્રીતિની દહનક્રિયા, અગ્નિના વ્યાપાર સાથે; અને એ પ્રીતિની અંગ ભાગ-
વાની ક્રિયા જવરના વ્યાપાર સાથે સરખાવાને વિપ્રલંબ ગૂંગાર પણ પુષ્ટ કર્યોછે.

લવ.—પ્રિયતમના સમાગમ આજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષે સુખ દઇ, પરિણામે દુઃખથી દુઃસહ થાય છે. વળી, જેને ખારીયેથી મૂર્ત્તિ-માત્રજ જોયા પછીથી પણ તારા શરીરની અવસ્થા એવી થઇ ગઇ હતી કે, પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર પણ તને અગ્નિના સમૂહથી પૂર્ણ લાગતો હતો, અને તારો જીવ પણ કામના નિર્દયવ્યાપારથી સંશયમાં પડ્યો હતો, તેજ તું આજે એમનું પૂર્ણ દર્શન કર્યા પછીથી વધારે સંતાપ પામે એમાં શું કેહેવું? તેથી પ્રિયસખિ! આવા ગાઢપ્રેમને યોગ્ય, સંસારમાં મનોરથનું સ્તુતિપાત્ર અને દુર્લભ ફલ, ભાગ્યશાળી વપ્ત્રલનો સમાગમજ છે એટલું અમે જાણીએ છીએ.^૧

માલ—માલતીનો જીવ વાહાલો કરીને આવા સાહસકાર્યનો ઉપદેશ કરતાં જરા છાંની રે' છાંની.^૨ અથવા વારંવાર જો જો કર્યાને લીધે દુઃખે ધૈર્યસ્તંભ ભાગી પડ્યાથી, વિશેષે વધી ગયેલી નિર્લજ્જ એષ્ટાએ હલકા પડી ગયેલા મારા હૃદયને સારૂં મનેજ ઇપકો ઘટે છે.

તોપણ પ્રિયસખિ !

હરિણી.

પ્રકટો ગગને રાત્રિ રાત્રિ, સુપૂર્ણ દહો શશી,
મહન પિડજે, મૃત્યુંનાથી થયો શું બોજું મથો ?
અમલકુલની માતા ંહાલી, પિતા વળી પૂજ્ય તે,
અમલ કુલ છે ંહાલું, ના એ, ન આ સુજ પ્રાણ છે. ૨૩

૧ લવંગિકા કેહે છે કે તારૂં દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય એકજ છે; તારા વલ્લભ જોડે તને મેળવવી.

૨ માત્રનીતો જીવ માત્ર તને પ્યારો છે પણ એની આખર તને વાહાલી નથી. કદાપિ જીવ જીવ તોયે શું ? પણ આવું સાહસ તથા ગેરઆખરનું કાર્ય કેમ કાંય ?

૩ ચન્દ્ર હમે અથવા મહન પીડે પણ હું સાહસકાર્ય કરનારી નથી. મને જે ખરૂં પ્રિય છે તે મારી માતા, પિતા, અને મારૂં કુલ છે. પણ એ-મારો પ્યારો માધવ—(માત્ર સાહસ કરવાથીજ મળે એવો હોય તો) મને ંહાલો નથી; તેમજ જેટલો એ ંહાલો નથી તેટલોજ મારો જીવપણ મને વાહાલો નથી. નામિકા ઉત્કાંઠિત છતાં ચપલનાથી અવિચાર કાર્ય કરતી નથી તેથી તેનો ધૈર્યગુણ ખતાવ્યો છે. જીવનો પણ દેવ કરે છે તેથી ઉદ્દેગાવસ્થા સુચવી છે.

લવ.—(સ્વગત) હવે શો ઉપાય કરવો ?

(નેપથ્યમાંથી અરધી બાહાર આવીને.)

પ્રતીહારી—ભગવતી કામન્દકી?

લવ.—ભગવતી ક્યાંથી !

પ્રતી—ભર્તૃદારિકાને મળવા આવ્યાં છે.

લવ.—ત્યારે ક્યાં છે ? (પ્રતીહારી જાય છે.) (માલતી ચિત્ર ઢાંકી દે છે.)

લવ.—(સ્વગત) આ બહુ સારૂ થયું.

(કામન્દકી અને અવલોકિતા પ્રવેશ કરે છે.)

કામ.—ધન્ય છે મિત્ર ભૂરિવસુ ધન્ય છે ! “તમારી કુમારિકાના તમે ઘણી છો” એવું આ લોક અને પરલોકને અવિરૂદ્ધ વચન તેં યોજ્યું. વળી, મન્મથો-દ્યાનમાં થયેલા આજના વૃત્તાન્ત ઉંપરથી વિધિની અનુકૂલતાનું અનુમાન થાય છે, બોરસળીની માળા તથા ચિત્રપાટી વગેરેના કાર્યથી અત્યંત પ્રમોદ થાય છે. અન્યોન્યાનુરાગ એજ વિવાહમાં અમુલ્ય મંગલ છે, અને અગિરસે પણ એમજ કહ્યું છે કે “જેની ઉપર મન અને ચક્ષુ બન્નેનો પ્રેમ ચોટયો હોય તેજ કલ્યાણ કરશે.”

અવ.—આ રહી માલતી.

કામ.—(જોઈને).

શિશ્વરણી.

હોંપે સુકે અંગે, સરસકદલી-ગર્ભસરખી,
કલાહીણીમૂર્તી, શશિની, સમ, નેત્રોત્સવકરી;
દશા એની દીસે, મદનદહને કાંપતી, દુખી,
ખુશી પામે, કંપે, મન, દુખિત કલ્યાણી નિરખી. ૩૨

૧ હવે શો ઉપાય કરવો એ પ્રશ્નનો જવાબ “ભગવતી કામન્દકી” છે. તેમજ મુખ્યાર્થ એવો કે આ ભગવતી આવ્યાં.

૨ સરસ=રસવાળા-કદલીના ગર્ભ જેવી શીકી અને કોમળ તોય દીપે. કલાહીણી વગ—અંદ્રની કલાહીણી (એક કલાએ ઓછી, કૃષ્ણચતુર્દશીના અંદ્ર જેવી) મૂર્તી (રૂપ) ના જેવી નેત્રને આનંદ કરનારી.

વળી, એ,

સંતાતેલાક.

ફીકા, અને પુલકનાથી કઠોર હીસે,
તે ગાલચુકત મુખથી પણ રમ્ય લાસે;
જેનો થયો અતિશયે રમણીય જન્મ,
તેને હોંપે, વિજયો, મન્મથના વિકાર.

૪૧

અથવા, એ, કલ્પનામાં નિર્મણ કરેલા, એના વલ્લભના સમા-
ગમમુખનો અતુલવ લે છે; ને તેથીજ,

મંદાક્રાન્તા.

નીવી કેરી છુટી ગઇ દિસે ગાંઠ બાંધેલી એની;
હાલે એના અધર અતિશે; હાથની જોડ ઢીલી;
સ્વેદે ભીતું શરિર હીસતું; નેત્ર છે અર્ધમીચ્યાં,
પ્રેમે ભીનાં, મધુર, રસિલાં, મુગ્ધભાવે ભરેલાં;
ગાત્રે, ગાત્રે, લલિત હોંપતો, સ્તંભ બ્યાપી ગયો છે;
એની નાની કુચકલિ વિષે કમ્પ જામી રહ્યો છે;
એને ગાલે, પુલક પટલો હર્ષથી આ થયાં છે;
મૂર્છા એને વળિ ગઇ પછી, ચેતના ભાસતી છે.

૫

૬૨

(એમ કહી પાસે જાય છે.)

૧ પુલક—રોમાંચ, ઉભાં થયેલાં રૂવાં, તેવડે એના ગાલ કઠોર (rough)
હીસતા હતા.

૨ મુગ્ધભાવે ભરેલાં—મુગ્ધ એટલે મોહ પામેલાં, સુખ પ્રાપ્ત થવાથી.
પુલક પટલ=રોમાંચનો સમૂહ. ચેતના=જ્ઞાન. ભાન. મૂર્છા થઈ રહ્યા પછીથી
ભાન થયું. નીવીબંધ છુટવાથી, અત્યંત અનુરાગને યોગ્ય કામનો આરંભ;
અધરના હાલવાથી, ચુંબન; હાથ ઢીલા થવાથી, આલિંગન સુખ; સ્વેદથી,
રતિરમતનો શ્રમ; દષ્ટિથી, સંકલ્પમાં મળેલા પ્રિયતું દર્શન; ગાત્રસ્તંભથી,
અત્યંત હર્ષ; સ્તનકંપથી, પ્રિયતું ગાદ આલિંગન; ગાલે થયેલાં રોમાંચથી,
પ્રિયે કરેલું ચુંબન; મૂર્છાથી, અત્યંત આનંદ; ચેતનાથી, રતિરમતનો અંત;
એમ કામક્રીડાને યોગ્ય વિવિધ કામવ્યાપાર સૂચવ્યા છે.

(લવંગિકા માલતીને ખસેડે છે ને બન્ને ઉભાં થાય છે.)

માલ.—ભગવતી વન્દન કરું છું.

કામ.—મહાભાગે ! તને ઇચ્છિતફળની પ્રાપ્તિ થાઓ.

લવ.—ભગવતી આ આસન ઉપર બીરાજો. (બધાં બેસે છે.)

માલ.—ભગવતિ ! કુશળ ક્ષેમ તો છે?

કામ.—(નિસાસો નાંખતી) કુશળ જેવું છે ખરું.

લવ.—(મનમાં) કપટનાટકની હવે પ્રસ્તાવના શરૂ થઈ (પ્રકાશ)
અત્યંત અશુભ સમૂહને અટકાવવાથી ગળગળા થઈ ગયેલા
ગળામાં ચોટી રહેલા હોય એવા, ભગવતીના બોલ આજ
કાંઈ બુદ્ધાજ નીકળે છે, તે શા ઉદ્વેગના કારણથી વારું?

કામ.—આ મારાં જીર્ણ ચીવરને વિરૂદ્ધ પરિચયથીજ ?

લવ.—કેમ વારું ?

કામ.—અરે તું કેમ નથી બાણતી કે,

દુર્તાલિંબિત.

વિજયી, મનમથના શુભ બાણના,

વર્ણી વિલાસ-નિદાન શરીરના,

વર અયોગ્ય મળ્યે કરી શોચના,

વિક્ષણ ઓધ જશે ગુણના બધા.

૭૨

લવ.—રાજાનું કેહેવું મानीને. પ્રધાને માલતીનો નન્દન સાથે વિ-
વાહ કર્યો, તેથી બધા લોક એમની નિંદા કરે છે.

માલ.—(મનમાં) શું પિતાએ રાજાને મારું બલિદાન આપ્યું !!

કામ.—આશ્ચર્ય છે કે,

૧ પરિચય=માલતીની સાથેનો. અર્થાત્ આ મારાં ભગવાને વિરૂદ્ધ
સંસારિક—વિવાહ કરાવવાની—ચિંતાથીજ.

૨ વિલાસ-નિદાન=વિલાસ (કામને યોગ્ય નાના પ્રકારની ચેષ્ટા) તું નિ-
દાન (કારણ, મૂળ). એનાજ સુંદર શરીરથી સર્વ વિલાસ (love dalliance)
ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ અર્થાત્ નન્દનને પરણવાથી મારું મોત થશે.

શિશ્વરિણી.

ન જોયા કાંઈએ ગુણ, કયમ કર્યું કાર્ય? અથવા,
 ન બાલાર્થે પ્રીતિ, કુટિલરિતિમાં મગ્ન મનમાં;
 દોસે હેતુ આવો: નરપતિ તણે નર્મ પ્રિય તે,
 સુતા દાને, મારો હિતકર સદા નન્દન બને. ૮૧

ગાલતી.—(મનમાં) રાજની પ્રીતિ પિતાને વાહાલી છે, પણ માલતી નથી !!

લવ.—ભગવતિ ! તમે કહો છો તે સત્ય છે, નહિંતો એવા કરૂંપા અને વૃદ્ધ વરમાં શા ગુણ ભર્યા છે, તે, અમાર્યે કેમ ના વિચાર્યું ?

ગાલતી.—(મનમાં) અહા ! અનર્થરૂપી વળના પ્રહારથી હું અભાગણી મરું છું.

લવ.—તેથી, ભગવતિ ! પ્રિયસખીને આ જીવતા મોતમાંથી ઉગારો. એ પણ તમારી પુત્રીજ છે.

કામ.—અરે અજ્ઞાન ! આમાં તે મારે ભગવતીને શું કરવાનું છે? કુમારિકાઓ સુખ્યત્વે કરીને પોતાનાં માખાપ તથા દૈવને તાબે છે. વળી કૌશિકી શકુંતલા દુષ્યન્તને, તથા અપ્સરા પુરૂરવસને પરણ્યાં એવું જો, આખ્યાન જાણનારા કેહે છે તે તથા સંજય રાજવેરે પિતાએ પરણાવેલી છતાં પણ વાસવદત્તા ઉદયનને પરણી તે સર્વે સાહસકાર્ય જેવું ભાસેજ છે? એટલે એ ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી. સર્વ રીતે,

૧ ગુણ-રૂપ, વિદ્યા વગેરે ગુણ અન્યજનોમા છતાં પણ રૂપ ગુણવિનાના નન્દનને માલતી પરણાવવાનું કાર્ય ક્યાંથી થયું ? અથવા રાજનીતિના કપટમાં ડુબેલા માણસોના મનમાં પોતાનાં છોકરાં ઉપર પણ ભાવ હતો નથીજ. નર્મપ્રિય=નર્મ સચિવ.

૨ આ ઠેકાણે વાક્યાર્થનું વળન “ભાસેજ છે” અને “ઉપદેશ” એ શબ્દો ઉપર છે. આવાં કાર્ય માત્ર સાહસ જેવાં ભાસેજ છે. ખરેખર તેમ નથી. એટલે આવો ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી; તમે તમારી મેળેજ તેમ કરી શકશો. ઉપરથી દેખાતો અર્થ આથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે.

વસંતલિલકા.

રાજા તણા પ્રિયસચિવ સુમિત્રને, એ,
કાર્યાર્થ આપો તનયા, નિર્વૃત્તિ ભલે લે;
એવા કુરુપ જનને ઘટશે રસિલી,
રાહુ સહે વિમલ જેવો કલા શશિની.

૯૧

માલ—(સ્વગત) અહો પિતા ! તમે પણ મને આમ છેક ગણકારતા
નથી, ત્યારે સર્વથા તમારા સ્વાર્થની ઇચ્છાજ પ્રબળ જણાય છે.

અવ.—ભગવતિ ! વાર ઘણી થઈ, અને મહાભગ માધવ તો એવી
દુર્દશામાં છે.

કામ—આ ચાલ્યાં ત્યારે, પુત્રિ ! મને હવે જવા દે.

લવ.—(એકાન્તે) સખિ માલતી ! હવે, ભગવતીને પેલા મહાપ્રતા-
પીનાં કુલ વગેરે પુછી લઇએ.

માલ.—(વેગળી જઈને) મને પણ પુછવાનું મન તો છે.

લવ.—જેને માટે તમે આટલી બધી પ્રીતિ રાખો છો તે માધવ કોણ છે?

કામ.—એ કથા પ્રસંગને અયોગ્ય અને લાંબી છે.

લવ.—તોપણ તે કેહેવાની કૃપા કરો.

કામ.—સાંભળ. વિદર્ભદેશના નરપતિનો પ્રધાન, સર્વ મંત્રીઓના
પ્રશસ્ત મંડળનો શિરોમણિ, દેવરાત નામે છે. એને, ત્રણ ભુવ-
નમાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મહિમાવાળાને, તારો પિતા ઓળખે
છે, તથા એ કોણ છે અને કેવો છે તેપણ તે જાણે છે. વળી,

માલિની.

ધવલ નિજ ચશોથી સૌ દિશાઓ ભરે છે,
સુકૃત સરવ મોટાં આર્વા જેમાં ઠરે છે,

---

૧ તનયા=પુત્રી. અલંકાર પૂર્ણપ્રમા છે. આ શ્લોકમાં માલતીના
વરનો તથા તેના પિતાનો દોષ બતાવીને માલતીના મનમાં પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન કરી,
એને સાહસ કાર્ય કરવા પ્રેરવાનો હેતુ છે.

અકલ કિરતિવાળા, કામ માંગદ્યકેસ,
કંઈ નિમિત્તથી, એવા, ભૂમિમાં આવી રે'તા. ૧૦

માલ.—સખિ ! ભગવતીએ જેતું હવણાંજ નામ કીધું તેને મારા
પિતા રાજ સંભારે છે.

હવ.—એમના બેહિયા કેહે છે કે, એમણે બન્નેએ સાથેજ વિદ્યા-
બ્યાસ કર્યો છે.

કામ.—

૧- વચ્ચા.

તેનો થયો એકજ પુત્ર સારો;
કલા-ગુણુજ્યોતિધકી રૂપાળો;
આ વિશ્વમાં ઉત્સવહેતુ સૌનો;
પૂર્વાદ્રિમાંથી શશી થાય જેવો. ૧૧

હવ.—(એકાન્તે) સખિ ! એ માધવ હોય તો બહુ સાફ.

કામ.—એ,

નિશ્ચારણી.

છતે વિદ્યાવેત્તા, શિશુ પણ છતે, છાંડીં ઘરને,
અહીં આવી આપે શરદશશીશો મોહ મનને;
જીવે નારી એને, સ્મરથકિ ચળેલાં સ્વનયને,
તદા ખારી, જાણે પુરની કમળે છાયલીં દીસે. ૧૨

૧ એવા દીવ્ય પુરૂષો કોઈકે કારણથી--શાપ વગેરે થવાથી--ભૂમિઉપર
જન્મ લેછે. ૨ સસરો થાય એટલે માલતી નામ દેતી નથી.

૩ આ શ્લોકમાં અલંકાર ઉપમા છે. સાધારણ ધર્મ શ્લેષવાળાં વાક્યથી
ખતાવ્યો છે. કલા-વિદ્યા, ચતુરાઈ વગેરે (ચન્દ્રપક્ષે) ચન્દ્રની કળાઓ. ગુણ-
જ્યોતિ-ગુણ, શીલ, સદ્ગુણ વગેરે તે રૂપી જ્યોતિ-તેજ-તેનાથી રૂપાળો.
(ચન્દ્રપક્ષે) ગુણુ=ઉજ્જ્વલતા વગેરે ગુણ તથા જ્યોતિ-તેજ-તેનાથી રૂપાળો. આ
વિશ્વમાં વગેરે-માધવ પોતાના રૂપ ગુણથી સર્વને આનન્દ આપતો; ચન્દ્ર પૂર્વાદ્રિ
(પૂર્વનો પર્વત, ઉદયાચળ) ઉપરથી ઉગે કે તરતજ તેને બધા જોવા જાય છે
ને શુકન આની શુભકાર્ય આરંભે છે. તેથી બન્ને સહુ વિશ્વના આનન્દહેતુ છે.
“એકજ” એ પદ દેવરાતની માધવ ઉપર પ્રીતિ ખતાવેછે. અહીં કામન્દકી-દૂતિ
નાયિકનાં ગુણ તથા સૌન્દર્ય વર્ણવીને નાયિકાના મનમાં પ્રીતિ ઉપજાવે છે.

૪ ખીજ લીટીમાં અલંકાર ઉપમા છે. ખીજ ને ચોથીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

એ આહીમાં પિતાના બાલમિત્ર મકરન્દની સાથે આન્વીક્ષિકી વિદ્યાનું અધ્યયન કરે છે. તેજ એ માધવ.

માલ.—(હરખાતી, એકાન્તે) સખિ ! સાંભળ્યું ?

લવ.—અથવા, સખિ ! મહાસમુદ્ર વિના પારિજાતક^૧ ક્યાંથી નીકળે ?

(નેપથ્યમાં શંખનાદ થાય છે.)

કામ.—અહો વખત બહુ વીતી ગયો. હવે,

શિશ્વરિણી.

જગાડે નિદ્રાથી રતિરમત અન્તેજ થયલી,

ભયાં ઉત્કંઠાથી વિહંગયુગ તેને, પ્રથમથી.

પછી પ્રાસાદોની ઊંડિ ઊંડિ નિકુંજે ઘન થતો,

મહાસંધ્યાશંખધ્વનિ, નભવિષે, આ વિચરતો.

૧૩૨

તેથી હવે ઉઠો. (એમ કહિ ઉઠે છે.)

માલ.—(દૂર જઇને) પિતાએ મારું રાજને બલિદાન આપ્યું ! રાજની પ્રીતિ પિતાને માલતી કરતાં વધી ! (રડતી) હે તાત ! તમે પણ આમજ કર્યું, ત્યારે તમ્મરી સુખસંભોગની ઇચ્છાજ પ્રબલ થઈ તો ! ! (હરખાતી) વળી એ મહાભાગ ઊંચા કુલના પણ છે ! પ્રિયસખીએ ખરૂં કહ્યું કે “ મહાસમુદ્ર વિના પારિજાતક ક્યાંથી નીકળે.” હું એમને ફરીથી ક્યારે મળીશ ?

લવ.—અવલોકિતા આમ આમ, આ પગથીયાંએ થઇને ઉતરીએ.

કામ.—(એકાન્તે) માલતીના પ્રતિ કરવાના નિષ્પ્રયત્ન-ફૂટીકાર્યનો ભાર, તટસ્થ રહો રહો મેં પણ ઠીક હળવો કર્યો. ને વળી

૧ પારિજાતક=ચૈદ્ર રત્નમાંનું એક. લક્ષ્મી, કૈસ્તુભ, પારિજાતક, મહિસ, ધન્વંતરી, ચન્દ્રમા, કામધેનુ, ચૈરાવતહાથી, રંભા વગેરે અપ્સરાઓ, સાત મ્હેના ઘોડો, વિષ, ઇન્દ્રનું ધનુષ, પાંચજન્મ શંખ, અમૃત.

૨ પ્રથમથી પક્ષીઓનાં ગોડાં જે કામફીડા કરી રહીને સુખે ઉંઘતા હોય તેમને જગાડીને ઉત્કંઠિત કરે છે. નિકુંજ=ઊંડા આરણ (vaults) આસાદ=મેહેલ.

પોત્તરિણી.

પિતાનિન્દા ગાઇ; પ્રકટિ અરૂચિ અન્ય વરની;
કરી વાર્તા જુની, સુચવી દીધી સૌ કાર્યપદવી;
પ્રસંગે માહાત્મ્ય પ્રણુ ગુણનું, ઉચ્ચ કુલનું
બધું ગાયું એનું, પરણુ વિધિ આધીન રહ્યું. ૧૪૧

(પરિક્રમણ કરીને સર્વે જાય છે.)

इति धवल! दनाम द्वितीयोङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

તૃતીયોઢ્કઃ

(બુદ્ધરક્ષિતા પ્રવેશ કરે છે.)

બુદ્ધ.—(પરિક્રમણ કરીને, અંતરીક્ષે) અવલોકિતા ! ભગવતી
ક્યાં છે તેની તને કંઈ ખબર છે કે ?

(પ્રવેશ કરીને.)

અવ.—તું કેમ વિસરી ગઈ, બુદ્ધરક્ષિતા ! જે ભિક્ષાકાલ શિવાય કોણ
જાણે કેટલાએ કાલથી ભગવતી માલતીની પાછળ ભમે છે.

બુદ્ધ.—હાં ત્યારે તું ક્યાં જાઈ છું ?

અવ.—મને ભગવતીએ માધવપાસે મોકલી હતી, અને તેને એમ
કહાવ્યું હતું કે, શંકરના મંદિરની પાસેના કુસુમાકર બાગમાં જઈને

---

૧ કાર્ય પદવી=વિવાહ કાર્યના રસ્તો, શી રીતે પરણવું તે. પ્રસંગે વગ-
અન્ય કથાના પ્રસંગે એના ગુણ તથા કુળનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યાં,

કુબ્જક વૃક્ષના કુંજની વચમાં રાતાં અશોકવૃક્ષની? ઘટા છે તેમાં જઈને ખેસજે. માધવ પણ ત્યાં ગયો.

બુદ્ધ.—માધવને ત્યાં શું કરવા મોકલ્યો ?

અવ.—આજ કૃષ્ણચતુર્દશી^૨ છે એટલે માલતી ભગવતીની સાથે શંકરના મંદિરમાં જશે; ત્યાંથી, પોતાને હાથે વીણેલાં, કુલ દેવને ચઢાવવાથી સોભાગ્ય વધે છે એમ કહીને, ભગવતી એને લવંગિકા સાથે કુસુમાકરોધાનમાં લેઈ જશે. તે ઠેકાણે એ બન્નેને અન્યોન્યનું દર્શન થશે. તું ક્યાં ચાલી ?

બુદ્ધ.—શંકરના મંદિરમાં જવા નીસરેલી પ્રિયસખી મહ્યન્તિકાએ મને ખેલાવો છે; તેથી ભગવતીને વન્દન કરીને ત્યાં જઈશ.

અવ.—તને જે કામ ભગવતીએ સોંપ્યું છે તેનું કેમ થયું ?

બુદ્ધ.—ભગવતીના હુકમથી મેં પણ નાનાપ્રકારની ખાનગી વાતચીતમાં મકરન્દ આવો છે ને તેવોછે, એમ કહી કહીને, પ્રિયસખી મહ્યન્તિકાની પરોક્ષપ્રીતિ ખુબ વધારી દીધી છે. એનો મનોરથ એવોજ છે કે હું એને ક્યારે દેખું !

અવ.—રંગ છે બુદ્ધરક્ષિતા !

બુદ્ધ.—ચાલ ત્યારે જઈએ.

(પરિક્રમણ કરીને બન્ને જાય છે.)

इति प्रवेशक.

—o—

૧ કુબ્જક વૃક્ષથી શું થાઈ ગયેલી અશોકની ઝાડી ધણી ઘાટ હોવાથી અંદર કોઈ જઈ શકે નહીં; એટલેજ તે જગો એકાન્ત હતી અને માલતી તથા માધવને મળવાને અનુકૂલ હતી.

૨ બધી કૃષ્ણચતુર્દશીઓ, શિવીરાત્રીઓ ગણાય છે.

(કામન્દકી પ્રવેશ કરે છે.)

કામ.—

અનુષ્ટુપ.

વિનયે નમ્ર છે તોયે, માલતીને ઉપાયથી,
કાળ થોડા વિષે આવી, વિશ્વાસુ સખી મેં કરી. ૧

હવેતો

હરિણી.

મુજ વિરહથી મુંઝાતીએ, પ્રસન્ન થતી મળ્યે;
રમતી વિજને માને આજ્ઞા, પ્રીતિયકો દાન દે,
ગમન સમયે, કંઠે બાઝી, મને અટકાવીને
શપથ દઈને, “બહેલાં થાજે” નમી નમી યાચી લે. ૨
તેથી આજ્ઞા રાખવાનું આ મોટું કારણ છે.

જાજાતે.

બીજા પ્રસંગે વરણી કથા જે,
શકુંતલાદિતણી તે સુણીને,
મારા ઉછંગે નિજ અંગ નાંખી,
ચિંતાયકી સ્તબ્ધ ઘણી જણાતી.

તેથી હવે બાકીનું કાર્ય માધવની સમક્ષજ કરાશે.

(નેપથ્ય સામું જોઈને) પુત્રિ ! આમ આવ.

(પછી માલતી અને લવંગિકા પ્રવેશ કરે છે.)

માલ.—(સ્વગત) શું રાજાને પિતાએ મારું બલિદાન આપ્યું !—
ધર્ત્યાદિક આગળની પેઠે બોલે છે.)

લવ.—સખિ ! મધુર પુષ્પરસથી લીની લીની માંજરો ખાતાં ખાતાં
કરેલા, કોયલોના તીક્ષ્ણ કોલાહલને લીધે, આંખાના શિ-
ખર ઉપરથી ઉડી ગયેલાં શોભિતા જ્વરનાં ટોળાં, ખી-
લેલી કળિયોને લીધે લબ્ય જણાતા અમ્પકવૃક્ષ ઉપર

૧ વિજન=એકાન્ત, એકલી હોય ત્યારે. શપથ=સોગન, સમ. માલતી,
મારી આવી પ્રિય સખી યદ્ય ગદ્ય છે તેથી હવે જરૂર મારું કશું (માધવને
પરણવાનું) કરશે.

એસવાથી પસરતા મુગન્ધને લીધે મનોહર; હાથીના જેવા
સ્થૂલ જઘનના? ભારથી મન્દ ઝાંઘાને ખેંચીને ધીમે
અને ઠોકરો ખાતે પગલે ચાલવાથી થએલાં પરિસ્વેદનાં
ખિન્દુ, જે મુખચંદ્ર ઉપર અમૃતના કણ જેવાં શોભે છે.
તેજ મુખચંદ્રને ચન્દનના સ્પર્શ જેવો શીતળ; આકુસુમા-
કરોધાનનો પવન તને લેટે છે, માટે ચાલ આ ખાગ-
માંજ જઇએ.

(પરિભણ કરીને પ્રવેશ કરે છે.)

(પછી માધવ પ્રવેશ કરે છે.)

માધ.—(હરખાતો) અહો ભગવતી આવ્યાં ખરાં !!

ઇન્દ્ર. જા.

એ ખ્યારો પે'લાં નજરે જણાઇ,
ઉછાળતાં અંતરવૃત્તિ મારી;
જેવી, કરે વીજળી વૃષ્ટિ પહેલી,
સંતપ્ત, નાના, શિખિકેરી વૃત્તિ.

૪૨

(જોઇને) અહો લવંગિકા સાથે માલતી પણ આવી !!

વસંત તેલકાં.

આશ્ચર્ય ! પદ્મનયની-વદનેન્દુ પાસે;
થાયે બધું જડ પછી દ્રવિ ચિત્ત જાયે;
જેવો દ્રવે ખની જઇ જડ ને પ્રશાન્ત,
ઇન્દુ થકી, ભૂધરનો મણિ ચન્દ્રકાન્ત.

૫૩

૧ જઘન=નિતંબ.

૨ સંતપ્ત=તાપે બળેલું. શિખિ=મોર. ચલંકાર ઉપમા છે.

૩ પદ્મનયની-કમલાક્ષી—ની પાસેજ માત્ર, મારું ચિત્તજડ—સર્વ કાર્ય કર-
વાને અશક્ત—ખની જઇને પછીથી તે જડતાને લીધેજ દ્રવિ જાય છે—પાણી
પેઠે બળી જાય છે—અર્થાત્ હૃદય પ્રેમથી પીગળે છે ને અંગે સ્વેદાદિક થાય છે.
અન્ય સ્ત્રીઓના તો સંગથીજ આવું થાય છે પણ આનાતો સામિપ્યથીજ આવું
થયું તે આશ્ચર્યકારક છે—ભૂધરની વ૦=પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ચન્દ્રકાન્ત મણિ

હવે તો વળી માલતી વિશેષે રમણીય દેખાય ને.

ગીતિ.

પ્રકટે મદનાનલ, એ, કૃતાર્થ ચક્ષુ કરી, મન મદ ભરતી,
ચંપકમાલ સુકી, શાં, મન્દ, લલિત, વળી વિલાસિ અંગોથી. ૬

માલ.—સખિ ! આ કુન્જકવૃક્ષની કુન્જમાંથી કુલ વીણીએ.

માધ—

ગીતિ.

પ્રથમ, પ્રિયાનાં વચનો, સાંભળી, સપુલક વધુ લહે કાન્તિ,
નવજલધરપય સીંચે પળમાં કળિયુત-કદંબ-તરૂવરની. ૭^૧

લલ.—સખિ ! ચાલ. (એમ કહી પુષ્પ ચુંટતાં હોય એવું નિરૂપણ કરે છે.)

માધ—ભગવતીના ઉપદેશનું આશ્ચર્ય અગાધ દીસે છે ! !

માલ.—અહીંથી આગળ જઈને વળી ખીન્નું કુલ વીણીએ.

કામ.—(માલતીને ભેટીને) હવે તું નિઃસહ થઇ ગઈ છે તેથી જરા
વિરતિ લે. ^૨ કેમકે,

જેમ ચન્દ્રકરસ્પર્શે શાન્ત બન્યા પછી ઝરવા મડે છે તેમ. આ કેકાણે માધવને
ભૂધર સાથે સરખાવવાથી એના ધૈર્ય વગેરે ગુણ સુચવ્યા છે. અલંકારઉપમા છે.

૧ વર્ષાદના બિન્દુમાત્રથીજ કળિયુત થયેલા કદંબવૃક્ષની કાન્તિ ધારણ
કરે છે (માર્ગ રોમાંચિત શરીર). અલંકાર નિર્દર્શના છે. વસ્તુઓનો એવો
સંબંધ થાય કે જેમાંથી ઉપમિતિ (ઉપમાનોપમેય ભાવ)નું ભાન થાય તેનું
નામ નિર્દર્શના (મમ્મટ). અહીંયાં પ્રિયાનાં વચન સાંભળવાથી થયેલા રોમાંચ
એવો વસ્તુસંબંધ, તે પ્રિયાનાં વચનને, નવજલધરપયની—સપુલક શરીરને,
કલિયુત કદંબની—પુલકને, કળિયોની—ઉપમાનું ભાન કરે છે, માટે નિર્દર્શના,
કદંબવૃક્ષની કાન્તિ શરીર શી રીતે ધારણ કરે, માટે એમજ અર્થ નીકળે કે કદ-
અના જેવું શરીર થયું. આમ બોલવાથી ઉપમાની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

૨ નિઃસહ=થાકી ગયેલી. ખીન્ને અર્થ કે, કામની પીડાથી કરમાઇ
ગયેલી. વિરતિ લે—વિ (નથી) રતિ (કાર્ય)=વિશ્રામ લે. ખીન્ને અર્થ કે, વિ
(વિશેષે કરીને) રતિ (કામક્રીડા, કામવ્યાપાર),=કામવ્યાપાર કર. તું થાકી ગઇ
છું માટે વિશ્રામ લે એવો દેખીતો અર્થ છે. ને ખીન્ને અર્થ તું કામપીડિત
છું માટે કામક્રીડા કર.

માલિની.

ગળગળીં તુજ વાણી, અંગઅંગો ઢોલાં છે,
બહુ બહુ, સુખચન્દ્રે, સ્વેદખિન્દુ થયાં છે,
રસિકનયન સુહૃદ્ ! સ્હેજ તારાં નમે છે,
પ્રિયદરશન પેઠે ખેદ આજો દમે છે.

૮૧

લવ.—ભગવતીએ યોગ્ય આજ્ઞા કરી.

માધ.—આ ટોળ તો ખરે મનોરંજકજ છે.

કામ.—તેથી બેશ, હું કંઈક કેહેવા ઇચ્છું છું તને. (સર્વે બેસેછે.)

કામ.—(માલતીની હડપચી બાંધી કરતી) હે સુભાગ્યશાલિ ! આ વિચિત્ર વાત સાંભળ.

માલ.—તત્પર છું, ભગવતિ !

કામ.—મેં એક વખત પ્રસંગોપાત્ત કહ્યું હતું કે, માધવ કરીને એક કુમાર છે, અને તે તારી પેઠે મારા મનનો ખીજો આધાર છે.

લવ.—એ વાત અમને યાદ છે ખરી.

કામ.—મનમથોદ્યાનની યાત્રાના દીવસથી તેનું મન અમુઝાય છે, અને તે શરીરની પીડાને લીધે ગાંઠા જેવો થઈ ગયો છે.

શિશ્વરિણી.

ન આનન્દે ભાળે, શશી, સરવ મિત્ર, સ્વજનને,

છતે ધીરો પોતે, વિષમ મન સંતાપ જણવે;

પ્રિયગુના જેવું પ્રકૃતિથકૌ કાળું, પીળું—મીઠું;

વપુ, સુકાયે છે, રમણીયપાણું તેમ વધતું.

૮૨

૧ માધવ ત્યાં છે એવું ન જાણતી માલતીને શ્રમના થાકને મિશે, કામન્દ્યા સ્લેષ વચન કહે છે. પ્રિયદરશન=પ્રિયે કરેલું તારું દર્શન, અથવા તેં કરેલું પ્રિયનું દર્શન; તે જેટલી તારા ઉપર અસર કરે તેટલી અસર ખેદ કરેછે. અલંકાર ઉપમા છે. સાધારણ ધર્મ સ્લેષ વાક્યથી કરીને ખતાવ્યોછે સુબ્રુ=સુ (સારી) બ્રુ (ભર) =હે સારી, શાભિતી, ભરવાળી !

૨ પ્રિયગુ=છોડતું નામ છે. પીળું—મીઠું=શરીર, કામની પીડાથી પીળું થયેલું પરંતુ મીઠું—મધુર—સુદર—લાગે. આવી કામની વેદનાની અવસ્થામાં

લવ.—માધવની શરીરાવસ્થા અસ્વસ્થ છે એવું તે વેળે ભગવતીને ઉતાવળ કરાવતાં અવલોકિતાએ પણ કહ્યું હતું ખરૂં.

કામ.—અરે એટલામાં તો માલતીજ એના ઉન્માદનું કારણ છે એવું સાંભળ્યું. મારો પણ એજ નિશ્ચયપછે કે,

દ્રુતાવેલનિત.

વદનચંદ્રની છાયવિષે ખરે, અતિમહાત્મ જરૂર પડયો દીસે;
ચિત ચળ્યું, ભર્યું વેગથી, ધીરનું, જલ તરંગિત ઉદધિ સ્થિરનું. ૧૦૧
માધ.—શી વાક્યપટુતા ! શો મહત્વ બતાવવાનો પ્રયત્ન!! અથવા,

ઇન્દ્રવજ્રા.

શાસ્ત્રજ્ઞતા, બુદ્ધિ વિશાળ કીણી,
શ્લેષાદિ આતુર્યપ્રયુક્ત વાણી;
તત્કાળ જાણી પણ કાર્ય સાધે,
એવા ગુણોથી ફળ સદા લાધે.

૧૧૨

માધવ છે, તેથી એવા પ્રેમને અનુરૂપ, જે તને યોગ્ય લાગે તે, કર એવો અર્થ કામન્દકી સુચવે છે.

૧ અલંકાર ઉપમા છે. સાધારણ ધર્મ શ્લેષથી બનાવ્યો છે. વદનચન્દ્રની છાયામાં આ મહાત્મા પડેલો છે, કેમકે વેગથી-ઉત્કંઠાથી થતી ચપલતાથી ભરેલું-એવા ધીરપુરૂષનું મન ચળ્યું. જેવી રીતે, સ્થિર-નિશ્ચલ-તથા મહાત્મા-અગાધ-ઉદધિનું તરંગે ભરેલું જળ, ચન્દ્રની છાયામાં ચળે છે-ઉભરાય છે-તેમ.

૨ આ શ્લોકમાં દ્રુતીના ગુણ બતાવેલા છે. શાસ્ત્રજ્ઞતાથી, ચતુરાઈ-શ્લેષાદિ ગુણયુક્ત વાણીથી, નિઃશંક બોલવાની હીમત-પણ જાણી કાર્ય સાધવાથી, સામાના મુખવિકારાદિ ચિન્હ સમજવાની શક્તિ, બનાવ્યાં છે. અને તેજ દ્રુતીકાર્યમાં પ્રથસ્ત ગુણ છે.

દુહો.

ધૃષ્ટ, અને ઠગની, પટ્ટુ, જાણે વદનવિકાર,
દેશ, કાલ, જાણે વળી, તે દ્રુતી ગુણબંધાર.

૧૬

કામ.—પોતાના જીવની પણ દરકાર ન રાખાને, તે અતિદુષ્કર કાર્ય પણ કરે છે, કેમકે,

મંદાક્રાન્તા.

ભાળે આંખા કલિયુત, અને કોકિલાશબ્દવાળા,
ભેટે વાયુ, બકુલકુલની વાસવાળા, દુખાળા,
સુકાં અંગો, કમલદલ છે પ્રાણુઆધાર એક,
દાહપ્રેમે શશિકર ઝીલે મૃત્યુ માટે વિશેષ. ૧૨૧

માધ.—ભગવતીની વચનચાતુરી નવિન અને જીદીજ દેખાય છે.

માલ.—(મનમાં) અહો અતિદુષ્કર કાર્ય કરે છે.

કામ.—પ્રકૃતિથીજ સુકુમાર, અને કોઈ કાલે કોઈપણ ઠેકાણે પ-
હેલાં કલેશ ન પામેલો, એ કુમાર મૃત્યુ પણ પામે !!

માલ.—(એકાન્તે) સખિ ! એ સર્વ લોકના અલંકારરુપને મારે
લીધે કાંઈ અનિષ્ઠ થશે, એવું ભગવતીએ સુચવ્યું તેથી મને
બીહીક લાગે છે. ત્યારે હવે શી બલે થશે ?

માધ.—સહભાગ્યે ભગવતી મારા ઉપર અનુકંપા લાભે છે.

લવ.—ભગવતી આટલું બોલ્યાં ત્યારે, હવે હું કહું તે પણ
સાંભળો. અમારા નાથની પુત્રી પણ, એમનું-મેહેલની પાસેના
રાજમાર્ગના અલંકારરુપનું—વારંવાર દર્શન કર્યા પછી, સૂર્યના
કિરણને સહન કરી સુકાતા કમલના કંદ જેવા સુંદર અવય-
વોની શોભાથી જણાતી અનંગ-વેદનાએ કરીને વિશેષ રમણીય

૧ આ શ્લોકમાં બધાં દુષ્કર કાર્ય બતાવ્યાં છે, દાહ પ્રેમે-દવમાં
બળી મરવાનું મન હોવાથી. તે મૃત્યુ પામવાને માટે આટલા યત્ન કરે છે,
એ મૃત્યુને પ્રતિકૂલ માત્ર એક કમલપત્ર (દલ) જે એણે શરીરે લપેટ્યું છે
તેજ છે. મૃત્યુ ઇચ્છે છે એવું બતાવીને વિપ્રલબ્ધ શુભાર અત્યંત ઉદીપ્ત
કર્યો છે. મનના સર્વ વિકાર ઇન્દ્રિયોને માર્ગેજ ઉત્પન્ન થાય છે એવું
જાણીને, માધવ પોતાની ઇન્દ્રિયોને શાન્ત કરવા જાય છે, પણ એનો પ્રય-
ત્ન સફળ થતો નથી. આંખા બાળીને આંખમે, કોકિલાના શબ્દ સાંભળીને
કાનને, તેમજ વાયુ ભેટીને તથા ચંદ્રકર ઝીલીને ત્વંચાને શાન્તિ આપવાનો
પ્રયત્ન કરે છે પણ તે વ્યર્થ જાય છે.

દેખાતી છતી પણ, સેવક જનને ઘણી સંતાપે છે. કંઈપણ રમત રમતી નથી, અને માત્ર ખેંચાળા કરેલા પોતાના કોમળ હાથ ઉપર ગાલ મુકીછાંડીને આખો દિવસ ગાળે છે. વળી ખીલેલા કમલના પરાગથી સુંદર, અને થોડી થોડી ઉઘડેલી કુંદ તથા આંખાની કળિઓના મધુરસનાં ખિંદુથી ભરેલા, મેહેલની પાસેના બાગમાંથી આવતા પવનથી પણ એની વેદના વધે છે.

વળી, પેલી યાત્રાને દિવસે, પોતાનો મહોત્સવ જોવા સાડ૩ રૂપ ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થયેલા કામના જેવા, મદનોદાનના અલંકાર-રૂપ માધવના,--નાના પ્રકારની અંગલંગાદિ ચેષ્ઠાથી મનોહર,--અન્યો-ન્યને યોગ્ય પ્રેમથી અન્યોન્યના જોખનના આરંભને અમુલ્ય કરતું,--એકેકની નજર ચુકાવવાના પ્રયત્નથી મુગ્ધાતા અંતઃકરણમાં કુતૂહલ^૧ ઉત્પન્ન કરતું,--વધતા ગભરાટને લીધે સ્તંભથી સ્થિર થયેલા અવયવો ઉપર થતા સ્વેદ રોમાંચ તથા કંપથી સુંદર સખીઓના ટોળાને આનંદ કરતું,--પ્રિયસખીએ અન્યોન્યદર્શનનું સુખ અનુભવ્યું ત્યારથી, દુઃસહ અને વધતા દેહદાહને લીધે અત્યંત વિકટ દશા ભોગવતી, એક પળવાર પણ ચન્દ્રના અજવાળામાં રહેલા બાલકમલના સમૂહની પેઠે, એ કરમાતી જાય છે.

પોતાના હૃદયમાં વલ્લભના કલ્પિત સમાગમના સુખનો એક મુહૂર્ત માત્ર પણ અનુભવ કર્યા પછી, વરસાદની હેલીથી ટાઢી પડી ગયેલી જમીનની પેઠે એ ઠંડી થઈ જાય છે, એમ હું જાણું છું. અને તેથીજ, કોમળ હોઠના વારંવાર ફરકવાથી બાહાર કુટી નીકળતા દાંતના તેજથી તેજિત, ખીચીખીચ થયેલા રોમાંચથી છવાઈ ગયેલા સુંદર ગાલ ઉપર આજોટતાં આનંદનાં અશ્રુથી ભીનું, ખી-હીતે ખીહીતે ઉઘડતાં, સ્થિર, તથા મન્દક્રીડીવાળાં, ઉંચે જોતાં, પ્રેમાળ, અને મીઠાઈ જતાં નેત્રકમળવાળું, પસરતા સ્વેદ--જલનાં

ખિંદુથી સુંઠર લલાટ રૂપી દ્વિતીયાચન્દ્રવડે શોભિતું, એતું રૂપાળું
મુખકમલ નિહાળતી ચતુર સખીઓના મનમાં એના કુમારિલાવ
ઉપર વેહેમ આવે છે.^૧

વળી, શીતલ ચન્દ્રના કિરણના સ્પર્શથી ઝરતા ચન્દ્રકાન્ત-
મણિનો હાર ધારણ કરીને, કપુરથી વિશેષે શીતલ કરેલા ચન્દન-
રસના અનુલેપવાળાં કેળનાં કોમળ પાદડાં આણી આપવાની ઉતા-
વળમાં પડેલી સખીઓએ રચીને આણેલી કમળપત્રની શીતલ
શૈથ્યામાં, ઉઘાડી આંખે રાત નિર્ગમે છે. અને બેળે બેળે ઉંઘવા
માંડે છે, ત્યારે,^૨ પસરતા સ્વેદને લીધે એના ચરણકમલ ઉપ-
રથી અલકતકરસના જાડા થર ધોવાઈ જાય છે, થરથરાટને લીધે
જાડી ઝાંઘો ઉપરથી એનો નીવીખન્ધ છુટી જાય છે; ઉત્કંઠથી
ધમધમતા હૃદયમાંથી ઉપરા ઉપરી નીકળતા શ્વાસને લીધે ઉછ-
ળતા, રોમાંચિત સ્તન ઉપર, પોતાના ધુજતા હાથની બેલી એ
લીડી દે છે; તરત જાગીને પ્રેમાળ દૃષ્ટિએ જોતી વેળે પોતાની
સેજને શૂન્ય દેખીને, મૂંઠા પામી આંખો મીચી દે છે; ગભરાતી
સખીઓના પ્રયત્નથી મૂંઠા વળતી વેળે લાંબો નિઃશ્વાસ નાંખવા-

૧ હોડના ફરકવાથી પ્રિયચુંબન સુચવ્યું છે. વલ્લભના સમાગમને વિષે
થયેલા સાત્વિકભાવનું અહીં વર્ણન કર્યું છે. આંખો, સંકલ્પમાં પ્રાપ્ત થયેલા
પ્રિયતમના દર્શન વખતે થતી લજ્જાથી ખીલીતે ખીલીતે કંઠડતી હતી; એના
બાલભાવને લીધે સ્થિર થઈ જોઈ રહેતી હતી; નખકાન, આદ્યત ધર્ત્યાદિક
થવાથી પ્રિયની તરફ જરા કરડી નજરે જોવાને લીધે મન્દ હતી; પ્રિયનું મુખ
જોવા સાથે ઊંચે જોતી હતી; પોતાનો સ્નેહ બતાવતી-પ્રેમાળ-હતી; અને
રતિરમતનો અંત થવાથી મીચાઈ જતી હતી. પાછળથી જે સ્વેદ થયેલો છે તે
પણ રતિરમતના અમથીજ, અને એ સ્વેદ થવાથી માલતીને થયેલી તૃપ્તિ સુચવી
છે. સખીઓ ચતુર હતી તેથી આવી એની કામચેષ્ટા તરતજ જાણી ગઈ.

૨ નિદ્રા, ચિંતાના યાકથીજ થયેલી માટે આવી પીડાકારક હતી. નીવી
ખન્ધ પ્રિયતમે ખેંચ્યો એવી કલ્પનામાં છુટી ગયો, ખરું જોનાં પ્રિયના આભિ-
મનની સંભાવનાએ થતા થરથરાટને લીધે તે ખશી પડ્યો હતો. પોતાને
આભિંગન દેતા વલ્લભનું આભિંગન કરવા સાથે હાથની બેલી બીડતી હતી.

થીજ એના જીવ્યાની આશા પડેછે; અને અમારા જેવાં સેવકજનો, તેવેજે શું કરવું તે ન જાણવાથી, પાતાનું મોત માગી લેછે, અને દેવના આવા અનિવાર્ય પગલામને ઠપકો દેવાનું કાર્યજ લેઈ બેસે છે.

તેથી, ભગવતિ ! અત્યંત કામળતામાત્રથીજ ઘડેલા સુકુમાર અંગના કુશળનો છદ્દ કરતા, મદનના કૂર સપાટા ક્યાં લગી ચાલશે ? વળી, કામકોડાના કલહમાં વદ્ધભનાં ઉપર થતા કોપથી રક્ત થતા, કેરલદેશની સ્ત્રીના ગાલજેવી કામળ તથા વિમલ ચન્દ્રિકાથી અધારાવિનાની રાત્રિઓના આરંભ પણ એ શી રીતે વેઠશે ? વળી, ઉભરાતા ક્ષીરસમુદ્રના પુરના જેવી ધોળી તથા ઉજળી ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના રૂપી જલથી ધોયેલા ગગનના આંગણા વાળી,—અને ગુલાબ તથા ખોરસળીના મદનને લીધે નીકળતા પરિભ્રમે સુગન્ધી, મન્દ, તથા ધન પવને પૂર્ણ દસ દીશાઓ સમેત—આ વચન્તકતુની રાત્રિઓ પ્રિયસખીને દુઃખદાયકજ થશે.

કામ.—લવંગિકા !   ઇન્દ્રવજ્રા.

જે પ્રેમ એના પર હોય આવો,
એને ગુણી જાણીજ તે થયેલો;
એથી ખુશી અંતર ધાય, તોયે,
દશા સુણી દારૂણ, કાટી જાયે.

૧૩

માધ.—ભગવતી યોગ્ય કારણસરજ દુઃખી થાય છે.

કામ.—અહો શી આપત્તિ !!

માલિની.

પ્રકૃતિથર્કો રૂપાણું, કાન્તિ-સાર પ્રમાણું,
કુમળું શરીર એનું, કૂર આ પંચઆણું,
મલય-પવનનાથી આમ્રના મોર હાલે,
શિશપર શર્શો ધારી આજ શો કાલ મ્હાલે ! ૧૪

૧ પંચઆણું=પાંચઆણવાળો, કામદેવ. આટલાં કામવ્યથાનાં કિદોપ-
નનાં કારણથી માલતી મૃત્યુ પામશેજ માટે “અહો આપત્તિ.” આમ્રમોર એ

લવ.—વળી જુઓ લગવતિ ! આ માધવની છબીસમેત ચિત્રપાટી રહી. (માલતીના સ્તન ઉપરથી હુગડુ ખેંચી લેતી) અને આ બોરસળીની માળા એમણે પોતાને હાથેજ ગુથેલી છે, તેથી પ્રિયસખીએ કંઠે લટકાવી છે, ને એમાંજ એનો જીવ છે.

માધ.—(ઉત્કંઠાથી)

વસન્તતિલકા

જીતી સખિ ! જગતમાં બહુલાવલી તું,
એને ગળે વગગી બહારો ઘણી બની છું;
ક્રીડા, જીના કમલ-કંઠ સમાન, ફુચે,
જાણે ચઢાવો સ્વવિલાસધનજ ઊંચે.

૧૫?

એક કામનુ બાળુછે. શીતલ કાલ જવાથી વસન્તઋતુની પ્રાપ્તિ થઇને તેથીજ તે વેળે અન્ધ સાર ફેખાવા લાગ્યો. આત્રનાભોર તેમજ શશી બન્ને ત્યાં વધારનારાં છે. તેથી એવાં હેતુગર્ભ વિશેષણ કાલને લગાડવાને લીધે પરિકરાલંકાર થયો. સામિપ્રાય વિશેષણ જ્યાં લગાડ્યાં હોય ત્યાં પરિકર. (મમ્મટ). અહીંયાં કામવ્યથા વધારવામાં આંખાના ભોર તેમજ શશી બે પુરાં સદાયકરતા છે માટે તે હેતુગર્ભ વિશેષણ છે. આખા સ્લોકમાં વળી વિષમાલંકાર છે. વિષમ ત્રણ પ્રકારનાં છે; પણ અહીંયાં પ્રથમ પ્રકારનોજ વિષમ છે. બે વસ્તુનો ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાથી (અન્યોન્યને) તેમનો સંગમ અયોગ્ય દીસે, તે વિષમ. (મમ્મટ). અહીંયાં, ક્યાં કોમળ શરીર, ને ક્યાં પાંચબાણુ લેઇને મારવા તૈયાર થયેલો ફૂર કામદેવ, તેમજ ક્યાં આ કુમળ, રૂપાળું, શરીર, અને ક્યાં આવો પીડા વધારી મુકનાર વસન્તકાલ, એવી સંભાવના સેહેજ થાયછે, તેથી એ બધાંનો સંયોગ અધટો છે. આખા સ્લોકમાં સમુચ્ચયાલંકાર છે. એક કાર્ય સાધવાને એક કારણ છતાં પણ બીજાં કારણ બેગાં થઇ આવે તેનું નામ સમુચ્ચય (મમ્મટ). માલતીનું મરણરૂપી કાર્ય માત્ર ફૂર કામદેવથીજ થાત, પણ આત્રનાભોર તથા ચંદ્રયુક્ત વસન્તકાલ વધારામાં નાંખ્યાછે, માટે સમુચ્ચય. આ ઠેકાણે વિષમાલંકાર સમુચ્ચયાલંકારના અંગભાવે રહીને સમુચ્ચયને—અંગીને—દીપાવે છે, તેમજ, સમુચ્ચય પણ અંગીભાવે પોતાના અંગને દીપાવે છે માટે અંગાંગિભાવ સંકર (એકથી વધારે અલંકારનું ભેગું થવું તે સંકર) થયો.

૧ અર્થાત્ જમ કોમ શ્રેષ્ઠ વસ્તુની પ્રખ્યાતિને સાર તે ઉપર ધન્ય ચઢાવે છે તેમ આ સ્તને જાણે પોતાના ઉપર પોતાના વિલાસની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા સાર એ માળારૂપી ધન્ય ચઢાવી હોયની ! અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે.

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે, તે સર્વે સાંભળે છે.)

(નેપથ્યમાં) અરે શંકરના મન્દિર પાસેના બાગમાં બેઠેલા જનો ! જીવાનીના તોરથી મદમાતે તથા અતુલઅહંકારવાળે આ વાઘે લોહાનું પાંજરું લાંગી નાંખ્યું છે; પોતાને બાંધેલી સાંકળો તોડી નાખીને પોતાની સ્વતઃપ્રવૃત્તિમાં, સ્થૂલ તથા લાંબા પુંછડાડૂપી ધબ્બને હલાવવાથી, એનું શરીર કેવું વિકાળ દીસે છે !! એણે મઠમાંથી નીકળતામાંતજ અનેક માણસોને મારી નાંખ્યાં છે. પ્રાણિઓના અંગનાં હાડકાંના કડકા ચાવતે ચાવતે, એના આડીયા જેવા કંઠણ હાંતના કડાકા થવાથી એનું મોં ભયંકર લાગે છે !' કૂર વજના સપાટા જેવા અતિવિકટ ઝપાટાની ચોટથી ઉથલાવી પાડેલા, અનેક માણસ તથા ઘોડાના માંસથી પૂર્ણ, ગુફા જેવા, ગળાનાં મંદ ઘરઘરાટથી ભિન્ન, હુંકાર શબ્દના મોટા પ્રતિશબ્દ વડે કરીને, હબરો લોકોનાં ટોળાંને એ બીહીવરાવીને નસાડી મુકે છે. અને કંઠણ તથા ખરપડા જેવા નખથી ચીરી નાંખેલાં પ્રાણિઓનાં ગાત્રમાંથી નીકળતા લોહીનો પોતાની વાટમાં કીચડ કરતો કરતો, આ દુષ્ટ વાઘ કોધાયમાન થયેલા જમની ગરજ સારે છે.

બુદ્ધ.—(પ્રવેશ કરીને, ત્રાસ પામતી) તેથી પ્રિયસખી મદ્યન્તિકાનું કોઈ યથાશક્તિ રક્ષણ કરો !! કોઈ ધાવ રે ધાવ !! કેટલાક પરિજનને નસાડી મુકીને, તથા કેટલાકને મારી નાંખ્યા પછી, આ દુષ્ટ વાઘ, આપણી પ્રિયસખી, તથા અમાત્ય નન્દનની બેઠેન, મદ્યન્તિકાને મારી નાંખે છે.

માલ—લવંગિકા આ તે શી વિપત્તિ !!

માય—(ગભરાટમાં છલંગ મારીને) યુદ્ધરક્ષિતા ! ક્યાં છે એ ?

માલ.—(માધવને જોઈને લજવાતી) અહો આ પણ અહીંજ જણાય છે.

માય—(મનમાં) ખરે હું ઘણો પુણ્યશાળી કે અણચિંતવ્યા દર્શનને લીધે આનન્દ પામતી આંખોથી એણે મને,

માલિની.

અવિરલ જ્યમ આંધ્યો પદ્મધોળાંનો માળે,
લહુ' જ્યમ ઝબકોળ્યો ક્ષીરપૂરે રૂપાળે,
વિકસિતનયનોએ કોળીયો મુજ કીધો,
ધન અભિ-વરસાદે ભીજવી જેમ દીધો. ૧૬૧

શુદ્ધ.—મહાભાગ ! ખગીયાની બહારના રસ્તાને મોઢેજ છે.

(માધવ બાહાદુરીથી પરિક્રમણુ કરે છે.)

કામ.—વત્સ ! સંભાળ રાખીને પૂર્ણ પરાક્રમ પ્રકાશ.

માલ.—(એકાન્તે) લવંગિકા બહુ ખેદની વાત છે ! ખરે મનમાં
ફીકર થાય છે. (સર્વે ઉતાવળાં ઉતાવળાં પરિક્રમણુ કરે છે.)

માય.—(આગળ જોઈ, કંટાળો પામી, ધિઃકારતો હોય એમ) અરર,

વસંતનિલકા.

કાપી રંગેરગતણા કકડા કરેલા,

માથાં, ઊંધાં, ધડકતાં, પર તે પડેલા;

૧ પેહેલા ચરણથી, આંખની કીટીની ચપલતા; ખીજથી, ડોળાની તરલતા; ત્રીજથી, આંખનો વિસ્તાર; તથા ચોથાથી, આ ત્રણેથી ઉત્પન્ન થતું મુખ, બતાવ્યાં છે. પ્રિયાના જોવાથી સાત્વિકભાવે સ્તબ્ધ થઈ અટકી ગયેલો, માટે તેનાઉપર ધવલ કમલના હારથી ખીચોખીચ આંધ્યો, એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે; શરીરે થયેલાં રોમાંચના ઉપર, દુધના પ્રવાહમાં બોળવાની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે; અત્યંત પ્રેમથી અકેન્દ્રી જીવાઈ મટી જવાના ઉપર, કોળા થો કરી જવાની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે; અત્યંત આનંદના ઉપર, અમૃતમેધની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે; માલતી, માધવને એકાએક દેખેછે તેથી સ્થિર દંષ્ટે એના-ઉપર જોઈ રહેછે. આ પ્રમાણે થવાથી, વિકાસેલી આંખોનો ધોળો ભાગ વિશેષે દેખાઈ આવેછે તેથી, તેને ધોળા કમલ સાથે સરખાવ્યો છે; અને દષ્ટિ સતત ચાલીજ જાય છે તેથી તેને કમલના હાર સાથે સરખાવી છે, એની એજ રીતે આવી દષ્ટિને દુધના સમુદ્રની ઉપમા આપી છે. એથી ઉલટી, જે દષ્ટિ તરલ તથા હાલતી હોય તેને જુરા કમલ સાથે કવિએ સરખાવે છે. અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે.

લોહીતણા કીચડ તે ઘુટીં મુધીં જાય !

શાર્દૂલમાર્ગ અતિચડ બધે જણાય ! ! ૧૭

અહો શી આ આપત્તિ ! !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

બેઠાં દૂર બધાંય, બાળકીં રૂડી પંજે પશુને પડી.

સર્વે.—અહો મહ્યન્તિકા ! !

કામ.—માધ.—(હરખાતાં)

મારેલા પશુએ મનુષ્યનીં અસિ જેને કરે છે ચઢી
એવો આ મકરન્દ આવીં કહીંથી મધ્યે ઉભો છે રહ્યો,

બીજાં વધાં.—ધન્ય છે મહાભાગ્યવાન ધન્ય છે !

કામ, માધ.—(ભય પામતાં) ખાધો માર ઘણોક છે પશુતણા,

બીજાં વધાં.—બહુ ખોટું થયું.

કામ, માધ.—(હરખાતાં) તોયે પશુને હણ્યો. ૧૮

બીજાં વધાં.—સહભાગ્યે અનિષ્ટનો નાશ થયો.

કામ.—(સાલિપ્રાય) વાધના નખના પ્રહારથી લોહીની ધારાએ
નિગળતો, જમીન ઉપર ટેકાવેલી તરવાર ઉપર ટેકા દેધને
નિશ્ચલ થઈ ગયેલો, તથા બહીનેલો મહ્યન્તિકાને આધાર
આપતો, પુત્ર મકરન્દ દુઃખી થઈ ગયો હોય એવો દીસે છે.

બીજાં વધાં.—સખત પ્રહારની વેદનાથી, અરેરે, એ મહાભાગ
દુઃખો છે.

માધ.—શું મૂંઠા પામી ગયો ! ! (કામન્દકીને) ભગવતિ ! માફ
રક્ષણ કરો.

કામ.—વત્સ ! તું બહુ ખીહીકણ છે. ચાલ જોઈએ.

(એમ કહી સર્વે પરિક્રમણ કરીને જાય છે.)

इति शार्दूलचरित्रे नाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

ચતુર્થોઢ્કઃ

(મહયન્તિકા તથા લવંગિકાને ટેકો દેઈને મૂર્છિત માધવ તથા મકરન્દ,
અને ગભરાઈ ગયેલી કામન્દકી, માલતી અને 'મુદ્ધ-
રક્ષિતા, પ્રવેશ કરે છે.)

મદ.—ભગવતિ ! કૃપા કરીને સહાય કરે. અને મહયન્તિકાને માટે
પોતાના જીવને જોખમમાં નાખી, દુઃખી જનના દુઃખમાં ભાગ
લેનાર આ મહાભાગને ઉગારે.

બીજાં વઘાં.—ધિસ્તાર છે કે આપણે પણ જોઈ રહ્યાં છીએ.

કામ.—(બંનેને કમંડલુમાંથી પાણી છાંટતી) તમે તમારી સાડીના
છેડવડે પવન ઉરાડો. (માલતી વગેરે તેમ કરે છે.)

મક.—(હાશીયાર થઈ, જોતો) મિત્ર ! તું ઘણા પોચા જણાય
છે ! આ શું ! હું તો આ હાશીયાર થઈ ગયો.

મદ.—(હરખાતી) અહો મકરન્દપૃષ્ઠચન્દ્રને પાછી શુદ્ધિ આવી.

માલ.—(માધવને કપાળે હાથ મુકીને) સખિ લવંગિકા ! વધામણી,
વધામણી કે તારા પ્રિયમિત્ર, મહાભાગ, મકરન્દને ભાન આવ્યું ?

માધ.—(શુદ્ધિમાં આવી) મિત્ર સાહસિકા^૨ આમ આવ.

(જોમ કહી બેઠે છે)

કામ.—(બંનેને માથે ચુંબન કરી) સહભાગ્યે બન્ને બાલકો
જીવતાં રહ્યાં.

બીજાં વઘાં.—આપણું અતિપ્રિય થયું. (સર્વ ખુશ થાય છે.)

૧ માલતીતું આ બોલવું ખરૂં જનતા માધવને કહેલું છે. પણ માધવ
સાથે પોતાને ગુપ્ત પ્રિતિ હોવાથી, તેને શ્રીમુખ કંઈપણ કહેવું યોગ્ય ન દીસે માટે
આ વાક્ય પોતાની સખીને કહી સંભળાવ્યું છે.

૨ સાહસ કામ (વાધ મારવા રૂપી) કરનાર.

બુદ્ધ.—(એકાન્તે) અલી મદ્યન્તિકા ! એ પેલોજ હો.^૧

મદ.—હા, આ માધવ, અને આ એ.

બુદ્ધ.—કેમ માણે કેહેવું ખરું કે નહિં ?

મદ.—તમારા જેવીઆ જેવાતેવાને પતકરેજ નહિં. વળી સખિ!
આ મહાભાગ્યવાનની સાથે, માલતીને પણ પ્રીતિ છે એવી
વાત સાંભળાય છે તે ખરે રમણીયજ છે.

(કરીથી વળી મકરન્દને ઉત્કંઠાથી નીહાળે છે.)

કામ.—(મનમાં) દૈવયોગે કરીને આજ મદ્યન્તિકા અને મક-
રન્દનો પણ ઠીક સમાગમ થઇ ગયો. (પ્રકાશ) આયુષ્માન
વત્સ મકરન્દ ! મદ્યન્તિકાનો જીવ બચાવવાસાડે, આ પ્રસંગે
દૈવે તનેજ ક્યાંથી મોકલ્યો ?

મક.—આજ મેં નગરમાં કંઈક વાત સાંભળી. તે ઉપરથી માધ
વને ઘણી ચિંતા થશે એમ જાણીને, અવલોકિતા પાસેથી
કુસુમાકરોધાનનો વૃત્તાન્ત જાણી લેઇ, ઉતાવળો ઉતાવળો હું
આવતો હતો, એટલામાં વાઘના હાથમાં પડેલી આ કુલિન
કન્યાને મેં દીઠી, એટલે એનું રક્ષણ કર્યું, (માલતી તથા
માધવ વિચારમાં પડી જાય છે.)

કામ.—(મનમાં) માલતીનો વિવાહ થયો હશે. (પ્રકાશ) વત્સ
માધવ! સદ્ભાગ્યે તારા મિત્રને જાન આપ્યાની વધામણી
માલતીએ આપી છે, તેથી એને વધામણીમાં કંઈક આપવાનો
આજ યોગ્ય અવસર છે.

માધ—ભગવતિ ! એણે,

વસંતતિલકા.

વાઘે ધવાઇ ગયેલો પ્રિયમિત્ર દેખી,
હું મોહ પામી ગયેલો, મુજને પ્રીતિથી

^૧ પેલોજ—અર્થાત આપણી ખાનગી વાતોમાં મેં કહેલો તેજ. યદ્ય
હશે કે બુદ્ધરક્ષિતાને, મદ્યન્તિકા તથા મકરન્દનો વિવાહ કરાવવાનું સોંપેલું
હતું. (અ' ૧.)

આણ્યો વિશુદ્ધિમહો, તેથકો એજ આજે,

આ ચિત્ત, જીવ, સહુ હુટી જવા ધણી છે. ૧

લવ.—અમારી પ્રિયસખીને એવી બક્ષીસ તો વહાલી હીમ લાગશે.

મદ.—(મનમાં) આ મહાજન યોગ્ય કાળે અતિ મનોહર વચન-
યુક્તિ કરી બાણે છે.

માલ.—(મનમાં) મકરન્દે શી ચિતાકારક વાત સાંભળી હશે ?

માધ.—વયસ્ય ! મને અતિચિંતા કરે એવી તે શી વાત હસે વાડ ?

(એક પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે.)

પુરૂષ.—પુત્રિ મહ્યન્તિકા ! તારા મોટાભાઈ અમાત્ય નન્દને કહાબ્યું
છે કે, ભૂરિવગુની ઉપર ભારે ભરોસો રાખી, તથા આપણા
ઉપર કૃપા કરીને, મહારાજે પોતેજ આપણે ઘેર આવી, માલ-
તીનો વિવાહ કર્યો છે. માટે તું પણ આનન્દમાં ભાગ લેવા ચાલ.

મક.—વયસ્ય ! આજ એ વાત.

મદ.—(માલતીને હર્ષથી ભેટતી) સખિ માલતી ! એકજ નગરમાં
રહીને ધુળમાં ઢળુ કરવાના કાળથીજ તું મારી પ્રિયસખી તથા
બેહેન તો હતીજ, ને વળી હવે તો અમારા ઘરનું આભૂષણ થઈ.

કામ.—પુત્રિ, મહ્યન્તિકા ! તારા ભાઈનો માલતી સાથે વિવાહ
થયો તે જહુ સાડું થયું.

મદ.—એ બધું તમારા આશિર્વાદથીજ થયું છે. સખિ લવંગિકા !
તારા સમાગમથી અમારા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થયા.

લવ.—સખિ ! આ પ્રમાણે અમને તે કેહેવું ઘટે ?

૧ અર્થાત્ તારો ભાઈ, રાજાનો મિત્ર છે, તેનો હવે અમને (માલતી તથા લવંગિકાને) સમાગમ થયો, એટલે અમે ખુશી છીએ; તેથી તું એવું વાક્ય અમને કહેછે તે ઠીક નહીં. જગદ્ધર આ વાક્યનો અર્થ એવો ધારે છે કે, તારે (મહ્યન્તિકાએ) આવું બોલવું ઘટે નહીં. પણ મારે (લવંગિકાએ) ઘટે, કેમકે તારા (મહ્યન્તિકાના) સમાગમથી અમારા મનોરથ (મકરન્દનું લગ્ન વગેરે) સિદ્ધ થશે.

મદ.—સખિ બુદ્ધરક્ષિતા ! ચાલ હવે વિવાહમહોત્સવમાં જઈએ.

બુદ્ધ.—ચાલ જઈએ.

લવ.—(એકાન્તે) ભગવતિ ! ભરાઈ આવેલા હૃદયમાંથી ઉભરાઈ જતા વિસ્મય તથા આનન્દે કરીને સુંદર, ધૈર્યધ્વસને લોધે મનોહર, તથા વિકાસેલા નીલકમલના હાર જેવાં, મદ્યન્તિકા તથા મકરન્દનાં કટાક્ષ ઉપરથી જણાય છે કે, એ બન્નેને મનમાં તો પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ ચુકી છે.

કામ.—(હસીને) અરે એ બન્ને તો અકેકાને જોઈ જોઈને માનસિક સુરતનો અનુભવ કરે છે. કેમકે,

મંદાક્રાન્તા.

થોડી વાંકી, વળી સ્થિર બને, પ્રાન્ત ઝીણા જણાય,
સ્તબ્ધ પ્રેમે, અરધિ ઉઘડે, બ્રૂલતા વાંકી થાય,
અંતર્મોદે મધુર રસિલી, પાંપણા સ્તબ્ધ દીસે,
એવી દષ્ટિ, સુરતસુખની સર્વ ચેષ્ટા બતાવે. ૨

પુરુષ.—પુત્રિ ! આમ આમ.

મદ.—સખિ બુદ્ધરક્ષિતા ! મને જીવાડનાર આ કમલનયન, મને ફરીથી મળશે ?

બુદ્ધ.—એ વાત દૈવની અનુકુલતાને આધીન છે. (પુરુષની સાથે જાય છે).

માધ.—(એકલો)

રિધ્ધા રંણી

તુટે આશાતંત્રે, નરમનલિનીસૂત્ર સરખો,
હવે આધિવ્યાધિ, વગર અટકયે જુગ પસરો.

૧ પ્રાંત=ખુણા. અંતર્મોદે=અંતઃ (અંતઃકરણ, મન) મોદ (આનંદ)=મનમાંના આનંદથી. વાંકી વળીને સ્થિર થતી, તથા ઝીણા ખુણાવાળી દષ્ટિથી, સુરતારંભ સુચવ્યો છે. પ્રેમ સ્તબ્ધ, અરધી ઉઘડેલી, અને વાંકી બ્રૂલતાવાળી દષ્ટિથી, રતિરમતની ખરી ગંભીરતા કાલ બતાવ્યો છે. આનંદથી મધુર, તથા સ્તબ્ધ પાંપણાવાળી દષ્ટિથી, રતાવસાન-સુરતનો અંત-સુચવ્યો છે.

તજી શાંતિસર્વે, અપલ થઇને ચિત્ત લમળે,
હરી હામે એસો વિધિ, મદન વાંછા પુરી થજો. ૩૧

અથવા, સમાનપ્રીતિનાં અસુલભ જનો ખોળું નિત્ય હું,
વિધિ વાંકો ત્યારે, ઉચિત નહીં આ અંતજ ગણુ;
તથાપિ વિવા'નાં વચન સુણી, એનું મુખ ફીકું,
સવારે ઝંખાતા શર્શો શું, મનડું મુજ દહતું. ૪૨

કામ.—(મનમાં) આ પ્રમાણે અતિકષ્ત પામતો વત્સ માધવ મને
પીડે છે અને પુત્રી માલતી પણ કેવળ નિરાશ થઈ ગઈ છે.
(પ્રકાશ) આયુષ્મન્ ! તને એમ પુછું કે, ભૂરિવસુ પોતેજ
માલતી આપણને આપશે, એમ તું ધારતો હતો ?

માધ.—(લજવાતાં) ના, ના.

કામ.—ત્યારે પેહલાંના કરતાં હાલ તારી અવસ્થામાં કશો ફેરફાર
ન થયો ઘટે.

૧ માધવનું મરણ થશે એટલે પછી વિધાતાએ પણ વિશ્રામ લેવો, ને
મદનની વાંછા પણ પુરી થવાથી તેણે પણ સ્થિર થવું. નલિની=કમલ. આધિ
=મનની વ્યથા, વ્યાધિ=મનની વ્યથા, તે જનને પસરવાથી મરણ થશેજ
એમ સુચવ્યું. હરી હામે એસો વાં-જાણે મેહેણું મારતો હોય એમ કહ્યું
છે તેથી ઉદ્દેગાવસ્થા ખતાવી ઉદ્દેગમાં આટલાં વાનાં થાય છે;

હુહો.

હૃદયદાહ, નિશ્વાસ, ને ચિંતા, ઝલાની, ખેદ,

રૂદન, પ્રજ્વળ, દૈવને મહેણું કહે વિશેષ.

૧૭

૨ મારા જેવીજ પ્રીતિવાળાં માણસો મને ગમે છે, પણ તેવાં મળવાં
અસુલભ છે. અધુરામાં પુરો વળી મારો દૈવ વાંકો, એટલે સુલભ વસ્તુ
મળવી કઠણ, તો અસુલભની તો શી આશા ? તેથી આવો (માલતી ન મ-
ળવાથી) પરિણામજ મને ઘટે છે એમ હું મન વાળીશ. આવો પરિણામ
જો કે યુક્ત છે તોયે, એનું વદન મને સાહે છે. વદનની કાન્તિને પ્રાતઃકા-
ળના ઝંખા ચંદ્રની ઉપમા આપીને, માલતીના મુખઉપર નન્દનની સાથે
વીવાહ થયો સાંભળ્યાથી થતી શીકાશ ખતાવી છે; તથાપિ, માલતીના
મનમાં તે વેળે દેવતા ઉપર જે કોપ થયેલો તેને લીધે મોં ઉપર જણાતી
રતાથ પણ સહેજ ધ્વનિત છે ખરી.

મક.—એનો વિવાહ પેહેલાં કરેલો નહતો, માટે શંકા કરવાનું કારણ.

કામ.—એ બધી વાત હું જાણું છું, આટલું તો બધાય લોક જાણે છે કે, નન્દનને સાડ માલતીનું માથું કરતી વેળે, રાજાને ભૂરિ-વસુએ કહ્યું હતું કે, “તમારી કન્યાના તમે ઘણી છો.”

મક.—હા.

કામ.—રાજાએ પોતેજ આજ માલતીનો વિવાહ કયેં એવું આ પુરૂષે કહ્યું. પણ વત્સ ! પ્રાણિમાત્રનો વ્યવહાર વચન ઉપરજ ચાલે છે, અને પુરૂષ તથા પાપના હેતુ પણ વચનમાંજ રહ્યા છે, તથા સઘળું વચનનેજ આધીન છે. ઉપર કહેલું ભૂરિવસુનું વચન અસત્યજ હતું; વળી માલતી મહારાજની પોતાની કન્યા નથી; તેમજ રાજાનીજ મરજીમુજબ કન્યાદાન કરવું એવો ધર્મેપિદેશ પણ નથી. તેથી આ બધી ખીનાઉપર કંઈ વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર નથી. વળી રે પુત્ર ! મને તું અસાવધ શા માટે ધારે છે ?

इन्द्रवज्रा.

જે પાપશંકા કહેં તારી, એની,
શત્રુનીએ તે ન થશે કદાપિ;
તેથી હવે યત્ન જરૂર સાંધું,
આ જીવ જાતાં પણ હું મિલાવું. ૫

મક.—તમે ખરૂં કહો છો ભગવતિ ! વળી.

शिखरिणी.

દયા, કે પ્રીતિ, જે, શિશુપર ધરે છે ભગવતિ!
તમારૂં દાઝે છે વિરતમન તેનાથકોં નકી,
વળી ત્યાગીને, જે સુલલ તપ તે દૂર કરતાં,
તમે યત્નો સાધો, પણ પ્રબળ છે દેવ હવણાં. ૬

૧ પાપ—વિરહવ્યાધિ વ્યાપવાથી થતું મરણ.

૨ વિરત=વિ (વિનાશાર્થપ્રત્યય) રત (રતિ, પ્રીતિ)=વિરક્ત, સંસારથી દૂર થયેલું.

(નેપથ્યે) ભગવતિ કામન્દકિ ! રાણીજી આજ્ઞા કરેછે કે, માલતીને લેઇને વેહેલાં આવો.

કામ.—પુત્રિ! ઉઠ. (સર્વ ઉઠે છે).

(માલતી અને માધવ કણ્ણાભર્યાં પ્રેમી લોચનથી એકેકને નીહાળેછે.)

માધ.—(મનમાં) અરેરે ! માધવનો માલતી સાથે મેળાપ આટલે સુધીજ !!! અરે

દુતવિલંબિત.

પ્રથમ મિત્ર સમાન સુખી કરી,
પ્રકટી નિત્ય અનુકૂલતા પુરી,
પછી અકારણ દાણ દીસતો,
વિધિ ઘણી ચિતવ્યાધિ વધારતો.

૭૧

માલ.—(મનમાં) મહાભાગ ! નયનાનન્દ ! હવે દર્શન થયાની શી આશા !!

લવ.—ધિક્કાર છે અમાત્યને કે, અમારી પ્રિયસખીનો જીવ આમ જોખમમાં નાંખ્યો.

માલ.—(મનમાં) મારા જીવતરનું કૃણ હવે પરિપક્વ થયું; નિર્દયતાને લીધે પિતાનું કાપાલિકપાતું પણ ખરું નીકળ્યું; દુષ્ટ દેવના આવા આરંભને યોગ્ય અંત પણ હવે નક્કી થયો. હું અભાગણી કેને કપકો દઉં ? અથવા મારા જેવી અશરણુ તે કેને શરણુ જાય ?^૨

લવ.—સખિ ! આમ આવ આમ. (એમ કહી કામન્દકીની સાથે જાયછે.)

૧ અનુકૂલતા—પેહેલાં દેવસર્વ રીતે અનુકૂલ હતુ પણલાલ પ્રતિકૂલ છે માત્ર અનનુકૂલજ નથી. અલંકાર પચાઈયછે. લક્ષણાદિક ગુણો પાને ૧૪ મેનોટ ૨.

૨ કાપાલિકપાતું=કાપાલિકવ્રત આગળ સમજાવ્યું છે. કાપાલિકના જેવાં આચરણુ કરતા કાપાલિક શબ્દવડે કરીને પાંચમા અંકમાં આવતા અધોરધટ કાપાલિકની સુચના કરીછે. ભરત વગેરે નાટકચાર્યો એમ ધારતા કેસુચના કર્યાવિના કોઇ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવવો નહીં, અન્ત=પરિણામ=મરણુ

માધ.—(મનમાં) એમના પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે ડરી જઈને, ભગવતી માત્ર માફ મનજ વળાવે છે. (ઉદ્વેગથી) મારો અવતાર સફળ થશે કે નહીં તેની પણ હવે મને શંકા થાય છે. ત્યારે હવે શું કરવું? (વિચારીને) મનુષ્યના માંસનું ખલિદાન આપવા શિવાય બીજાં એકે ઉપાય સુઝતો નથી. (પ્રકાશ) મિત્ર મકરન્દ ! તને મદ્યન્તિકા સાંભરીને સાહે છે ખરી વાફ ?

મક.—હા,

વસંતતિલકા.

લોહીલુહાણ થયલું મુજ અંગ દેખી
એ વાઘના અતિઝીણા નખ-ધાવનાથી,
છુટી જતી સ્તનપરે થકી કાંચળી તે
જેણે ગૃહી નહિ જરાપણ નીજ હાથે, ૮
તે, ત્રસ્ત, બાળ, મૃગશી, ચલદ્વિવાળી,
લેટી, શકે અમૃતનાથો ભીના વપુથી;
તે સર્વ આજ ચિતડું મુજ ખેંચી જાય,
ખ્યારી વિયોગથી ઘણું મનડું મુઝાય. ૯

માધ.—બુદ્ધરક્ષિતાની^૨ પ્રિયસખી તને તો સેહેજ મળશે, વળી,

શિખરિણી.

હણી પ્રાણિને, તેં મરણ સમયે રક્ષણ કર્યું,
તને લેટી એનું કયમ ચિત રહે અન્યથું ઠર્યું ?
વળી પદ્માક્ષીનાં નયનતણીં ચેષ્ટા તુજ લણી,
જણાવંતી પ્રીતિ, સ્થિર, રમણિ, ઝાઝી રમી રહી. ૧૦

૧ ત્રસ્ત=ભયભીત. ચલ=ચપલ ચંચલ- લેટી થકે વ૦—એમ સુઅવ્યું છે કે કુલિન કન્યા એકને ભેટયા પછી હવે અન્યથું પ્રેમ બાધેજ નહી છુટી જતી કાંચળી લેવાથી મદ્યન્તિકાનાં સ્તન ઉઘાડાં થયેલાં અને તે મકરન્દને અડકેલાં એમ સુઅવ્યું છે તે એટલાજ માટે મદ્યન્તિકાનું ભેટવું સુધાથી ભીનાં અંગે ભેટવાની સાથે સરખાવ્યું છે

૨ બુદ્ધરક્ષિતાની પ્રિયસખી—એ હેતુગર્ભ. વિશેષણ છે. બુદ્ધરક્ષિતા મદ્યન્તિકાની સખી છે માટે તેનું કહ્યું કરીને એ તેનેજ પરણશે.

મક.—ત્યારે ઉઠ, પારા અને સિંધુ નદીના સંગમમા નાહીને નગરમાં જઈએ. (ઉઠીને પરિક્રમણ કરેછે.)

માધ.—આ એ મહાનદીઆનો સંગમ આવ્યો, જ્યાં,

માલિની.

જલથો વસન ભીનાં અંગશું ચાટી જાય
 ઉંચી નીચી સહુ કાયા સાફ તેથી જણાય,
 કરી તરતજ પુરા પાણીમાં એ વિકાર,
 ઉઠો સહુ હવણા જે ઉભો છે પાણી પહાર; ૧૧
 કનકથકી ઘટેલા કુંભ જેવા રૂપાળા,
 અતિશય ઉપશેલા, કુચ જેના વિશાળા,
 નિજ કર ભોડો તેશું સાથિયા કાઢો ઉભી,
 તટપર પુરકેરી એ વધુ કામઘેલી. ૧૨
 (પછી સવે જાય છે.)

इति शार्दूलविभ्रमो नाम चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः

મલતોમાધવ.

પંચમોઢ્ક:

(ભયાનક તથા ઉન્વળ વેશ ધારણ કરીને કપાલકુંડલા આકાશમાર્ગે પ્રવેશ કરેછે)

કપાલ—

માલિની.

રહું રૂપ દશનાડીચક્રમાં ૫૮ સુચકે,—

જનહૃદયનિવાસી.—જ્ઞાનિને સિદ્ધિ આપે—

અચલ મનથી જેને શોધતા સિદ્ધસાથ,—

જય જય, સહુ શક્તિધારી,—હે શક્તિનાથ !

૧૨

૧ સિદ્ધિ=આશ્ચર્યકારક શક્તિ, જેવી કે આકાશમાં ઉડવાની, અંતર્યામિ થવાની, વગેરે. સિદ્ધસાથ=આવી શક્તિ જેમને પ્રાપ્ત થઇ છે એવા સિદ્ધ દેહોનો સમાજ. યોગરસાયણ ગ્રંથમાંથી માલમ પડે છે કે, આ સૃષ્ટિના મંડાણ પેહેલાં એકજ, અદિતીય, સર્વ વસ્તુનું કારણ, પરમાત્મા—શિવ—હતા. પછી આ પરમાત્મા—શિવ—નામાં શક્તિ આવી. પ્રથમ ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, અને તે ઉપરથી, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એ ઉત્પન્ન થયાં, આ બધામાંથી સદાશિવ (આકાશનો દેવ) ઉત્પન્ન થયો. તેનામાંથી ઈશ્વર (વાયુનો દેવ): ઈશ્વરમાંથી રૂદ્ર (તેજનો દેવ); રૂદ્રમાંથી વિષ્ણુ (જલનો દેવ); તે વિષ્ણુમાંથી બ્રહ્મા (સૃષ્ટિનો દેવ) થયા. પછી બધી સૃષ્ટિ થઈ. મનુષ્યના શરીરના છ ભાગ છે ને તે પ્રત્યેકને ચક્ર કહેછે. આખા શરીરમાં શિવ—પરમાત્મા—રહે છે, ને બીજાં પાંચ દેવ, શરીરના પાંચ જુદા જુદા ભાગમાં રહેછે. સહુ શક્તિધારી=શક્તિઓ ત્રણ છે, ઈચ્છા, જ્ઞાન, ક્રિયા, તે સર્વ ધારણ કરનાર. શરીરમાં ૭૨,૦૦૦ નાડી છે, તેમાં ઈડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, ગાન્ધારી હસ્તિજીવ્હા પૃષ્ઠા, અરણ્યા, અલંબુષા, કુહુ, શંખની એટલી દશ નાડીઓ મુખ્ય ગણાય છે. આ નાડીઓના આખા સમૂહનું એક ચક્ર ગણાય છે. રહું રૂપ ૫૦—જેનું રૂપ આ દશ નાડીના ચક્રમાં તથા આગળ કહેલાં છ ચક્રમાં વ્યાપી રહ્યું છે એવો—શિવ, સાધારણ વાંચનારને અગમ્ય શબ્દો લખવાથી લખાણની ખુખી તુટી જાય છે. પણ આ ઠેકાણે આ શ્લોકની વક્તા યોગિણી હોવાથી, એવા શબ્દો ઉલટા ખુખીવાળા ગણાય છે એમ મમ્મટ કહે છે.

હવે હું,

સાર્દૂલવિદિગેહિન.

નિત્યે ન્યસ્ત ષડંગચક્રવચમાં, હૃત્પદ્મમધ્યે તથા,
ભાગંતી શિવરૂપ જીવ લયથી, ઇષ્ટ સ્થળે આવી આ,
નાડીમાં ભરી વાયુ, રૂઢી દિલનાં મહાભૂત ખેંચી લાંબે
જીવ્યાના શ્રમ વિવિધ, વાદળનભે ભેદી ઉડતી બળે. ૨૧

વળી આ, ગળે બાંધેલી વસંતતિલકા.

ઝોલે ચઢી ધમકતી બહુ, મુંડમાલા,
તેથી ન ઘુઘરી તણા સ્વર સંભળાતા,
એવું ત્વરાર્થી ગગને ઉડવું વિશેષ,
પુરે ભયાનક ઠરે રમણીય વેશ.

૩

૧ સંધ્યાવંદન કરતા પ્રત્યેક બ્રાહ્મણને ન્યાસ એટલે શું તે ખબર હશેજ. ન્યાસ કરતી વખતે મંત્ર ભણીને, હૃદય, કાન, નાભી, કંઠ, તાલવું, બમર, એ છ સ્થાનને હાથ અરકાડવામાં આવેછે. આવાં ન્યાસ કરેલાં (ન્યસ્ત) આ છ અંગના ચક્રમાં તથા મારા હૃદયકમળમાં ખેડેલા શિવરૂપ, હું મારા આત્માને દેખું છું કેમકે મારે તે શિવમાં લય (absorption) થઈ ગયો છે. સમાધિ કર્યા પછીથી લય-ધારેલી વસ્તુમાંજ લીનતા-રાયછે કપાલકુંડલાને યોગથી કરીને, આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ મળી છે. યોગમાં આઠ ક્રિયા કરવાની છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ. અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી તે, અને અત્ત્યયર્થ, એ, યમ. શૌચ, સંતોષ તપ, સ્વાધ્યાય, ધ્વિરધ્યાન, એ, નિયમ, સ્થિરસુખવાળું તે, આસન, શ્વાસોચ્છ્વાસને બંધ કરવો તે, પ્રાણાયામ. જ્યારે મન, બીજા વિષયપર ધ્યાન નથી દેતું ત્યારે બીજા ઇન્દ્રિયો પણ તેમ કરે છે. આ પ્રમાણે કરવાનું નામ, પ્રત્યાહાર. મસ્તક, હૃદય, નાભી કે પછી કોઈ બાહ્યપદાર્થ ઉપર મનની ઐક્યતા તે, ધારણા. જે વસ્તુની ધારણા કરી હોય તેના ઉપર એકચિત્તા તે, ધ્યાન. આવી ધ્યાન કરેલી વસ્તુના ભાનમાં જ્યારે પોનાનું પોનાપણું મળી જઈને નાશ પામે, અર્થાત્ પોતે તે રૂપજ છે એમ માને તે, સમાધિ. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણેને સંયમ કહે છે. ૨ જેવી હલકી વસ્તુ ઉપર સંયમ કરવાથી આકાશમાં ઉડી શકાય. આ તથા પેહેલા સ્લોકમાં રસ, શાન્ત છે.

કેમકે,

સગથરા

ખાંધ્યો જુદો કશીને તદપિ અહીં તહીં આ જટાજુડ ઉડે;
 થંટા ખર્દાડું કેરી લટકતી, ખખડીને, મીઠા ઘોષ કાઢે;
 પેશીને ફુકલાં સો શવશિર તણી જે કુંજમાં ગુસવાતો,
 વાયુ તે ચીસ દેતો, ઘુઘરી ધમકતો, આ ધબ ખેંચી જતો. ૪૧

(પરિક્રમણ કરીને જોતી, વાસના લેઈને) જુના લીમડાના
 તેલમાં તળાતા લસણના જેવી ગંધવાળી ચિતાની ધુમાડીથી
 ઓળખાતા શ્મશાનના રસ્તાની નજીક, આ કરાલાનું દેવળ રહ્યું.
 મંત્રસાધનામાંથી પરવારેલા મારા ગુરૂ અધારધ ટે, આજ દેવ-
 ળમાં આજ પુન્યો તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી છે: ને કહ્યું છે
 કે, “પુત્રિ કપાલકુંડલા ! આમુંડાદેવીને પેહેલાંના માનેલા સ્ત્રી
 રત્નનો ભોગ પણ આજેજ આપવાનો છે, અને તે આ નગરમાંજ
 મળશે.” તેથી તે રત્નને શોધવા સાડું જાઉં (આગળ જોઈને,
 વિસ્મય પામતી) અહો, ગંભીર અને ખુબમુરત આકૃતિવાળો,
 વાંકો અંખોડો વાળીને, હાથમાં તરવાર ઝાલી, શ્મશાનને રસ્તે
 આ કોણ ઉતરે છે ? એ,

હરિર્ણી

કમલદલશો કાળો અંગે, તથાપિ ફોંકો દોસે,
 લલિત ડગલાં એનાં, શ્રીમાન્ શશીન્નમ મુખ છે;
 રૂધિર ગળતું, લોચે લોચા નૃમાંસ લઇ, કર
 વિનય તજતો, ડાખો, જેનો, સ્વસાહસ દાખવે. ૫૨

૧ ખટવાંગ વાજત્રનું નામ છે.

૨ જેનો ડાખો કર યથાવર્ણિત છે. શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં લલિતત્વ, અને
 ઉત્તરાર્ધમાં વિકટત્વ બતાવ્યાં છે. તેથીજ એનું સાહસકાર્ય પણ જદું જણાઇ
 આવે છે, કેમકે તેમ ન હોય તો આવી લલિત, મધુર આકૃતિ, આવી અવિનયી
 ચાલ શીદ ચલાવે? મનુષ્યમાંસ ધારણ કરવાથી વીર તથા ખીભત્સ રસ સૂચવ્યા છે.

દુહો

મનક્રિસાહચ્છી, હર્ષથી, વિસ્મય, મોહચ્છી તેમ,

વિધ વિધ ગંધ થકી વળી, વૌરસ કિપજે એમ,—

(નિહાળીને) અહો આ મનુષ્યના માંસનું બલિદાન આપનાર તો કામન્દકીના મિત્રનો પુત્ર માધવ ! ! ! એનું કંઈ કામ નથી. ધારેલું કામ હવે સાધવું નેઈએ. પશ્ચિમમાં સંધ્યાકાળ વીતી ગયો લાગે છે. કેમકે હવે,

સ્વઘરા.

કાળા તાપિચ્છ ગોટા સમ, તિમિર બધે બ્યોમમાં બ્યાર્પો જાય,
જાણે, પર્યન્ત ભાગો નવિનજલ વિષે, ભૂમિના દુર્ગો જાય;
વાયુ-વેગે ઉટે જે, વલય થઈ બધે, દુર્ણો, તેવું ગભીર,
આરંભે એ નિશાના, ધન થઈ, વનમાં બ્યાપતું આ તિમિર. ૬૧

(પરિક્રમણ કરીને જાય છે.)

इति विष्कम्भकः

(વર્ણવેલે વેગે માધવ પ્રવેશ કરે છે.)

માધ.—(આશાપૂર્વક)

शार्दूलविक्रीडित.

પ્રેમે ભીની, પ્રીતિ ભરી, પરિચયે ઊંડી પ્રીતિ પોસતી,
મુગ્ધાક્ષી તણી, પ્રકૃતિમધુરી, એ ચેષ્ટા થજે સો ફરી,
જે ચેષ્ટા તણી કલ્પના પણ કર્યે, બ્યાપાર અંગાંગના
થાયે સ્તબ્ધ, વિલીન સર્વ ચિતના અંશાંશ આનંદમાં. ૭૨

અણુગમનું દર્શન અને, સ્પર્શ-ગંધ-વચ દુટ,

તેથી યાય બીભત્સ તે ઉદીપનથી પુટ. ૧૯

૧ તાપિચ્છગોટા=તમાલવૃક્ષના ગોટા. પર્યન્ત ભાગ=છેડા. વલય=કુંડાળાં

૨ પ્રીતિ થતા પેહેલાં મનમાં આદર ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પ્રથમ તો પ્રેમે ભીની તથા પ્રીતિભરેલી, અને ધામે ધામે વધારે પરિચય થવાથી અંતઃકરણમાં ઘણીજ પ્રીતિ વધારી દેતી—ચેષ્ટા. અંશાંશ=સર્વ નાના મોટા વિભાગ. વિલીન=ઓગળી ગયેલા દુઃખેલા. લગ્ન થતા પહેલાંના વિપ્રલંબ મુંગારમાં થતા અભિલાષ-પ્રિયાના સંગમની ઇચ્છા—નું વર્ણન આ શ્લોકમાં કર્યું છે.

અને,

વસંત તિલકાં.

મેં હાથથી ગુર્થો રૂપાળો બકુલમાલા,
 તે ખેરો દૂર મુકો મોતન કેરો માલા,
 તેના નિરંતર અડચારો સુવાસવાળા,
 ખ્યારી ધરે કુચ મને (પીન, ને રૂપાળા,)
 મુકે પ્રિયા પ્રીતિયકી મુજ કાનપાસે
 મોહું (રૂપાણું, મધુરું, રસિલું વિલાસે,)
 એવી રીતે હૃદયને લઇ બાથમાં હું,
 ક્યારે (પ્રિયા ! તુજ દિલે) લપટાઈ ભેટું.
 અથવા એવી આશા રહેવા દેઇને, આટલુંજ માગું કે,

શાદૃશ્ય-મન્મોહિત.

લેગાં સૌ સુખડાં શકે મળી અને, વિસ્તારતાં ચિત્તને—
 જેને ભાળો—પ્રીતિતણે રસ ઘણો આનન્દિ નેત્રે ઝરે,
 જે નાના શશિની કલાથકો શકે, સૌ સાર વીણી ધડયું,
 એવું કામ અનંગમંગલતણું, દેખું કદા મુખડું!!

અથવા ખરેખર, એ સુખના દર્શનથીએ એક રજ માત્ર પણ ફેર
 પડનાર નથી; કેમકે, પ્રથમના અતિશય સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલો સં
 સ્કાર, નિરંતર જાગૃત રહ્યાથી, પ્રિયાની સ્મૃતિરૂપી—પોતાને વિરૂદ્ધ
 અન્ય જ્ઞાને જેનો પ્રવાહ અટકાવેલો નથી એવું—ભાન, મારી અન્ત-

૧ આ શ્લોકમાં કૌંસમાં મુકેલા ભાગ ભાષાન્તર કર્યાએ ઉમેર્યા છે.

૨ નાના શશિ વ૦—દ્વિતીયાયંદ્ર, બાલયંદ્ર. પ્રિયાના હૃદયની પ્રાપ્તિ તે
 દુર્લભ છે, પણ એનું દર્શન મને ફરીથી થાયતો કેવું સારું ? અનંગમંગલ વ૦—
 કામનું માંગલિક ધર અર્થાત્ જ્યાં કામ ખુશીથી વસે છે, અથવા કામ-
 મંગલકાર્ય સાધવાનાં સાધનો—સૌક્યમાર્થ કોમલતા ધ૦—જ્યાં વસે છે, તે. જે
 સુખને ભાળી મનમાં ધણું સુખ થાય છે; બધી જાતનાં સુખ જાણે ભેગ
 થતાં હોય, ને ચિત્તમાં ભરાતાં હોય, ને તે, ન માવાથી ચિત્તને વધારે પોહોણ
 કરતાં હોય તેમ થાય છે. આમ કેહેવાથી અન્તઃપ્રીતિ બતાવી છે. નેત્રાનંદય
 બાલ પ્રીતિ કહી છે.

વૃત્તિ ખ્યારીમયજ હોવાથી, મારા ચૈતન્યને પ્રિયામાંજ લીન કરી નાંખે છે. ૧ કેમકે,

સાદૃશ્ય-વિક્રીડિત.

જાણે કે લીન એ થઈ મન વિષે; પાડો પ્રતિબિંબમાં;
એનું છે ચિત્તરૂં મને રૂપ શકે, છે કોતરૂં ચિત્તમાં;
રોપી છે મુજ અંતરે, જડો લાધી છે વજના લેપથી;
ખોદીને મનડું ઉડી ઉડો પ્રિયા દારી દોધી છે મહી; ૧૧
જાણે એજ પ્રિયા બધાં મદનનાં પાંચે શરોથી કરી,
અંગાઅંગથકી જડાયલી દોસે આ ચિત્તમધ્યે પુરી;
ચિંતા જે નિત્ય વ્યાપતી શરીરમાં, તે રૂપી દોરાવડે,
પ્રાણાધાર શકે જુથાઈ ગઈ છે આ ચિત્ત મારાવિષે. ૧૨

૧ કોઈપણ વસ્તુ પ્રથમ જોવાથી મનમાં તે વસ્તુની છાપ (સંસ્કાર) પડેછે. પછી તે વસ્તુની ઘેર હાજરીમાં પણ, આપણે આવા સંસ્કાર ઉપરથી તે વસ્તુના રૂપનું સ્મરણ કરીએ છીએ, એવું ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આ નિયમ આ ટેકાણે લગાડેલો છે.

૨ પોતાનો કહેલો હેતુ હવે દઢ કરેછે. પ્રિયા મનમાં લીન થઈ ગઈ છે—એમ જળમાં મીઠું લીન થાય છે તેમ મનમાં પ્રિયા લીન થઈ છે. આવી લીનતાને લીધે, સ્પષ્ટ જણાતી નથી માટે બીજી ઉત્પ્રેક્ષા કહે છે કે એનું મારા ચિત્તમાં પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે. પ્રતિબિંબ પણ બીજી વસ્તુનો આશ્રય લેઈને થાય છે, માટે ચિતરી છે એમ કહ્યું. ચિત્ર પણ જલ વિગેરેથી નાશ પામે માટે કહે છે કે એ પ્રિયાની છબી મારા મનમાં કોતરેલી છે. કોતરેલી પ્રતિમા પણ અંગના એકજ ભાગમાં રહી, માટે કહે છે કે અંતરમાં એને રોપી છે. રોપેલી વસ્તુ પણ, ખેંચી કઢાય તેવી શિથિલ રહે છે, માટે વજના લેપથી લીપી લીધી એમ કહ્યું. લેપ તો માત્ર બાહ્યજ છે તેથી અંતઃકરણમાંજ એ રહેલી છે તે બતાવવા સાડ દારી છે એમ કહ્યું. દારેલી પણ ખોદી કઢાય તેવી રહી તેથી, કામના બાણથી જડેલ છે એમ કહ્યું. જડેલું પણ બીજી જડ મારીને ઉખાડી થકાય, માટે એ પ્રિયા, ચિંતારૂપી દઢ દોરાની જળથી ગુંથી લીધેલી છે એમ કહ્યું. એ પ્રિયા મારામાંજ મળી ગઈ છે તેથી હવે જુદી અવાનો સંભવ નથી.

(નેપથ્યમાં કળાહોળ થાય છે.)

વિકાળ રાક્ષસોનાં ટોળાંથી ભરેલો આ શ્મશાનનો રસ્તો
કેવો ભયંકર દીસે છે ! અહીંયાં,

શાર્દૂલવિક્રાંદિત.

ન્યોતિ અગ્નિતણી ચિતામહીં બળેઃ કોરો પરે તે તણી
અધારં વિકરાળ, ઘાડું, ફરતું, તેથી દોંસે ઉઝળી;
ત્યાં અઝી ખુશીથી ત્વરાથકોં રમે, ને કીકોંચારી કરે,
તાળી લેઇ, અકેકને ભૂત બધાં બોલાવવામાં ફરે. ૧૩

તેથી લાવ એમને બોલાવું. (ઉંચે રવરે) અરે શ્મશાનવાસી
ભૂત અને રાક્ષસ !

અનુષ્ટુપ.

પુરૂષાંગ તાણું માંસ, શસ્ત્રથી ન પવિત્ર જે,
લેઈ તેને તમે કોઈ, આણી આપો પ્રિયા મને. ૧૪૧

(૪રીથી નેપથ્યમાં કળાહોળ થાય છે.)

અહો ! બોલાવતાવાંતજ, દોડી આવતા વિકાળ વેતાળના
ભયંકર, અસ્ફુટ, તથા સાંઝામિક કોલાહલથી છવાઈ ગયેલો, તથા
બાહાર નીકળી આવતાં ભૂતથી ભરાઈ ગયેલો, આ શ્મશાનનો ર-
સ્તો જાણે ચાલતો હોય એવો લાગે છે !! આશ્ચર્ય કે,

શાર્દૂલવિક્રાંદિત.

દીસેછે વિકરાળ, ફાટી જઈને ડાચાં અડચાં કાનશું,
તેમાં તેજ જણાય છે તતડતું અગ્નિતણી આળતું,

૧ રણુસંગ્રામમાં સન્મુખ મુવેલા માણસો સ્વર્ગવાસ પામે છે, માટે
તેમનું માંસ શસ્ત્રવડે પવિત્ર કયું કહેવાય, એટલે ભૂત એવા માંસનું બલિદાન
બે નહિ; તેથી કહે છે કે “ શસ્ત્રથી ન પવિત્ર જે ” અથવા આવું રણુમાં પડેલું
માંસ તેાં તમને ઘણું મળવાથી તેનો અભાવ થયો હશે. પણ આ તો વર્જ
શુદ્ધ માંસ છે માટે લો.

ઝીણી, દન્ત તણી અણી, ઉપડતી, શોભી રહે છે જહાં,
 એવાં સર્વ કરાળ મુખ ઉડતાં ચોપાસ આકાશમાં; ૧૫
 જે મોઢાપર દાઢી, કેશ, નયને લાંબી વધી પાંપણો,
 દીપે જેમ લઈ લઈ વિજળીનો છે પુંજ મોટો કર્યો,
 એવાં મુખ સમેત ભૂત નજરે આવે ન આવે વળી,
 સુકાં દીર્ઘ શરીર ઠાડ લઈને, દોડ્યાં ફરે છે મળી. ૧૬

વળી આ ભૂતાવળ,

આવે છે રઘવાટથી, મુખ થકી, લોચાપડે માંસના,
 તે ખાતાં વડૂ વ્યાળ મંદ દુરકે અઝેકને રોશમાં,
 અંધો છે ખજુરી તરૂંસમી, જીનું જે હાડનું પાંજરું
 બાંધ્યા નાડીવડે મહાસ્થિતાણું છે, કાળી ત્વચાએ મઢયું. ૧૭
 (ચોતરફ જોઈને હસતો^૨).

શી પિશાચની વિલક્ષણ સુક્તિઓ!! આ ક્રીકા અને ઉંચા
 શરીરવાળાં ભૂત,

વસંતતિલ્કા.

ખેલોળી કરે મુખગુફા અતિ વિકરાળ
 તેમાં વિશાળ રસના દિપતી કરાળ;
 અર્ધા ખજ્યા, જીરણ, રોહિણીની બખોલે,
 જાણે પડયો વિકટ, આ અર્ગાથેર ડાલે. ૧૮

૧ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ જોવાર્થા ઉત્પન્ન થયેલા અદ્ભુત રસનું
 આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. એ રસનો અ્યાયિભાવ વિસ્મય છે. વિસ્મયકારક
 વસ્તુના ગુણાદિકનું વર્ણન કરવું તે ઉદ્દીપન છે.

૨ મારા જેવા ધૈર્યવાળાને પણ આ ભૂતાવળ ખીડીવરાવવાનું કરે છે.
 એમ વિચારી હસતો.

૩ રોહિણી-ઝાડનું નામ છે. ભયજનક આકારવાળાં પિશાચના દર્શનથી
 થતો ભયાનક રસ આ શ્લોકમાં કહ્યો છે.

ગીતિ.

સ્વર વિકાળ મુણીને, પ્રાણિ તેવું નિહાળો, વન જઈને,
 ગુરૂ તપને અપરાધે, શન્ય ગ્રહે વળી ભયાનક વ્યાપે; ૨૦

(પરિક્રમણ કરીને) અરર આગળ તો વળી અતિશય કં-
ટાળો ઉત્પન્ન કરી કમકમાટી ચલાવે એવોજ દેખાવ જણાય છે!!

સંગ્રહ.

ચીરો બાધી ત્વચાને, પ્રથમથકી જાંચા અંગનું માંસ ચાવી,
જંઘામાંથી, ખલેથી, સુલલ પીઠથકી, માંસ ગંધાતુ ચાખી,
કાપંતાં નાડી, આંખો, દશન નિકળતા પ્રેત કેરા જણાય,
ખોળામાં ખોપરી, તે, મુકો મહી વળગ્યું ખોતરી માંસ ખાય. ૧૯^૧
વળી, તાપે અસ્થિ બકાયાં, શવશરીરતણી ઉકળે મેદ તાપે,
એવા ધૂણી ભરેલા, મળિ ભૂત, શવને જહાર ચિંતાનો લાવે;
રંધાઈ માંસ તુંટે,—સરકિ વળિ પડે,—સંધિથી છુટું થાય,—
એવું જંઘાસ્થિ ફેલી, નિકળતી મહિંથી ધાર પીતાં જણાય ૨૦^૨
(હસતો) પિશાચાંગનાઓને પણ શો સાચંકાલ સમયે આ-

નન્દ થાય છે!! કેમકે, શાર્દૂલવિક્રોડિત.

આંતડા તાણું સૂત્રમંગલ કર્યું, કાને ધયાં ઝુંમણું
નારીના કરપદ્મનાં, વળી ગળે છે હાર હૃતપદ્મના,
કીધી આડ કપાળમાં રૂધિરની, લેગી મળી કામિની,
પીતી ખોપરીમાં સુરા ચરખીની પ્રેમે પિયુને લઈ. ૨૧^૩

આ રસનો સ્થાયિભાવ ભય છે. ઉદીપન, ભયજનક—આલંબન-
વસ્તુની ચેષ્ટા વગેરે છે.

૧ આ શ્લોક બીભત્સરસનું અતિપ્રશસ્ત ઉદાહરણ છે. કંટાળો (જુગુપ્સા)
ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુ જોવાથી થતા બીભત્સરસનું આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. આ-
લંબન—દુર્ગંધવાળું માંસ વગેરે છે. સ્થાયિભાવ-નિંદા, કંટાળો—(જુગુપ્સા)
છે. ઉદીપન—એવા આલંબનરૂપ માંસાદિકમાં પડેલા કીડા ઇત્યાદિક છે.

૨ અસ્થિ=હાડકું શવ=શબ=મડદું. મેદ=ચરખી. આ શ્લોકમાં
પણ, રસ બીભત્સ છે.

૩ સુરા=દારૂ. આ શ્લોકમાં શુભારમિત્ર બીભત્સ રસ છે. આ બન્ને રસ
એકેકના અંગી અને અંગ ભાવથી રહેલા નથી, તોયે એકેકથી નિરાલંબ ર-
હીને અન્યો-અન્યને પુષ્ટ કરે છે. આ બન્ને રસ ભેગા. યદને એક ત્રીજા-હાસ્ય-
રસને ઉત્પન્ન કરે છે; ને તેથીજ આવા મિશ્રણમાં દોષ આવતો નથી.

(પરિક્રમણ કરીને, ફરીથી “પુરૂષાંગતાણું માંસ” ઇં બોલીને) બધી ભયાનક એકા કરવી સુકી દઇને શું બધાં ભૂત અદર્શ થઇ ગયાં !! શી પિશાચની નિઃસત્વતા ! (પરિક્રમણ કરીને ક્ષીણ નજરે જોતો) આ શ્મશાનના ખુણેખુણા હું શોધી વળ્યો !? આ મારા મોં આગળ, શ્મશાનને પેલે પાર આવેલી,

શાર્દૂલવિક્રાંદિત.

જેના તીરનો કુંજમાં ધ્રુવડના ધૂધૂ સ્વરો થાય છે,
જેના તીર શિયાળની ચીસવડે વિકાળ વર્તાય છે,
ઘુટેલાં શિરનાજ કાકરવિષે રૂંધાઇ, વેગે વધી,
આરા, ભેખડ, તોડી, ઘોરરવથી વેગે વહે તે નદી. ૨૨૨
(નેપથ્યે) હે તાત ! નિર્દય ! રાજાને ખુશી કરવાનું આ
તમારું સાધન આજ વિપત્તિમાં પડ્યું છે !

માધ.—(સાભિપ્રાય, કાન દઇને) અહો ! આ નાદ—

મંદાક્રાન્તા.

ચિત્તાકર્ષી, પરિચિત સમો, કાનને ઓળખીતો,
પ્રેમી, ઊંચો, વિકલકુરરીસાદ-શો, સંભળાતો,
ભેદાઇને, હૃદય ભમતું, અંગઅંગો ગળે છે,
કંપે કાયા, ગતિ ન સુઝતી, શું કરું ? શું હશે એ ? ૨૩૩

અનુદ્વડ્.

કરાલાલયથી આવે, કરૂણાચુત નાદ એ,
આવાં અશુભ કાર્યોનું, જાણીતું ખરું કામ તે. ૨૪૪

---

૧ અર્થાત આખું શ્મશાન હું રખડ્યો, પણ મારું બલિદાન લેખને, કોઈ મારી પ્રિયા આણી આપવાની હા કહેતું નથી. વળી શ્મશાનની છેલી હદ પણ હવે આવી રહી, એટલે વધારે ખોળવાનું પણ ટેકાણું હવે નથી, ૨ કાકર-કાકરાં ૩ વિકલકુરરીસાદશો—વિકલ (બયભીત થયેલી) કુરરી (એક જાતના પક્ષિની માદા) ના સાદ જેવો. ૪ કરાલાલય=કરાલા (એ નામની ચામુડા) નું આલય (દહેર.)

તેથી લાવ જોઈ તો ખરો. (પરિક્રમણ કરેછે.)

(દેવીની પ્રજ્ઞ કરતાં અધોરધંટ અને કપાલકુંડલા,
તથા વધેરવાને તૈયાર કરેલી માલતી, પ્રવેશ કરેછે.)

માલ.—હે નિર્દય પિતા ! રાજાને ખુશી કરવાનું તમારું સાધન હવે નાશ પામેછે. હે માયાળુ માતા ! દુષ્ટદેવના યોગે કરીને તું પણ દુઃખી થઈ; અરે માલતીમાંજ લીન થઈ જઈને, સર્વ કાર્ય સુકી, મારા સુખની શોધમાં ફરનાર ભગવતિ કામન્દકિ ! તમે પણ બહુ બહુ પ્રયામનું કષ્ટ વેઠ્યું ! હે પ્રિયસખિ લવંગિકે ! હવે હું તો તને માત્ર સ્વપ્ન સમયેજ મળીશ !

માધ.—અહો ! આ તો એજ મદિરાક્ષી દીસેછે; હવે સંદેહ શાનો ? તેથી એ જીવેછે એટલામાં હું પણ એને જઈ મળું.

(ઉતાવળો ઉતાવળો પરિક્રમણ કરેછે.)

અગ્રાર.—કપાલ.—જય જય દેવિ ચામુંડા !

શાર્દૂલવિક્રાંદિત.

નાચ્યે પાય દબારી ગર્વથકી આ ભૂગોલ, ભારે નમ્યો,
તેથી કુર્મની પીઠ બેસી ગઈ, ને પ્રહ્લાંડ સૌ ખગ્ગભયો;
પાતાલાકૃતિમૃખમાં સહજમાં સાતે ધર્યા અર્ણવો,
ભારે, નૃત્ય તમારું ભૈરવસભાઆનંદકારી, નમો. ૨૫

વળી,

મનહરહંદ.

હાથી તણા ચર્મથકી હાથ બહાર બાય તેના
નખથી વિંધાયલા વિધુથકી સુધા અરે,
તેથી મુંડમાલતણાં મુંડ જીવી, હાસ્ય કરે,
ભૂત બધાં ત્રાસ પામી પ્રાર્થના પ્રિતે કરે,
કંઠણને ઠામે બાંધ્યા સાપ, તે પિડાઈ ખુબ,
પહોળી કરે ફેણુ ઝાળો જેમ વિષની અરે,
ભૂધર સમૂહ બધા ઉખડીને હેઠો પડે,
એમ આ હજાર હાથ નૃત્યમાં ભલા ફરે, ૨૬

અગ્નિવડે રાત્રી થઇ આંખમાંથી ઝાળ ઝરે,
 તેથી છાયું માયું તે મશાલાશું બધે ફરે,
 ધન જે ખટ્વાંગની તે આકાશે જઈને અડે,
 તેથી તારાકેરાં ટોળાં ઠામઠામ વિખરે,
 ખુશીયકી ભૂત ને વેતાલ બધાં તાલ મારે
 પાર્વતીના કાન કુટે ચિત્તમાં ઘણી હરે,
 શંભુને શરીરે આજે શંભુ ખુશી થાય ખુબ,
 એવું આ તમારું નૃત્ય હૃદિ પુષ્ટિ સૌ કરે.

૨૭૧

(એમ કહી નાચે છે.)

માઘ.—હા ધિક્ ! શી વિપત્તિ ! ! આ ખીચારીને, આ પાખંડીઓએ,

શાર્દૂલવિક્રિડિત.

રાતા પુલનોં માળ, રક્તવસનો, રાત્રી કરી આડ છે,
 આ ચાંડાલ-વડ્ડ-કરે, મરગલી પાપાર્થ આવી દોસે;
 આ ભૂરિવસુની સુતા, વસુ સુતા, મૃત્યુસુખે છે પડી
 હા ! ધિક્કાર અનિષ્ટ, નિર્દય, ભુંડોઘા દેવનો શો !! હરિ ! ૨૮૨

૧ હૃદિ=આનંદ પુષ્ટિ=અશુભનાશ; કાર્ય પુષ્ટિ (પૂર્ણ) થાય
 એવો યોગ. કાપાલિકો શિવ અને શક્તિનાં વિકાળ રૂપ (ભૈરવ અને ચાંડિકા)
 ના ઉપાસકો હોય છે. આ દેડાણે જે નૃત્ય કર્યું છે તે તદ્દન શિવરૂપદેવીનું
 નૃત્ય હોય એમ ભાસે છે, કારણ કે હાથોના ચર્મનો ખુરખો શિવનેજ હોય છે,
 તેમજ માથાઉપર ચંદ્ર, અંગે સર્પ ઇત્યાદિક ચિન્હ પણ શિવનાંજ છે. ભગવતી
 ભાગવતાદિક ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી મહાકાલિનું આ નૃત્ય હોય એમ લાગે છે.

૨ વસન=વસ્ત્ર. પાપાર્થ=પાપ-પાપી-કાર્યાર્થ-વધેરાવા સારું વસુસુતા=
 વસુ નામે દેવ છે તેની પુત્રી. આવા વિશેષણથી કરીને માલતીની સુખી સ્થિતિ
 બતાવી છે. અધોરધાંટને ‘‘ચાંડાલ’’ કહેવાનું કારણ કે, ‘‘સર્વ જાનની સ્ત્રી અ-
 વધ્ય છે’’ એવા સ્મૃતિના નિયમને એ તોડવા ખેડા છે. મરગલી-મૃગી-એવા
 ઉપમાનથી માલતીની ભયભીત અવસ્થામાં થયેલી, નેત્રની ચંચલતાદિક એણી
 બતાવી છે. ઈષ્ટજનનો નાથ થતો દેખીને ઉપજના કંઠણારસનું આ સ્ત્રો-
 કમાં વર્ણન છે આલંબન-માલતી છે. સ્થાયિભાવ-શોક છે. આવા શોકને વિષે
 જે હૃદયનો દાહ ઇત્યાદિક ઉપજે તે બધાં ઉદીપન છે. (મન્મથ).

કપાલ.—હે ભદ્રે !

इन्द्रवज्रा.

સંભાર તારો પ્રિય હોય તેને;¹

માથે ભમે નિર્દય કાળ તારો.

માલ.—હે પ્રાણાધાર માધવ ! આ લોક મુકીને ગયેલી પણ આ તમારી દાસીને વિસારશો નહિ ! જેને પોતાનાં વાહાલાં સંભારે છે તે મુ'વું ગણાય નહિ.

કપાલ.—અરેરે આ બીચારીને માધવની પ્રીતિનું તાન લાગ્યું જણાય છે ! ²

અઘોર,—(શસ્ત્ર ઉંચું કરીને) જે બની તે ખરી, હું તો એને માફ છું.

મેં સાધના પહેલો પ્રીતિર્થો માની

પૂજા સ્વિકારો અર્ધો તે, ભવાની !

૨૯

(એમ કહી મારવા જાય છે.)

માધ.—(એકદમ આગળ ધસીને, માલતીને પોતાની સોડમાં લઈ) અરે દુષ્ટ ! દૂર ઉભોરે' દૂર, નિર્દય કાપાલિક ! તારો એક ક્ષણમાં નાશ કરું છું.

માલ.—(બીહીતી બીહીતી જોઈને) મહાભાગ ! માફ રક્ષણ કરો.
(એમ કહી માધવને વળગી પડે છે.)

માધ.—મહાભાગે ! ગલરાવાનું કંઈ કારણ નથી;

हरिणी

મરણ સમયે, જેને સાફ, લવી પ્રીતિ દાખવે,

શરમ તણે; તારો તે આ સખા અહીંયાંજ છે;

૧ ‘‘સ્ત્રીનો પતિ, તેજ તેનો ગુરૂ, તથા પૂજ્ય છે’’ એવા સ્મૃતિના આદેશને અનુસરીને કપાલકુંડલા કહે છે કે, તારા પતિને સંભાર એટલે તારી મુક્તિ થાય. અથવા તો, આ જન્મમાં તો આવો તારો પરિણામ થયો એટલે, તારાથી તારા પતિનું સુખ ભોગવાયું નહીં; પણ આવતા જન્મમાં તેમ થાય તે સાફ, તારા પતિને સંભાર.

૨ કપાલકુંડલા દીલગીર થાય છે કેમકે કામન્દકીના મિત્રના પુત્ર માધવને એ (માલતી) અનુરક્ત હતી.

સુતતુ તજ તું ધૂનરો સૌ, કયાં નિજ કર્મનુ,
તરત ફલ આ પાપી લે છે, મતિ અવળી તણું. ૩૦૧

અગ્રો.—અહા ! આપણને વિદ્ય કરનાર આ પાપી કોણ છે ?

कपाल—आनो प्रिय, अने कामन्दकीना मित्रनो पुत्र, मनुष्यमा-
सनुं अलिहान आपनार माधव ते अेज.

માધ.—(રડતો) મહાભાગે ! આ શું ?

માલ.—(થોડી વારે ભાન આણીને) મહાભાગ ! હું કંઈ જાણતી નથી. જાણું છું માત્ર એટલુંજ કે મેડીએ સુતી હતી ત્યાંથી અહીં આવીનેજ હું જાગી. તમે ક્યાંથી આવી ચઢ્યા ?

માધ.—(લજવાતો) હે ભીડ !

वसंततिलका.

હું પાણિ-પંકજ ગૃહું મુજ હાથ તારું,
તો ધન્ય આ જિન્યું ગણી અતિશે પિડાઉં.

तेथी क्षमशान कुरतो नरमांस देवा,

ਧਾਯੋ ਸੁਭੀ ਰੁਠਨ ਤਾੜੋਂ ਦਯਾਮਾਨੁ ਆ.

39²

માલ.—(મનમાં) અહો મારે માટે પોતાના જીવની પણ દરકાર ક્યારે વગર આ પ્રમાણે કરે છે!!

માઘ,—હે સુન્દરિ ! આ પ્રસંગ ખરેખર કાકતાલીય જેવોજ થયો. હવે,

शार्ङ्गलघुनिहित.

રાહુના મુખથી છુટે શશિકલા, તેવી પુરા ભાગ્યથી
પાપીની તરવારથી મરી જતી ખ્યારી ઉગારી લધ;

૧ ‘ફલ લેછે’ એવો વર્તમાન કાળ વાપરીને માધવે પોતાની બહાદુરી, તથા શક્તિ બતાવી છે. આ શ્લોકમાં શૃંગારમિશ્રિત વીર રસ છે. પહેલી બે લીટીમાં માલતીને આશ્વાસના કરવા ૩૫ અર્થમાં શૃંગારરસનો આભાસ થઇને છેલ્લી લીટીમાં વીરરસ વ્યાપે છે. વીરરસનો સ્થાયિબાવ ઉત્સાહ છે.

૨ પાણિ પંકજ=પાણિ (હાથ) રૂપી પંકજ=(કમલ). તારે માટે હું આવાં સાહસ કાર્ય કરું છું; પણ તારે મન કેમ છે તેની મને લેશ માત્ર પણ ખબર નથી.

ભીતિપૂર્ણ, ગળ્યું કંઈણ રસમાં, ડોળાયણું વિરમયે,
કોધે ધીકિ ગળ્યું, પ્રસન્ન ખુશીથી, આ ચિત્ત શું શું કરે !! ૩૨
અઘાર.—રે બ્રાહ્મણબાલ !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

હિંસામાં નિત્ય મગ્ન હું, વર્ગો નિત્યે પ્રાણિ ઘણાં હોમતો,
તું મોઈ મૃગલી પુઠે મરગલો, આ વાઘ—હાથે પડયો;
તેથી હું તુજને વધેઈ પ્રથમે, કાપું ગળું ખર્જીથી,
બેઠેલી ધાર રૂઢિરની થકો વળી દેવી રીઝાશે ભલી. ૩૩

માઘ.—અરે દુષ્ટ પાખંડી ચાંડાલ !

શિશ્વરિણી.

રૂઠો સંસારેથી હરણ કરવા સાર સઘળો,—
ત્રિલોકેથી ચોરી કરી, મણિ જવા લેઈ દિપતો,—
પ્રકાશે સૃષ્ટિનો હરણ કરી અધાર કરવા,—
ભલાં બધું ભાંડું મરણશરણે સઘ ધરવા,— ૩૪
નમાવી દેવાને મદનમનનો ગર્વ સઘળો,—
સહુ કેરાં, આજે અફલ કરવા લબ્ય નયનો,—

૧ નવા નવા રસની અંદર ટુપી જવાથી આ ચિત્ત શુ શુ કરે છે તે હું
જાણી શકતો નથી. રાહુની ઉપમા, પાપી, અધોરવંતે આપી છે તેથી કરીને
ભયની ઉત્પત્તિનું કારણ સુચવ્યું છે; ને તે માટેજ ચિત્ત ભીતિપૂર્ણ છે. ચ-
ન્દ્રની કલા જેવી રમણીય, તથા બધા જગતના આનંદનો હેતુ માલતી કટમાં
પડી છે, એવો અર્થસંકેત ચન્દ્રની કલાની ઉપમા આપીને કર્યો છે; ને તેથીજ
ચિત્ત કંઈણમાં ટુળ્યું છે. દૈવયોગે કરીને પોતે માલતીની સહાયમાં આવી
પડ્યો, માટે ચિત્ત વિરમયવાળું છે. પાપીની તરવારથી મરતી પ્રિયા બેઈ ક્રોધા-
યમાન થયું છે; અને પાછી પ્રિયાને ઉગારી લીધી માટે ચિત્ત પ્રસન્ન થયું છે.
પેહેલી બે લીટીમાં ઉપમા અસંકાર છે.

૨ વીરરસાત્મક વાક્ય આ સ્લોકમાં કલાં છે.

કરી દેવા ફેડું જગ, ઉજડ વેરાન સરખું,—

થયો શાને આજે તતપર હવે, પાપી ! અહીં તું ! ૩૫૧

વળી રે પાપી !

વસન્તતિલકા.

ભેગી મળે પ્રણયિ, પ્રેમી, સખી રસીલી,

માંડે વિનોદ પરિહાસ મીઠા પ્રાતિથી,

તાબાં શિરીષ પુલકાં રમતાંજ મારે,

તે એ મૃદુ શરીરને પોડતાં વધારે; ૩૬

ખંચું તું શસ્ત્ર હણવા મૃદુ એ શરીર,

આ હાથ તુજ પરિયો ગણુ તુજ શિર,

તે જાણુ જેમ જમદંડ પડયો અકાલ,

આવી લમે તુજ શિરે નર્કી આજ કાલ. ૩૭૨

૧ માલતીને મારવામાજ મહાદોષ છે. માલતી સંસારના સારકપી છે, એટલે એનો નાશ કરવા ઘટે નહિ; કેમકે કાલ્યા પુરૂષો થોડા દ્રગવાળું અને ઘણી હાનીવાળું, કાય કદી કરતા નથી. વળી એ ત્રિભુવનના રતન જેવી છે તેથી પણ એને મારવી રૂટે નહિંજ. માલતી, આખા જગતનું અન્નવાળું છે, પોતાના અન્નુઓનો જીવ છે. કામદેવનો ગર્વ છે, સર્વ લોકની આંખનો આનંદ છે, અધા જગતની વસ્તી છે. અહીંયાં, પ્રિયાની પ્રશંસા કરવાથી ‘તૂ ગાર, અન્ધુના મરણથી કરૂણા, પાપ ડીને દુષકો દેવાથી વીર, ‘કેમ તતપર થયો’ એવું આશ્ચર્ય અતાવવાથી અદ્ભુત, એમ નાનાપ્રકારના રસ ભેગા મળ્યા છે. અલંકાર અતિશયોકિત છે. ઉપમેય, ન કહેતાં તેને ઉપમાનમાંજ સમાવી દેછે જે અધ્યવસાન કરવું તેનું નામ અધ્યવસાનાનિશયોકિત (મમ્મટ) અથવા કુવલયાનંદ-કારિકામાં કહ્યું છે તેમ રૂપકાનિશયોકિત. અહીંયાં જગતનો સાર, ત્રિભુવનનું રતન વગેરે માલતી છે, તથાપિ માલતીનું—ઉપમેયનું—નામ ન દેતાં—ઉપમાન માત્રથીજ વ્યવહાર કર્યો છે, તે એ ઉપમાનમાં માલતી એ—ઉપમેય—સંનાધિ પેડું છે.

૨ ‘અકાલ’ શબ્દવટ કરીને યમદંડ જેવા મારા હાથ સામે કશો ઉપાય લેવાય એમ નથી એવું સૂચવ્યું. ‘આ હાથ તુજ શિર પડયો’ એમાં માત્ર હાથનુંજ નામ દીધું છે તેથીકરીને માધવે પોતાનું અનિશય શર અતાવ્યું, અર્થાત્ શસ્ત્રથી નહિં પણ હાથથીજ તને મારોશ, એટલો હું ‘અલવાન’ છું. આ શ્લોકમાં પણ શૃંગાર તથા વીરરસનું મિશ્રણ છે. આવી રીતે હાથ પડવાનો હેતુ,

અગો.—દુરાત્મા ! પ્રહાર કર, તારૂં કંઈ ચાલનાર નથી.

માલ.—નાથ સાહસિક ! કૃપા કરો. એ દુષ્ટ અતિઉઝ તથા બળવાન છે. આવા મરણના મુખમાંથી પાછા વળી મારૂં રક્ષણ કરો.

કપલ.—ભગવન્ ! સલાળીને એ દુષ્ટને મારી નાંખો.

માધ.—અઘોર.—(માલતી તથા કપાલકુંડલા પ્રત્યે) રે બીહીકણ ! જેના

વસંતાતેલ ન.

કુંભસ્થલો કરિતણું કરવજ ચીરે,

તે સિંહ કેમ ડગશે મૃગથી લગીરે;

માટે હવે હૃદયમાં દઢ ધૈર્ય ધાર,

પાપી હણ્યો પળવિષે, મનમાં વિચાર.

૩૮

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે; સર્વે સાંભળે છે.)

(નેપથ્યે) રે માલતીની શોધમાં ફરતા સૈન્યજનો ! અમાત્ય ભૂરિવસુને ધિરજ આપતાં, સર્વગામી બુદ્ધિવાળાં ભગવતી કામન્દકી તેમને હુકમ કરે છે કે કરાલાના મંદિરને ઘેરી લો.

અનુબુદ્ધ.

અધોરધંટના વિના, અન્યનું નથી કાર્ય આ,

બલિદાન કરાલાના વિના કારણ અન્ય, ના.

૩૯

કપાલ.—ભગવન્ ! આપણે અંતરાઈ ગયાં હો.

અઘોર.—ફીકર નહીં. શુરાતન બતાવવાનો હવે વિશેષે કરીને, સારો અવસર આવ્યો.

માલ.—હે તાત ! હે ભગવતિ !

માધ.—માલતીને એના બંધુજનોને કુશલક્ષેમ સોંપીને, તેમની સમક્ષજ આને મારૂં. (માલતીને એક તરફ ખસેડી મુઠી અધોરધંટને એક તરફ ખસેડતો, માધવ પરિક્રમણ કરે છે.)

‘‘જેતુ તું શસ્ત્ર હણવા મૃદુ એ શરીર’’ એ વાક્યમાં રહ્યો છે, માટે કાવ્યલિંગાલકાર થયો. જ્યાં કોઈપણ કાર્યનો હેતુ, વાક્યમાં, અથવા પદમાં (સમાસકે પછી કોઈપણ વિભક્ત્યંત શબ્દમાં) દર્શાવેલો હોય ત્યાં, કાવ્યલિંગાલકાર. (મન્મટ).

માધ.—અઘાર.—(અન્યોન્યને) અરે દુષ્ટ!

શિશ્વરિલી.

ખડે અસ્થિ મધ્યે, ખડખડ ખડેડાટ કરતી,—
સુકી નાડી છેડે, કણુ લગીજ રહેજે અટકતી,—
પડે પડે જેવી, ત્યમ શરીરમાંસે વિચરશે,
અસિં ગાત્રે ગાત્રો, કણુ કણુ સમાં છેઢી કરશે. ૪૦૧
(એમ કહી સર્વે જાય છે.)

इति स्मशानवर्णनं नाम पंचमोऽङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

પષ્ટોઢ્ક.

(કપાલકુંડલા પ્રવેશ કરે છે.)

કપાલ.—માલતીને સાડ મારા ગુરૂને મારી નાંખનાર દુષ્ટ માધવ!
તે વેળાએ સ્ત્રી જાણીને તેં મને જવા દીધી; (ક્રોધથી) પણ ક-
પાલ કુંડલાનો કોપ હવે શું કરે છે તે જોઈ લેજે; જે નાગણીને,

इंद्रवज्रा.

ક્રોધાગ્નિ ચિત્તે નહિં હોલવાય,
જે હંશવા જાગતો રે' સદાય,

છે દાંત તીના, ભરોં ઝેરની છે,
તેનો હણી નાથ ન કોઈ જાપે.

૧૧

(નેપથ્યમાં)

મંદ્રાક્રાન્તા.

વૃદ્ધાશાસ્ત્રે, નરપતિ બધા આચરે આજ ટાણે,
બૂદ્ધેવો સૌ મધુર સ્વરથી વેદના રાગ તાણે,
મોઠી ચણા, મધુર ગીત, સૌ મરુલાથે ચલાવો,
થાઓ બહેલા, સમિપ વધતો જનનો સાથ આપો. ૨૨

લગવતીની આજ્ઞાને અનુસરીને, અમાત્યની પત્ની એમ આજ્ઞા કરે છે કે, આપણા વેવાઈની જન આવી નથી એટલામાં, મંગલ કાર્યમાં આવતાં વિધનની શાન્તિને અર્થે, માલતીએ નગરદેવીની પૂજા કરવા જવું. અને એની સાથે જનાર સાજન, ઘરેણાં લુગડાં પેહેરી તૈયાર થાય, ત્યાંસુધી તેમની વાટ જોવી.

કપાલ.—ઠીક છે ત્યારે. માલતીના વિવાહની ઉતાવળમાં ફરતા હજારો પ્રતીહારથી ભરેલા આ ઠામમાંથી નીકળી જઈને,^૧ માધવને નડવાના ઉપાય શોધું- (એમ કહી જાય છે.)

इति विष्कम्भक.

૧ આ શ્લોકમાં અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા અલંકાર છે. ચાલતા કાર્યના સંબંધમાંજ, ઉપરથી સંબંધ ન ધરાવતા અન્યકાર્યની પ્રશંસા કરવી તે અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા અલંકાર. (મમ્મટ). આ પ્રશંસા પાંચ જાતની છે. કાર્યને ઠેકાણે કારણનું વર્ણન કરાય અથવા કારણને ઠામે કાર્યનું વર્ણન થાય તે, સામાન્યને ઠામે વિશેષ વાત કહી બતાવવી અથવા એથી ઉલટું તે, અને ચાલતા પ્રસ્તુત કાર્યને તુલ્ય અન્ય વૃત્તાત્ત કેહેવો એ પાંચ પ્રકાર છે. અહીંયાં કપાલકુંડલા વેર લેનાર છે, એવા પ્રત્યુત્કાર્યને તુલ્ય નામણીનો અપ્રસ્તુત દાખલો આપ્યો છે માટે પાંચમા પ્રકારની અપ્રસ્તુતપ્રશંસા થઈ.

૨ બૂદ્ધેવ=બ્રાહ્મણ.

૩ ઠામ=ઢકીનું નામજ સાંભળાને, ડરે છે. ને તેથી નાસવાનું કરે છે.

(કલહંસક પ્રવચ કરે છે.)

કલ.—નગરની દેવીના મંદિરમાં, મકરન્દની સાથે સંતાપ રહેલા,
નાથ માધવે મને આજ્ઞા કરી છે કે, માલતી પૂજા કરવાને
નીકળી કે નહિ તે નક્કી કરી આવ. તેથી એમને ખુશ ખબર
રની વધામણી ખાઉં. (પછી માધવ અને મકરન્દ પ્રવચ કરેછે.)

માધ.—ભગવતિ કામન્દકિ !

શાદૂલવિક્રીદિત.

ભાળી માલતી તેજ દીવસ થકી, વૃદ્ધિ ધણી પામતી,
પામી પુષ્ટિ પુરી, મૃગાક્ષિતણી, જે પ્રેમાળ ચેષ્ટા થકા,
એવા મન્મથવંદનાતણી પીડાને અંત આજે થશે,
સુકિતેઓ ફળશે તમારી સઘળી, કે વ્યર્થ ખાધી જશે. ૩

મક.—મિત્ર ! ભગવતીની આવી બુદ્ધિશાળી સુકિતેઓ તે નિષ્ફળ
જતી હશે ! !

કલ.—(આગળ આવીને) સહભાગ્યે માલતીતું સાજન ઘેરથી
નીકળ્યું છે.

માધ.—ખરે !

મક.—મિત્ર ! તું કેમ માનતો નથી ? નીકળી છે એટલુંજ નહિ,
પણ પાસે આવી ચુકી છે; કેમકે,

વસંતતિલકા.

ગંભીર, મંગલમૃદંગ થકી થયેલો,
વાયુવટે સ્થલબધે પસરી રહેલો,
જે મેઘગર્જિતસમો સ્વર વ્યાપિ રે'તો,
તે અન્ય શબ્દ કરણે પડવા ન દેતો. ૪

તેથી આવ, બાળીયામાંથી બેઠાં.

કલ.—નાથ ! ઉડતા રાજહંસના જેવા શોભાયમાન આમરના પવ-
નથી લેહેરાતી ધબકે રૂપી તરંગથી ચંચલ નીરવાલા, ગગનના
આંગણરૂપી સરોવરમાં, ઉઘા નાલવાળાં, ખીચાખીચા ઉગેલાં

ધવલ કમલના જેવાં દીપતાં છત્રનો સમૂહ દેખાય છે; ને, અદ્દાથી આવેલા પાનના ખીડાથી ભરેલા ગાલમાંથી આખા ભાગા તથા મધુર સ્વરે મંગલ ગીતનું ગાન કરતી, વિવિધ પ્રકારનાં આ-ભૂષણ તથા રત્નના કિરણની છાયાવડે, ઇન્દ્રધનુષના કકડાએ છવયાલા આકાશ જેવી શોભતી, ગણિકાઓને લેઇને, ખણખ-ણતી કનકની ધુધરીઓના ઝમકાર કરતી હાથણીઓ પણ આવે છે.

મક,—અહો ! અમાત્ય ભૂરિવસુની દોલત ખરે ઇચ્છવા યોગ્યજ છે.

કેમકે,

શાર્દૂલવિક્રાદિત.

ટોળાં મોરતણાં ઉડે અહીં તહીં, તેનાં પિછાંના બધાં
જાણે ચન્દ્રક એકડા કરીં અને, સૌ ઠામમાં પાથર્યાં;
કે પાંખો પછીં આસની કચરીને, લુકો ઉરાડયો બધે,
એવા રત્ન કરો ઉંચે કુટીં અને ધૂણ રહેલા દીપે; ૫
તેથી, અન્તલગી છવાયલી દિશા શોભે વિશેષે કરી,
ફૂડા ઇન્દ્રતણા ધનુષથી શકે દીધો બધી છે ભરી;
કે, છાઈ પછીં શોભતા, નિધિવિધિના ચિત્રથી ચિંતયાં
ચીનાંશુકવડે શકે સ્થલ બધે, એ સત્ય છે કલ્પના. ૬

કલ.—અનેક સેવક જનોએ નીચી નમાવેલી, સોના રૂપાના ઢોળ ચઢાવેલી, છડીઓના પ્રકાશથી થયેલા ગોળ કુંડાળામાં એનું સા-જન તો દૂર ઉભું રહ્યું !! પણ, અત્યંત સિન્દૂરરૂપી, સાયંકાળના અરૂણ વર્ણથી રક્તમુખવાળી, તથા લટકતી નક્ષત્રમાલા ધારણ કરેલી, હાથણીરૂપ રજનીને શોભાવતી, પોતાની રમણીયતાવડે

૧ ચન્દ્રક=મોરનાં પિછાં ઉપરના ચાંદલા. ચીનાંશુક=ચીન (ચીનદેશ) નું અંશુક (લુગડું); તે ધણું શોભિતું હોય છે. પેહેલા સ્લોકમાં કિરણની ઉપર બે ઉત્પ્રેક્ષા કરેલી છે; ને બીજા સ્લોકમાં તેવા કિરણે છવાયલી દિશાઓ ઉપર બીજા બે ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે.

૨ સિન્દૂર રૂપી વ૦—હાથણીને મોઢે ચોપડેલું સિન્દૂર તે રૂપી અરૂણવર્ણ (સાયંકાળનો); નક્ષત્રમાલા=હાથાને પેહેરાવવાનું ધરેણું; નક્ષત્ર (મહોપમહ) ની માલા. આ પ્રમાણે આ બન્ને અર્થ હાથણીને તેમજ રજનીને ઘટે છે.

કુતૂહલ ઊત્પન્ન કરી સર્વ લોકનાં નયન પોતાના તરફ
ખેંચતી, તરતજ ઉગેલા ચન્દ્રની કલાજેવી, ફીકા અને સુકાતા
અંગવાળી માલતી આગળ આવે છે.

મકઃ—મિત્ર ! જો જો, એના

હરિણી

અવયવ ફીકા, સુકા, તેથી સ્વભૂષણ શોભતાં,
કુસુમિત લતા જેવી, ખાલા, સુકાતી સ્વચિત્તમાં;
રમણીય, વરારોહા ધારે, ખુશી સ્વવિવાહની;
દિસતી અતિશે ખુદ્દી, ગાઢી વ્યથા મનસિંજની. ૭૧
શું હાથણી પણ બેસારી !

માધઃ—(આનન્દ પામતો) વાહવા, હાથણીપરથી ઉતરીને, ભગવાની
અને લવંગિકાની સાથે એ આ તરફજ આવે છે.

(પછી કામન્દકી માલતી, અને લવંગિકા પ્રવેશ કરે છે.)

કામઃ—(એકાન્તે, હર્ષથી)

શિશ્વરિણી.

વિવાહાર્થે વિદ્વેનો, સરવ હણુજે હે વિધિ ! તમે,
કરો દેવો ! અન્ત પ્રકટ બહુ સારો સહુ તમે,
કૃતાર્થી હું થાઉં પ્રિયસુહૃદનાં ખાલ પરણ્યે,
ફળી આ સાં યત્નો. હિતકર હજો તે સરવને ૮૨

૧ ખીજી લીટીમાં, લતા—ઉપમાન; માલતી—ઉપમેય; સ્વચિત્તમાં સુ-
કાતી, અને કુસુમિત,—સાધારણ ધર્મ; જેવી—વાચક; આટલાં વડે કરીને
પૂર્ણોપમા બતાવી છે. મનસિજ=મનસિ (મનમાં) જ (ઉત્પન્ન થયેલો)=કામદેવ,
રમર. વરારોહા=વર (સારા, શ્રેષ્ઠ) છે આરોહ (નિતંબ) જેના, એવી.

૨ અત્ત=પરણ્યા પછીનો; આ લગ્નનો પરિણામ સારો થજો. યત્નો
ફળજો, અર્થાત્ વિવાહ થજો, અને હિતકર થજો. અર્થાત્ વિવાહનો અત્ત
સારો થજો.

માલ:—(મનમાં) મરણુ રૂપી મોક્ષ પામવાનો અવસર હવે મને શા ઉપાયથી મળે ? દુઃખીજનોને બહાણું છું; એમ જાણીને મરણુ પણુ તેમને અતિ દુર્લભ થઈ પડે છે.

લવ:—(મનમાં) આવા અનુકૂલ^૧ કપટથી પ્રિયસખી ઘણી મુઝાઈ ગઈ છે. (હાથમાં પેટી લઈને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતી:—અમાત્યે કહાવ્યું છે કે રાજાએ મોકલેલાં આ મંગલવસ્ત્રાભૂષણુ માલતીને, દેવીની સમક્ષજ પહેરાવજો.

કામ:—હીક. દેવીનું મંદિર યોગ્ય માંગલિક ઠામ છે; માટે લાવ, જોઈ એ વસ્ત્રાભૂષણુ.

પ્રતી:—આ ધોળા વસ્ત્રની ચોળી, આ રાતી સાડી, ને આ સર્વ અંગે ધારણુ કરવાનાં આભૂષણુ. આ મોતીનો હાર, આ અંદન, અને આ કુલની દામણી પાણુ લો.

કામ:—(એકાન્તે મનમાં) વત્સ મકરન્દને જોઈને મદ્યન્તિકાર^૨પણુ હીક રાજી થશે. (પ્રકાશ) જા અમાત્યને કેહે કે, હીક છે.

પ્રતી:—વારૂં. (એમ કહીને જાય છે.)

કામ:—લવગિકા ! તું પુત્રી માલતીની સાથે મંદિરમાં જા.

લવ:—ત્યારે ભગવતિ ! તમે કયાં જાઓ છો ?

કામ:—હું બહાર બેઠી બેઠી આભૂષણુનાં રત્નની શાસ્ત્રાનુસાર તુલના કરું છું. (એમ કહી જાય છે.)

માલ:—(મનમાં) માત્ર લવગિકાજ મારી સાથે રહી જણાય છે.

લવ:—આપણે હવે મંદિરના બારણામાં પેઠાં, (એમ કહી પ્રવેશ કરે છે.)

મક:—વયરથ ! આમ આવ, આ થાંભલા પાછળ સંતાઈ પેશીએ. (તેમ કરે છે.)

૧ માલતી એમ જાણતી હતી કે, હું નન્દનનેજ હવે પરણીશ અને તે માટે મને અહીં પૂજા કરવા મોકલી છે. પણ આ પૂજા કરવાનું કાર્ય કપટ હતું કેમકે અંતે લગ્ન તો, આ કપટમાંથીજ, માધવ સાથે થનાર હતું આટલા સારું કપટને ‘અનુકૂલ’ કહ્યું છે. માલતી આ કપટ ન જાણવાથી મુઝાય છે.

૨ કેમકે મકરન્દ માલતીનો વેશ પેહેરીને નન્દનને પરણવા જનાર છે.

લવ.—સખિ ! આ અંદન તથા આ પુલના હાર લે.

માલ.—લઘને શું કરૂં ?

લવ.—તારા પાણિત્રહણના કલ્યાણાર્યે, દેવીની પૂજા કરવા સાડું તારી માતાએ તને અહીં મોકલી છે.

માલ.—કૂર દૈવની હુષ્ટ ચેષ્ટાના દુઃખથી ખગતા, મારા અભાગણીના મનમાં, નિરાશાની દુઃસહ વેદનારૂપી ધી તું શા માટે હોમે છે ?

લવ.—એનો શો અર્થ, માલતિ !

માલ.—દુર્લભપ્રીતિના મનોરથને પ્રતિકૂલભાગ્યવાળી હું જે કેહેવા બાઉ છું તેજ.

મક.—સખા ! સાંભળ.

માઘ.—સાંભળું છું, પણ મારા હૃદયમાં અસંતોષ થનો બંધ છે.

માલ.—(લવંગિકાની કોટે બાઝીને) મારી ધર્મની બેહેન ! પ્રિય-સખિ લવંગિકા ! મોતની અણીપર આવેલી આ તારી અનાથ, પ્રિયસખી, એના જન્મકાલથી આજપર્યંત તેં કરેલા નિરંતર ઉપકારથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વાસને યોગ્ય આલિંગન દેધને, તારી પાસે માગી લે છે કે, જો તું મારું કહ્યું કરવા ઇચ્છતી હોય તો, તારા હૃદયમાં મને ધારણ કરી, સર્વ સૌભાગ્યની લક્ષ્મીનું એકજ માંગલિક દામ,—શ્રીમાધવનું મુખારવિંદ—આ-નન્દભેર નિહાળજે.

માઘ.—વચ્ચ મકરન્દ ! મેં પણ

વસંતતિલકા.

સુકાયલા જીવરૂપી કુલને ખીલાવે,
તૃપ્તિ કરે, રંગ રંગે ખુશી ઉપજાવે,
આનન્દકારી, મનમાટ રસાયણો એ,
સહભાગ્યથી, વચનઅમૃત સાંભળ્યાં છે.

૬૨

૧ લવંગિકા પોતાના હૃદયમાં માલતીને ધારણ કરીને, માધવને જીએ તો માલતીને પણ માધવનું દર્શન થાય.

૨ અમૃતના તથા વચનના સાધારણ ધર્મ ઉપરની ત્રણ લીટીમાં છે. મનમાટ વ૦—જેમ અમૃતથી કરીને જરાઆદિકનો નાશ થાય છે તેમ આ

માલ.—મારા મરણની વાત સાંભળીને થતા હુઃખથી એ મને જીવાડનારના શરીરને કંઈ પણ ઈજા ન થાય તેમ, તથા મને પરલોકમાં ગયેલી જાણીને સંસારના સુખનો કાલાન્તરે પણ દેવ કરીને માત્ર મારીજ કથાવાર્તામાં તે પોતાનો જન્મારો ગાળે નહિ તેવી, તું યોજના કરજે. આ પ્રમાણે, ખ્યારી બેઠેન ! તારી કૃપાથી હું કૃતાર્થ થઈશ.

મક.—અરેરે, ખીચારી ધણી શોકાતુર ગઈ થઈ છે !

માઘ:—

વસંતતિલકા.

આશા તજી ગરીબડી હરિણાક્ષી કેડું

ઝાઝું મનોહર, વળી કરૂણાભરેલું,

વાત્સલ્યમોહથી થતું રડવું સુણીને,

ચિંતાથી ખિન્ન મન ઉત્સવથી ખુશી છે.

૧૦૧

લવ.—ખમા તને બે'ન ખમા. હવે હું એવું વધારે સાંભળનારી નથી.

માલ.—સખિ ! તને માલતીનો જીવ બહાલો છે, પણ માલતી નથી.^૨

લવ.—એમ શા માટે બોલે છે ?

માલ.—(પોતાના તરફ હાથ કરીને) આશાભરેલાં વચનની યુક્તિ-ઓ કરી કરીને મને જીવતી રાખી આવા વિકટ પરિણામે પોત્યાડી માટેજ. હવે મારો મનોરથ, પરકીયતાને લીધે અપરાધી^૩

હૃદય પણ નવીનજ-આનન્દથી-બને છે. અલંકાર રૂપક છે, જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે અભેદ સિદ્ધ કર્યો હોય ત્યાં રૂપક. (મમ્મટ). અહીંયાં વચન તેજ અમૃત છે એમ “વચન અમૃત” એ સમાસ ઉપરથી ખુલ્લું દેખાય છે.

૧ વાત્સલ્ય મોહથી વ૦-વાત્સલ્ય (માધવને સાર, પ્રેમ) થી થતા મોહ-ને (મૂર્છાને) લીધે થતું રૂઢન સાંભળીને, મન, ચિંતાથી ખિન્ન, અને આનન્દોત્સવથી ખુશી, છે. અહીંયાં હેતુફળભાવ છે; કેમકે નિરાશાથી વાત્સલ્ય, તેથી મોહ, ને તેથી રૂઢન, ને તેથી મનની ક્ષીણતા. તેમજ હરિણાક્ષીએ, હું ન મળવાથી, કરેલું શોભિતું રૂઢન મને ઉત્સવતુલ્ય આનન્દ કર્તા છે.

૨ તું એમ ઈચ્છુ છું કે માલતી જીવે તો સાર, પણ એમ નથી ચહાતી કે માલતી આખરેજેર અને સુખચેતનાં જીવે તો સાર.

૩ હું મારાં માખાપના તાખામાં છું. (પરકીય=પારકી છું). હું મારી જાતની ધણી નથી, તેથી હું નન્દનને પરણવાથી માધવની અપરાધી છું.

થયેલા આ મારા આત્માને તજવાનો છે. તેથી પિયસખિ !
તું આ મારા મનોરથની વચમાં પડીશ નહિ (એમકહી પગે
પડે છે.)

માઘ.—હવે સ્નેહની ખરેખર સીમા વળી ગઇ.

(લવગિકા માધવને અણસારો કરે છે.)

મક.—મિત્ર ! આગળ જઈને લવગિકાને બદલે ઉભો રહે.

માઘ.—મારા અંતઃકરણના ગભરાટને લીધે માફ શરીર મારેવશ નથી.

મક.—પાસે આવતા અભ્યુદયની એજ પ્રકૃતિ છે.

(માધવ એકદમ લવગિકાની જગાએ ઉભો રહેછે.)

માલ.—સખિ ! હા કેહેવાની કૃપા કર.

માઘ.— ગીતિ.

તજ મરવાનો ત્વરા તું, સાહસ કરવું ભિડું ? નહિં ધાર,
વિરચ, વિરહદુઃખ, માફ ચિત્ત ખમશે નહિં લગારપણુ વાર. ૧૧^૧

માલ.—નાના સખિ ! માલતીના પ્રણામને તો પાછા ઠેલવા નજ ઘટે.

માઘ.—(હરખાતો) અનુવૃત્ત

મરીને દુઃખ દેનારી ! કહું શું વધતું તને ?

કર કામ વરારોહા ! ભેટી લે પ્રથમે મને.

૧૨^૨

માલ.—(હરખાતી) વાહ, મારા ઉપર કૃપા કરી ખરી (ઉભીથઈને)

આ આલિંગન હેઠં છું, પણ આંસુના ઉભરા આગળ પ્રિય-
સખીતું દર્શન થતું નથી.(આલિંગન કરીને આનંદ પામતી)
સખિ ! કમલના જેવી ઉભી રૂંવાટીવાળું તારું શરીર આજે મને
કંઈક જુદુજ લાગે છે; અને તેને આલિંગન દીધાથી મને તૃપ્તિ
થાય છે. (રોતી) વળા બે હાથ જોડીને નમન કરતી તું, મારે

૧ આંસુભરી આંખે માલતી ઓળખતી નથી કે આ બોલનાર તે
એની સખી છે, કે માધવ છે; આ શ્લોકનો અર્થ તો બન્નેએ બોલી શકે
તેવોજ છે.

૨ લવગિકાપક્ષે—કામ-નાઈ મરણરૂપી કામ, કર. માધવ પક્ષે,—કામ-
કામવ્યાપાર, રતિરમતયોગ્ય એણા, કર.

માટે એમને કેહેજે કે, વિકાસેલા શ્વેત કમલના જેવા શોભિતા, સુખચંદ્રમંડલનું નીરાંતે પૂર્ણ દર્શન કરીને મેં અભાગણીએ મારી આંખોને ટાઢી ઠરાઈ નથી. નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા અનિવાર્ય દુઃખની વેદનાથી ધૈર્યધ્વંસે ચપલ થયેલા હૃદયની વ્યર્થ મનોરથોથી આશ્વાસના કરી ! વારંવાર, દુઃસહ વેદનાથી સર્ખાજનને પીરાકારી શરીરસંતાપનું જેમ તેમ નિર્ગમન કર્યું ! ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના તથા મલયાચલના પવન ઇત્યાદિ સંતાપકારક પદાર્થો પણ જ્યાં ત્યાં કરીને વેઠ્યા !! પણ અંતે નિરાશ થઈ ગઈ છું ' ! પ્રિયસખિ ! તું પણ મને સર્વદા સંભારજે. વળી, શ્રી માધવે પોતાને રાથે ગુંથેલી આ બેરસળીની મનોહર માલાને માલતી જેવીજ માનીને સદાય તારી છાતી ઉપર રાખજે. (પોતાના ગળામાંથી ઉતારીને માધવના ગળામાં માલા પેહેરાવતાં, ગભરાઈને પાછી હઠી લયલીત થાય છે)

માધ.—(એકાન્તે) અહો !

વસંતતિલકા.

કર્પૂર, ચંદન, વળી શશિકાન્તધારા,
શેવાલ, પંકજ-સુદંડ, હિમાદિ સારાં;
લેગાં કરી, ઘુંટો, શકે ભરિયાં ત્વચામાં,
નિર્ભિન્ન, પીન, કુચની કલિઓર્થો, એણે. ૧૩૧

માલ.—(મનમાં) વાહરે ! લવંગિકાએ તો માલતીને છેતરી !!

માધ.—રે પોતાના ચિત્તની વેદનાનાં રોદણાં રડવામાં પારકાના દુઃખને ન લેખનારી તને એવો ઠપકો ફડકું કે,

વસંતતિલકા.

વેઠયો, ખળે શરીર તે રૂપો તાવ ભારે,—
કલ્પિતસંગમ વિનોદ કરે લગારે,—

---

૧ નિર્ભિન્ન=એક એકનાથાજરાપણ ભિન્ન નહિ; સજ્જડ-પીન=ગદા. માલતીએ આલિંગન કર્યું તેતું સુખ આ બધાંથીતલ દ્રવ્ય ત્વચામાં ભર્યા હાય તેવું છે. આથી કરીને મારો કામનો તાપ શાન્ત થયો એમ માધવ સુચવે છે.

તારી પ્રીતિ ગણી હવ ધીરધારે,—

એવા દિનો અનુભવ્યા નથી શું ઘણા મેં ? ૧૪

લવ:—સખિ ! આવો ઠપકો તને યોગ્યજ છે.

કલ:—વાહ શો સરસ અને રમણીય યુક્તિ ! !

મક:—મહાભાગે !

વસંતતિલકા.

તું પ્રેમલીન થયલી ગણી, કદ વેડી,

એ આટલા દિવસ હવ શક્યો નિભાવી;

પ્રેમપ્રસાદી—કર કાંકળુયુક્ત આલી,

ઇચ્છા ફળો પ્રિયની, ખુશીની રો' દિવાળી. ૧૫

લવ:—મહારાજ ! જેના હૃદમાં પણ પોતાને મનગમતા વસ્ત્રાથે પરણવાના સાહસની ખૂંટીક નથી, તે શું કાંકળુદોરાની વાટ બોશે ?

માલ:—અરેરે, માફ આવે બન્યું. કુલિન કન્યાના ધર્મને વિરૂદ્ધ વાત આણે તો કરી.

કામ:—(પ્રવેશ કરીને)—રે બીહીકણુ પુત્રિ ! આ શું ?

(માલતી કાંપતી કાંપતી કામન્દકીને બેટી પડે છે.)

કામ:—(માલતીની હડપચી ઉચી કરતી,)

શિશ્વરણી

થઈ ચક્ષુપ્રીતિ, પરવશ થયું ચિત્ત વળતી,

પછી એના, તારા, શરીર મહીં ગ્લાનિ પ્રસરતી,

૧ કલ્પતસંગમ-મનમાં, કલ્પનામાં, નિર્માણ કરેલો તારો સમાગમ. પોતાની પ્રીતિ પ્રકાશ કરવા સાફ માધવ આ પ્રમાણે બોલે છે. મહાજ્વરથી થતા દેહદાહવડે ઉદેગ, તે સંકલ્પમાં સંગમ થવાથી ઉન્માદ, સૂચવ્યો છે. સંકલ્પ-માં પણ તારો સમાગમ થતો એમ કહીને અન્ય જ્ઞાની પ્રીતિનો દ્વેષ બતાવ્યો છે.

૨ પ્રેમ પ્રસાદી વૃન્-પ્રેમની પ્રસાદીરૂપી આ હાથ. કાંકળુયુક્ત-પરણવાને સાફ કાંકળુદોરા બાંધેલો, (હાથ).

રહ્યો તે પ્રેમી આ, તજ સુવદને ! સર્વ જડતા,
ફળે ચાતુરી છે વિધિની, વળી હેતુ મહનના. ૧૬^૧

લવ:—ભગવતિ ! એ તો કૃષ્ણચતુર્દશીની રાત્રિયે શ્મશાનમાં વિ-
કટ કાર્યની સાધના સાડૂ કરતાં કરતાં ફૂર પાખંડિઓના
હુષ્ટ હાથના સાહસનું ઉચ્છેદન કરનાર સાહસિક છે. તેથી
એમને જોઈને પ્રિયસખી કાંપી.

મક:—(મનમાં) ધન્ય છે લવંગિકા ! કે વિદગ્ધ વાણીથી પ્રીતિ અને
ઉપકાર બન્નેનું યોગ્ય સ્મરણ કરાવ્યું. ૨

માલ:—હે તાત ! હે માતા !

કામ:—વત્સ !

માધ:—શી આજ્ઞા છે ?

કામ:—સર્વ સામંતોના મુકુટમાંથી લટકતા કુલના તોરાના પરા-
ગથી રંગાયલી ચરણાંશુલીવાળા અમાત્ય ભૂરિવસુનું એકજ
અપત્યરત્ન આ માલતી, અન્યોન્ય યોગ્ય ગુણવાળાનો મેળાપ
કરાવવામાં રસિક ભગવાન વિધાતા, મન્મથ, અને હું ત્રણે
તને પરણાવીએ છીએ.

(એમ કહી અશ્રુપાત કરે છે.)

મક:—ત્યારે હવે ભગવતીના ચરણ સેવ્યાની પ્રસાદી મળી.

૧ એના અને તારા બન્નેના શરીરમાં (પ્રથમ ચક્ષુપ્રીતિને લીધે મનની
પરવશતા થયા પછી) ગ્લાનિ (એને તારે માટે, અને તને એને માટે) પસરવા
લાગી જડતા=સ્તબ્ધતા, એવી કે જેમાં કંઈ કાર્ય કરવાનું ભાન રહેતું નથી-
આ જડતા તું તજ, અને પરણવાનું ભાન આણ; ને તેમ થવાથી વિધાતાની
ચતુરાઈ (આવા યોગ્ય અને અન્યોન્યને અનુકૂલ ગુણવાળાને ઘડવાની) અને
મહનના હેતુ (તમજેવાંનાજ સંયોગ કરવાના) બન્ને સફલ થાઓ.

૨ મનલબ્ધ કે લવંગિકાના ઉપરના વાક્યથી, માધવની માલતીપર પ્રીતિ
ફેટલી હતી તે જણાય છે. આ પ્રીતિને લીધેજ એ શ્મશાનમાં બલિદાન આ-
પવા ફરતો હતો એમ સુચવ્યું. ખીન્નું એમ જણાય છે કે અધોરધટ પાસેથી
તને ઉગારવાનો ઉપકાર પણ એણેજ કર્યો છે તેથી તું ઉપકૃત છે. આ બન્ને
હેતુથી તું માધવને પરણ એવો તાત્પર્યાર્થ છે.

માઘ.—ભગવતિ ! ગળગળાં કેમ થઇ ગયાં ?

કામ.—(વસ્ત્રના અંચલથી આંખો લોહીને) ભાગ્યશાલિ ! મારે તને વિજ્ઞાપના કરવાની કે—

માધ.—વિજ્ઞાપના શું, આજ્ઞા કરો.

કામ.—

માલિની.

પ્રીતિ તુજ સરખાની વાધતાં મીઠી થાય,
તુજ મનમહીં માઝું માન ઝાઝું ગણાય;
સુવહનો પર તેથી, મુજ પાસેથી જેને
નવ, પરિચયપ્રીતિ, તું થટાડે જરીએ.

૧૭

(એમ કહી નમન કરવા જાય છે.)

માઘ.—(વારતો) અહો ! ઝાઝા પ્રેમને લીધે આ પ્રસંગ તો વળી સર્વ સભ્યતાના નિયમનું પણ ઉલ્લંઘન કરી જાય છે!

મક.—ભગવતિ !

વસન્તતિલકા.

છે એ કુલિન, નયનોત્સવકારી એ છે,
પ્રીતિ અગાધ ભરી છે, ઉજળી ગુણ છે,
એકેક કામણુ કરે વશ, આવું મોઢું,
છે એ તમારી, વધતું વળતી વડું શું ?

૧૮

કામ.—વત્સ !

માઘ.—શી આજ્ઞા છે ?

કામ.—પુત્રિ !

માલ.—આજ્ઞા કરો ભગવતિ !

કામ.—

માલિની.

પ્યારી વસ્તુ, મિત્ર, ખંધુ, બધાંએ,
સર્વે ઇચ્છા, ગર્થ, ને જીવ સર્વે
જીને ભર્તા, જો ધણીને ગણી છે,
એવું નિત્યે જાણજો બાલ બન્ને.

૧૯

મક.—હવે શું કરવાતું રહ્યું ?

લવ.—જે ભગવતી બતાવે તે.

કામ.—વત્સ મકરન્દ! માલતીને વિવાહના મંગલકાર્યમાં પેહેરવાનાં આ વસ્ત્રાભૂષણ પેહેરીને તું પરણવા સાડું જા. (એમ કહી પેટી આપે છે.)

મક.—જેવી આજ્ઞા, ભગવતીની. આ પડદાની પાછળ જઈને વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી આવું. (પડદામાં જાય છે.)

માઘ.—ભગવતિ ! હજારજાતના અકસ્માત વિપત્તિના કાંદામાં ફસાઈ પડાય એવું આ અતિદુષ્કર કાર્ય પ્રિયમિત્રે માથે લીધું છે.

કામ.—ત્યારે એની ફીકર કરવાની શી જરૂર છે ?

માઘ.—સત્ય છે. એની ફીકર તમનેજ છે.

મક.—(પ્રવેશ કરીને)—(હસતો) મિત્ર! જે હું માલતી બન્યો છું.

માઘ.—(મકરન્દને ભેટીને, હસતો) ભગવતિ ! નંદને મહાપુણ્ય કરેલાં કે આવી પ્રિયાને ભોગવશે.

કામ.—વત્સ માધવ અને પુત્રિ માલતિ ! તમારા વિવાહના મંગલ કાર્યને સાડું, અહીંયાંથી નીકળી આ વૃક્ષની કુંજમાં થઈને અમારી વિહારિકાની પાછળના બાગને રસ્તે તમે જાઓ. ત્યાં વિવાહની સામગ્રી અવલોકિતાએ તૈયાર કરી છે. વળી

શાદુરંગવિક્રીડિત.

કામી—કેરલનારી—ગંડ સરખાં પીળાં થયાં પાંદડાં,
તાંબુલી તણી એવો વેલથકો સો સોપારી નીચાં નમ્યાં;
કંકોલીફલ ખાઈ, મુગ્ધ વિકિરો વાણી રૂડી દિયરે;
એવી રૂચકવૃક્ષપૂર્ણ ભૂમિમાં કામકીડા વાઘશે.

૨૦૨

૧ વિહારિકા અથવા વિહાર એ બૌદ્ધમતના પત્રિજાન્કોના મંદનું નામ છે.

૨ કેરલનારી-ગંડ-કેરલ દેશની સ્ત્રીઓ ધણી ગોરી હોય છે; આવી સ્ત્રી ને તે વળી કામપીડિત એટલે એના ગાલ વધારે પીળાશ મારના થયેલા. સોપારી = સોપારીનાં ફલવાળાં, સોપારીનાં વૃક્ષ. કંકોલી અને રૂચક એ વૃક્ષનાં નામ છે. વિકિર પક્ષીનું નામ છે. આ સ્થોલમાં એમ સુચવ્યું છે કે આવા વનવિહારિકા કામકીડાનાં ઉદ્દીપન હોવાથી તમે કામબ્યાપાર અને ગમત સારી પેઠે અનુભવશે.

ત્યાં જઈને મકરન્દ અને મદ્યન્તિકાની વાટ જોએ.

માઘ—(હરખાતો) એક સુખની પાછળ બીજું સુખ ચાલ્યુંજ આવે એવી સંપત્તિજ સર્વેટિ કૃષ્ટ છે.

કલઃ—સદ્ભાગ્યે એમ થાય તો સારૂં

મકઃ—એ વાતમાં હવે શો સંશય છે ?

લવઃ—પ્રિયસખિ ! સાંભળ્યું ?

કામઃ—વત્સ મકરન્દ ! પુત્રિ લવંગિકા ! ચાલો હવે જઈએ.

માલઃ—સખિ ! તું પણ જાયછેજ કે ?

લવઃ—(હસતી) અમે જતાં તો કોઈએ નથી, પણ ઉલટાં પાછળ રહી જઈએ છીએ. ?

(એમ કહી કામન્દકી લવંગિકા તથા મકરન્દ જાય છે.)

માઘઃ—હવે હું વસંતતિલકા.

જાયો બધે પુલકથી મુદ્દ બાહુદંડ,

છે અંગુલીદલ ભીનાં, દિપતો અખંડ,

એવો ગૃહુ કર, કરે, સ્મરગ્રીષ્મદગ્ધ.

હાથી ગૃહે સરસીનું જ્યમ રકતપદ્મ.

૨૧૨

(એમ કહી જાય છે.)

इति मालत्युपहारो नाम पष्ठो क्लः समाप्तः

૧ અર્થાત્ તું તારા વસ્ત્રબની સાથે હવે તો અમને-તારી વહાલી સખી વગેરેને-પણ મુકીને ચાલી એટલે ખરેખરૂં જોતાં તો અમેજ પાછળ પડ્યાં.

૨ બાહુદંડ=બાહુ તેજ દંડ-દાંડો. અંગુલી દલ-આંગળીરૂપી દલ-પત્ર. સરસી=નાનું સરોવર. અહીંયાં હાથને કમલની કિપમા આપી છે. બાહુ તેજ જેનો દંડ છે, આંગળીયો પાંદડાં છે, તે હાથપરનાં રોમાંચ તે કાંટાને ઠેકાણે છે-એવા કમલ જેવા હાથને હું ઝાણું. હાથી=જ્યમ ઉનાળાના તાપથી બળેલો થાય ત્યારે સરોવરમાં પડીને કમલ વગેરે તાણે છે તેમ હું-સ્મરરૂપી ગ્રીષ્મના તાપથી બળેલો-એના કરૂંપી કમળને કરે-હાયે-ઝાલીય; જેમ હાથી કરે-સુંદવડે-કમલાદિક ઝાલે છે તેમ.

માલતીમાધવ.

સપ્તમોઁકું:

(બુદ્ધરક્ષિના પ્રવેશ કરે છે.)

બુદ્ધ:—વાહવા ! ! માલતીના વેષથી છેતરાઈ ગયેલા નન્દને પાણિ-
ગૃહણ કર્યા પછીથી ભગવતીનાં વચનની યુક્તિયોવડે, અમા-
ત્ય ભૂરિવસુના મંદિરમાં મકરન્દ કુશલક્ષેમ સંતાઈ રહ્યા છે,
હું પણ નન્દનના ઘરમાં આવી છું; ને ભગવતી નન્દનની
આજ્ઞા લઈને ઘેર ગયાં છે. નવી વહુને ઘેર લાવવાના પ્રસંગે
કરેલા આ અકાલ કૌમુદીમહોત્સવના કાર્યમાં બધા સેવકજનો
ગુંથાયલા છે, તેથી આ પ્રદોષ સમયજ આપણા કાર્યને
ઠીક અનુકૂલ આવશે. વળી, વૃદ્ધિ પામતા કામથી પીડાઈને
બહુ બહુ રીતે પગે પડીને પણ કામિનીની કામકીડાર્થ પ્રા-
ર્થના કર્યા પછીથી, બલાત્કાર કરવા જતા નન્દનને મકરન્દે
ગેળી માર માર્યો; ને તેથીજ, ઘણા ચીડાઈને ઘુસ્સે થઈ
જઈ, ગર્વથી આંખની ભમર ચઢાવીને “તારા જેવી વેશ્યાતું
મારે કંઈ પ્રયોજન નથી” એવી, વધી જતા ગભરાટથી
ભાગે—તુટે અક્ષરે સોગનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લઈને, તે, શયનગૃહની
બાહાર જતો રહ્યો છે. એટલે આ પહાને મદ્યન્તિકાને લા-
વીને મકરન્દ સાથે મેલાપ કરાવું. (એમ કહી જાય છે.)

॥ इति प्रवेशकः ॥

---

૧ કાર્તિકી પુનેમે ચન્દ્રમંડલની પૂજા કરવા તે કૌમુદી વ્રત કેહેવાય છે.
આ પ્રસંગે ત્રીખંઠતુમાં માલતીને આણવાની હતી, એટલે દીવાળતીની જે
કૌમુદી મચાવી હતી તેને આ દામે અકાલ-કૌમુદી-મહોત્સવ કહ્યો છે.

(માલતીનો વેશ ધારણ કરીને શૈયામાં સુતેલા મકરન્દ,
તથા લવંગિકા પ્રવેશ કરેછે.)

મક.—લવંગિકે! ભગવતીએ ખુદરક્ષિતાને સોંપેલું કાર્ય સિદ્ધ થયે!

લવ.—એમાં શો સંદેહ છે? વળી, આ નપુરનો અવાજ સંભળાય છે તે ઉપરથી ધારૂં છું કે, આ બહાને ખુદરક્ષિતા મહા-યન્ત્રિકાને લેધને આવે છે; તેથી આ છેડાવતે મોં ઢાંકીને ઊંઘતા હો એમ સુધં રહો. (મકરન્દ તેમ કરે છે) (મહા-યન્ત્રિકા તથા ખુદરક્ષિતા પ્રવેશ કરે છે.)

મદ.—સખિ ! માલતીએ મારા ભાઈને ખેરેઆત એમ છડયો ?

લુચ્.—હા.

મદ.—એ બહુ ખોટું કહેવાય. આવ ત્યારે હઠીલી માલતીને ઠપકો દેઇએ. (પરિક્રમણ કરે છે.)

લુચ્.—આ શયનગૃહમાં ચાલ. (પ્રવેશ કરે છે.)

મદ.—સખિ લવંગિકા ! તારી પ્રિયસખિ ઉઘે છે કે શું ?

લવ.—ખશ, એને જગાડીશ નહિ. એ ખીચારી ખત્યારસુધી પરિતાપ કરતી કરતી, હવણુંજ જરા ક્રોધ શમાવીને મુઠ ગઈ છે. તેથી આવ, હળવે રહીને આ પાંગથ ઉપર બેશ.

મદ.—(બેશીને) સખિ ! શું એ હઠીલી પરિતાપ કરે છે ?

લવ.—નવોદાનું મન હરી લેવાના ઉપાય જાણનારા, રૂપાળા, ચતુર, તથા મીઠી જીભવાળા, પ્રેમી, અને શાન્તરવભાવના, તારા ભાઈને પરણીને કેમ એ પરિતાપ ન કરે ?

મદ.—ખુદરક્ષિતા ! જોયું કે ? આતો વળી આપણને ઉલટીજ ખાઝે છે.

લુચ્.—ઉલટી ને સુલટી બેય.^૧

મદ.—કેમ વારૂં ?

---

૧ ખુદરક્ષિતા કહે છે કે, લવંગિકા ઉલટું ને સુલટું બેય બોલે છે. આ વાત નિચેના પોતાના સંભાષણમાં સિદ્ધ કરી છે. માલતીને ઉપર ઉપરથી ઠપકો દીધો છે ખરો, પણ એના દોષ લજ્જામાત્રનોજ બતાવીને એને નિર્દોષ બનાવી છે.

બુદ્ધ—પગે પડયા પછીથી પણ તારા ભાઈનો સત્કાર ન કરી શકાયો એવી એની લજ્જાને સાડું એને દોષ દેવો ઘટે છે. અને, નવોદા શ્રીઓને વિરૂદ્ધ બહાત્કાર નિષ્ફલ થવાથી ગભરાઈ જઈને, પાતાની સુશીલતા કેરે મુકી, તારા ભાઈએ જે અયોગ્ય વચન કહ્યાં તેને માટે તને ઠપકો ઘટે છે. વળી, “શ્રીઓ કુલ જેવી કેમલ સ્વભાવની છે, માટે તેમને ધીમેધીમે મનાવવી ઘટેછે; કેમકે જેના ઉપર પાતાનો વિશ્વાસ બેઠેલો નથી એવા પુરૂષો જ્યારે તેમના ઉપર બહાત્કાર કરે છે ત્યારે, તે રતિરમતથી કંટાળી જાય છે” એવું કામકીડાના નિયમબાંધનારનું પણ કહેવું છે.

સ્વ—(રડતી) ઘેરેઘેર પુરૂષો અને કુલિન કન્યાઓ પરણે છે, પણ લજ્જાથી પરાધીન, નિરપરાધી, ગરીબ સ્વભાવની, તથા કુલિન મુગ્ધાઓને, ‘હું એનો ધણી છું’ એમ માનીને, કોઈએ વચનરૂપી અગ્નિથી બળતું તો નથી. આવાજ જે કાંટા હૃદયમાં રોપાય છે તે મરણપર્યંત સાલે છે; આવાજ અપમાનને લીધે કન્યાઓને પતિને ઘેર રહેવાની અરૂચી ઉત્પન્ન થાય છે; આટલા સાડંજ છોકરીના જન્મને બાંધુજનો ધિછારે છે.

મદ—બુદ્ધરક્ષિતા ! પ્રિયસખી લવંગિકાને બહુ ખોટું લાગ્યું દીસે છે. મારા ભાઈએ કંઈ ભારે અપમાન કર્યું હશેજ.

બુદ્ધ—હશેજ તો. અમે તો એમ સાંભળ્યું છે કે “મારે તારા જેવી વેશ્યાનું કંઈ પ્રયોજન નથી” એવું એમણે કહ્યું.

મદ—(કાને હાથ દેતી)અપમાનજ ! ખરેખરે પ્રમાદ ! સખિ લવંગિકા ! મારે તને મોં પણ બતાવવું ન જોઈએ, તોયે આ બાળ-તમાં મારે બોલવાનો હક છે એવું બાણીને કંઈક કેહેવા ઇચ્છું છું.

સ્વ—અમે તારાં તાબેદારજ છીએ.

મદ—મારા ભાઈની આડાઇ તથા અસહ્યતા તો એક બાબતજ રહી, પણ જેવો હોય તેવો એ એનો ધણી છે એમ બાણીને તમારે એનું મન રાખવું હતું. વળી, આવા અસહ્યવચનરૂપી મેહેણાનું મૂળ તો તમે બાણતાંજ નથી.

લવ.—ચોખા શખ્દોવડે કહેલી વાત તે શા સાઈ ન જાણીએ?

મદ.—મહાભાગ્યશાલી માધવની સાથે માલતીને પ્રીતિ છે એવી વાત બધે પસરી ગયેલી છે; ને તેજ વાતને લીધે આજનો વૃત્તાંત બનેલો છે. નેથી પ્રિયસખિ! એના પતિના સાંભાવાળાની પ્રીતિ એના અંતઃકરણમાંથી સાફ ધોવાઈ જાય તેમ કરજે, નહિ તો બહુ ખોટું થશે. આવા કઠણ હૈયાની ફર કન્યાઓ આવા દુરાચરણને લીધે પુરૂષનાં હૃદયને સંતાપે છે. વળી, મદયન્તિકાએ આ બધું કહ્યું છે એવું એને કહીશ મા.

લવ.—અરે ! લોકોની પાયાવિનાની ગપોઉપર વિશ્વાસ રાખનારી અસાધ્ય સખિ ! તારી સાથે હું વધારે વાતચીત કરવા ચાહતી નથી.

મદ.—સખિ ! ક્ષમા કર. અથવા તને શું કરવાને ગોગગોળ કહું ? સાંભળ માલતીને મન બધો સંસાર માધવમયજ છે, એમ આપણે બધાં જાણીએ છીએ. જુના કેતકવૃક્ષના ગર્ભ જેવા સુંદર અવયવની દુર્બલતાને લીધે અધિક રમણીય, તથા માધવે હાથે ગુંથેલી બોરસળીની માલનેજ ગળે ખાંધી મુકવાથી જીવતું રહેલું, માલતીનું શરીર; તેમજ પ્રભાતે આંખા થયેલા ચન્દ્ર-ખિંબ જેવાં કીકાં તથા સુકાઈ જતાં જતાં પણ રમણીય દીપ્તતાં, માધવનાં અંગો કોણે દીઠાં નથી ? વળી કુસુમાકરોધાનની પાસેના માર્ગમાં જ્યારે એમનો મેળાપ થયો ત્યારે, એકાએક ઉઘડીને જોળાં થયેલાં નયનકમલના વિલાસને લીધે મન્દમન્દ હાલતી કીકીવડે શોભાયમાન, તથા અનંગનાટયાચાર્યે શિખવેલા સર્વ જાતના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત કરેલા વિલાસવડે પ્રેમી અને મધુર, એ બન્નેનાં કટાક્ષ તેં પણ ક્યાં નથી જોયાં ? વળી મારા ભાઈની સાથે એનો વિવાહ થયાની વાત સાંભળતાંવારજ ભરાઈ આવેલા શોકથી આંખી પડી ગયેલી એમના શરીરની કાન્તિ, તથા મૂળમાંથી ઉખડી ગયું હોય એવું એમનું હૃદય પણ તેં ક્યાં નથી દીઠું પ્રિયસખિ? વળી મને યાદ આવ્યું કે—

૧ અર્થાત્ જે વાત નન્દનના અયોગ્ય વચનમાત્રથીજ કિત્પત્ર થઈતે અમે કેમ ન જાણીએ? ૨ પ્રમાણે લવંગિકા મદયન્તિકાને કડાવવાનું કરે છે.

લવ.—શું યાદ આંયું ?

મદ.—કે, મને જીવિતદાન આપનાર પેલા મહાજનને મૂર્છા વળ્યાની વાતનું નિવેદન કરતી માલતીને, લગવતીનાં ચતુરવચન સમજી જઈને, માધવે પોતાનું હૃદય તથા જીવ ખન્ને, સાહસ રીતે લક્ષ કરવા દેવાની બક્ષીસમાં આપી દીધાં હતાં; અને તે વેળે, બેઠેન લવંગિકા ! તેજ એમ કહ્યું કે “ અમારી પ્રિયસખીને આવી બક્ષીસ તો ંહાલી હીમ લાગશે. ”

લવ.—મને સાંભરતું નથી કે એ મહાભાગ કોણ હતો, મદયન્તિકા !

મદ.—સખિ ! વિચાર, વિચાર. જે દિવસે હું પેલા દુષ્ટ વાઘના રૂપમાં આવેલા ચમના મોઢામાં પડી હતી, તે દિવસે મારી પાસે હોવાથી મને જીવિતદાન આપનાર એ મહાજને, મારીસાથે પરોપકારાર્થ સગપણ બતાવીને, ત્રિભુવનનો સર્વ સાર લેધને ઘડેલો પોતાનો સુંદર દેહ આ સાહસ કાર્યમાં હોમી દીધો હતો. અને પોતાના સ્થૂલ ભુજસ્તંભથી મારું રક્ષણ કર્યું હતું. વળી, વાઘના તીના દાંતથી ચીરાઈ ગયેલી એમની વિશાલ છાતી, જુનાં બસુસકુલના હારથી શણગારેલી હોય એવી દીપતી હતી તોયે, કરૂણામય હૃદયથી મારે માટે દુષ્ટ શાદ્દલિન નખના તીના પ્રહાર પણ સહન કરીને, એમણેજ એ કૂર પ્રાણિરૂપી મહારાક્ષસને મારી નાંખ્યો હતો.

લવ.—હાં, મકરન્દ ! મકરન્દ !

મદ.—પ્રિયસખી ! કોણ ? કોણ ?

લવ.—મકરન્દ. (મદયન્તિકાના શરીરને નિહાળતી,)

વંશસ્ય

તમે કહો તેમ અમે ભલે રહ્યાં,
તુંએ, અકસ્માત, કુર્લિન કન્યકા,
કદંબગોળા સમી કેમ છે બની ?
કથા સુણી શુદ્ધ સ્વભાવને તણ.

૧ ૧

૧ કદંબ વૃક્ષ—કદંબવૃક્ષને કળીયો ધણી આવે છે. તેના જેવું તાર શરીર કેમ થયું? અર્થાત્ તને આટલાં બધાં રોમાંચ કેમ થયાં? અમને

મદ.—સખિ ! મારી મશ્કરી શીદ કઈં છું ? પોતાના જીવની દરકાર ન રાખી પ્રયત્ન કરનાર, તથા જમના કોળીયામાંથી મને પાછી આણીને મોટો ઉપકાર કરનાર, એ મહાજનનું આ કથાના પ્રસંગે નામ સાંભળતાંજ તે વખતનો સઘળો દેખાવ યાદ આવવાથી મને ઘણું સંતોષ થાય છે. વળી સખિ ! તીવ્ર પ્રહારની વેદનાથી બેશુદ્ધ થઈ ગયેલા શરીરમાંથી વહેતા પરસેવાના ઝેરોઝેખથી નવાઈ ગયેલા, બેભાન થયાથી મીઠાઈ જતાં નયનકમલવાળા, જમીનઉપર ટેકાવેલી તરવારને આધારે ધીરજથી બધા શરીરનો ભાર ઝીલીને ઉભેલા, એ મહાજનને, માત્ર મદ્યન્તિકાનેજ સાફ પોતાના અમૂલ્ય આત્માની પણ દરકાર ન કરતાં તે પણ દીઠાજ છે તો.

(મદ્યન્તિકા પરિસ્વેદાદિક સાત્વિક ભાવનું નિરૂપણ કરે છે.)^૧

બુદ્ધ.—તારા શરીરે તો નિર્ણય કયેઈ જણાય છે.^૨

મદ.—(લજવાતી) ચાલચાલ પ્રિયસખિ ! આવી તારી વિશ્વાસુ અને નિઃશંક વાર્તાથીજ મને આવા વિકાર થાય છે. ^૩

લવ.—સખિ મદ્યન્તિકા ! એટલી તો અમારામાં અછલ છે. તેથી હવે ચાળા જવા દે. અને આવ આપણી વિશ્વાસુવાતોને યોગ્ય વાત કર.

(માલતી વગેરેને) તો તું કપકો દે છે કે, નન્દનને પરણ્યા પછી માધવની પ્રીતિ ખોટી, અને તને આ શું થયું ? મકરન્દનું નામ સાંભળી તારામાં આવા વિકાર થયા છે એ વાત નક્કીજ છે.

૧ મદ્યન્તિકા કિલકિંચિત ભાવ કરે છે:—

દુહો.

અંગતણી એટા વડે, લાજ પામતી નાર,

અંતઃકામ જણાવતી, કિલકિંચિત તે ધાર. ૨૧

૨ તારે મોઢે ના કહેવી હોય તો કેહે કે આવા વિકાર કામથી નથી થયા: પણ નાઈ શરીર તો સાફ એમજ સાખીત કરી આપે છે.

૩ મને આ બધું કામથી નથી થયું. પણ તારી આવી પ્રેમી વાર્તાના હર્ષથી થયું છે.

કુન્દ.—લવંગિકા ઠીક કેહે છે, મદ્યન્તિકા !

મદ.—પ્રિયસખીઓ ! હવે હું તમારેજ આધીન છું.

લવ.—એમ હોય તો કેહે કે તું કાળ શી રીતે ગાળું છું ?

મદ.—પ્રિયસખિ ! સાંભળ. બુદ્ધરક્ષિતાના પક્ષપાતને લીધે વિશ્વાસ આવવાથી, મારા મનમાં એ મહાજનને માટે પ્રથમથીજ પ્રેમ થઈ આવ્યો; અને મારું હૃદય અત્યંત કુતૂહલ, ઉત્કંઠા, તથા મનોરથથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. પછી વિધિના યોગવડે એમનું દર્શન થયાથી, કૂર મદનની અનિવાર્ય પીડાના સંતાપે બળતા ચિત્તને લીધે મારો આત્મા અકળાવા લાગ્યો. અંજે અંજે પ્રકટેલા અપૂર્વ, તથા વધતા, મદનાભિથી થતી દુઃસહ પીડાએ બળતી હું સેવકજનોને પજવવા લાગી. સુખની આશા માત્ર સુકી દેવાથીજ સુલલ મૃત્યુરૂપ મોક્ષને પ્રતિકૂલ, બુદ્ધરક્ષિતાની શિખામણુ માનવાથી વૃદ્ધિ પામતા દુઃખે દબાઈ જતી હું આ બીજેજ અવતાર કાઢું છું.

વિવિધ પ્રકારના મનોરથથી ઉન્મત્ત બની ગયેલી હું મારી કલ્પનામાં તથા સ્વપ્નમાં પણ એમનેજ દેખું છું. અને પ્રિયસખિ ! ક્ષણમાત્રમાં વધી ગયેલા વિસ્મયથી તરલ, ચપલ, તથા વિકાસ પામતાં, એમનાં લલિત નયનકમલ પણ સુરાપાનથી ઉન્મત્ત થયાં હોય તેમ વિવિધ પ્રકારનું નૃત્ય કરતાં મારા સામે એકીટશે ઘણી વાર સુધી બેઠ રહે છે.

વળી, કમલના રેષા ખાવાથી સુગંધિ કંઠવાળા રાજહંસના જેવા, જડા, ભાગ્યા તુટયા, ઉંચા, ધીરા તથા ગંભીર સાદથી “ પ્રિયે મદ્યન્તિકે ” એમ બોલાવી બોલાવીને મારા કાનને, એ ગજવી મુકે છે. પછી ધૂજતા સ્તનને લીધે ઉછળતા મારી સાડીના છેડાને ઝાલવાની એમની ધૃષ્ટતાને લીધે, કાંપતા તથા ધમધમી જતા મારા હૃદયને એ ત્રાસ પમાડે છે.

એકદમ સાડી કાઢી નાંખીને ખરી જઈ, જુના કમલના^૧ કઠોર હંડ જેવા મારા હાથથી સ્તનને હું ઢાંકી દેઉં છું તોયે ઉતરી

૧ રોમાંચને લીધે હાથ એવા થઈ ગયેલા.

પડતી મેખલાથી સ્થૂલ ઝાંઘો ખંધાઈ જવાને લીધે મારાથી ખશી શકાતું નથી. તે વેળે, મોઢેથી ના ના કહેતાં કેહેતાં, એક સુહૃત્ માત્ર પણ બેબેબેબે કોપાયમાન દેખાવાના પ્રયત્નથી મારું હૃદય અમુઝાય છે; મારાં પ્રેમી નયનમાં થઈને હૃદયનો પ્રેમ પુનરપિ^૧ છલકાઈ જાય છે; અને આવી મારી ચેષ્ટા નિહાળીને એ મારી હાસી કરે છે.

પ્રિયસખિ ! પોતાની ખાથમાં મને સજડ ઘાલીને, વાઘના કઠોર નખના ઘા રૂઝી જવાથી પડેલી ગુદરૂપી હારથી શોભિતી પોતાની વિશાલ છાતીસરસી મને ચોંપી દે છે. પછી, ઉતાવળથી દૂર ખેંચી લીધેલા મારા માથા ઉપરનો અંખોડો હાથે પકડીને નિશ્ચલ કરેલા મારા મોઢાને, (જાણે મારા હોડ, ગાલ વગેરે ભેગાં થઈ જતાં હોય એમ) એકદમ ઉંચું કરીને, મરજી મુજબ વર્તે છે; અને તે વેળે એમનું મુખકમલ અત્યંત રમણીય લાગે છે. મારા ડાબા ગાલ ઉપર મુકેલા, થથરતા, તથા ચુંખન કરવાને તત્પર થયેલા, એમના અધરના મનગમતા સ્પર્શથી મારા શરીરની શોભા ઉડવા માંડે છે;^૨ વધતા ભય અને આનન્દથી થતા ગભરાટવડે મોહ પામીને મારી આંખો મન્દ તથા તરલ થવા માંડે છે, અને તે વેળે એ, કંઈક અવિનયી તથા સાહસ કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય એમ, મારી પાસે કંઈ ન માગવાનું માગે છે.

વળી, પ્રિયસખિ ! આ બધું પ્રત્યક્ષ જ હોય એમ અનુભવ્યા પછીથી તરતજ જાગીને હું અભાગણી જોઉં છું તો આ સંસાર મને શૂન્ય અરણ્ય જેવો ફરીથી લાસે છે.

લવ.—સખિ મદ્યન્તિકા ! ખરેખર કેહે કે, તે વખતે રનેહથી ઉત્પન્ન

૧ પુનરપિ—કેમકે મદ્યન્તિકા કોપ બેબેબેબે કરતી હતી એવું મકરન્દ જાણ્યો હતો, એટલે એને ખાત્રી હતી કે મદ્યન્તિકાને મન છે ખરું. આટલા સારું આવી પોતાના મનની ખાત્રી કરી આપતાં પ્રેમી નયનની દષ્ટિ પુનરૂકત જેવીજ હતી. ૨ ચુંખનાદિક કરે છે. ૩ શરીરે એકાએક રેખાંચ થવાથી, શરીરની શોભા ઉડતી હોય એમ લાગ્યું.

થયેલા હાસ્યથી વિકાસ પામતાં ખુદરક્ષિતાનાં નયને જોયલું,
સેવકજનથી સંતાડવા યોગ્ય, તારી આંધનું મૂળ પલંગની આ-
દરના છેડાવડે ઢાંકેલું હતું કે નહિ ?^૧

મદ.—આલ આલ, આવી ઢંગવિનાની મશ્કરી શી ?

બુદ્ધ.—અખિ ! માલતીની પ્રિયસખીને એવું એવું બહુ આવડે છે ?^૨

મદ.—સખિ ! માલતીની મશ્કરી મા કર.

બુદ્ધ.—સખિ મદયન્તિકા ! જો તું વિશ્વાસઘાતનકરું તો તને કંઈ કહું.

મદ.—સખિ ! કોઈવાર પણ વિશ્વાસ ભંગ કર્યાનો દોષ મેં કયોંછે
જે તું એમ કહે છે ? સખિ ! તું અને લવંગિકા તો હવે
મારું હૃદયજ છે.

બુદ્ધ.—કદાપિ તું મકરન્દને ફરીથી દેખું તો કેમ ?

મદ.—એકીટશે એમના અવયવે અવયવને નિશ્ચલ નજરે નિહાળી
નિહાળીને મારાં લોચનને ટાઢાં કરું.

બુદ્ધ.—જો મન્મથના બળે કરીને એ પણ તને—કન્દર્પજનનીને,^૩—
પુરૂષોત્તમ કન્દર્પજનની રૂકિમણીને પરણ્યા તેમ, પરણે તો કેમ ?

મદ.—(નિસાસો નાંખતી) અમથી મને શીદ રમાડે છે ?

બુદ્ધ.—તોયે કહે તો ખરી ?

લવ.—હૃદયની પીડા સુચવતા દીર્ઘ નિસાસાએ કહેલુંજ છે તો.

મદ.—દુષ્ટ વાઘના કોળીયામાંથી કાઢી લેવા સારું પોતાના જીવને
અંપલાવીને એમણે ખરીદી લીધેલા મારા શરીરને મારે શું
લાગે વળગે છે ?^૪

લવ.—ઉદારપ્રકૃતિને યોગ્ય વચનજ કહ્યું.

૧ આ વાક્યનો અર્થ ખીબત્સ છે.

૨ અર્થાત એણે માલતીનામાં એવી એટા જોઈ હશે તે એ કહેછે.

૩ કન્દર્પજનની=કન્દર્પ(કામ) ઉત્પન્ન કરનારી (મદયન્તિકા), કામ(પ્રદુન્ધ્ર) ને જન્યુનારી (રૂકિમણી.) પુરૂષોત્તમ=પુરૂષોમાં વિત્તમ, મકરન્દ, કૃષ્ણ.

૪ અર્થાત મારું શરીર એમનુંજ છે, એટલે હું એમને પરણીને એમની થઈશ એવું કહેલું વ્યર્થ છે.

શુદ્ધ.—આ તારાં વચન વિસારીશ નહિં હો.

મદ.—અહો ખીજ પ્રહરની ઘડીએ સુચવતી નોખત વાગવા માંડી;
તેથી નન્દનને ઠપકો દેઇ, માલતીને પગે પડવાનું સમજાવીને,
એને માલતી સાથે સંધિ કરાવું.

(એમ કહી ઉડીને જવા માંડ છે.)

(મકરન્દ મેં ઉઘાડીને એનો હાથ ઝાલે છે.)

મદ.—એન માલતિ ! જાગી કે શું ? (જેઇને હર્ષ તથા ભય પામતી)
આ તો વળી કંઈક ખીજુંજ છે.

મક— વસન્તતિલકા.

રંભોડૃં ! છાંડ ભય, કેડ ખમે ન લેશ,
ભારે સ્તનોનું કુદવું, ભયથી વિશેષ;
કે'તી તું કલ્પિતપ્રીતિસુખમાંહી ખેલ્યો,
તે તુંજાસ અહીં આ તુજ દાસ ઉભો.

૨૨

શુદ્ધ.—(મહ્યન્તિકાનું મોઢું ઊંચું કરીને) તેં

વંદાલિલા.

ઇચ્છ્યો મનોન્થ હજારથી તે રહ્યો આ,
ઊંઘે પ્રમત્ત જન છે ઘરનાં થયેલાં,
અંધારઘોર, કર ભદ્ર કૃતજ્ઞતાથી,
નૂપુર કાઢી મુકે, ચાલ પછી ત્વરાથી:

૩૨

મદ.—સખિ બુદ્ધરક્ષિતા ! આપણે કયાં જઈશું ?

શુદ્ધ.—જ્યાં માલતી છે ત્યાંજ.

મદ.—માલતીએ એનું સાહસ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું કે શું ?^૩

૧ રંભોડૃં=રંભા (કેળના સ્તંભ) ના જેવી છે ઊડ (ઝાંધ) જેની તે.

૨ પ્રમત્ત=ખેભાન, ખેડીકર. કર ભદ્ર વત્—તારો જીવ ઉગાર્યાના ઉપકારને લીધે, તું એને ભદ્ર:(સાર) કર, એને પરણ. રણુકારાની ગરબડ ન થવા સારું નૂપુર કઢાવે છે.

૩ પોતાના બાપની રજાવિના માધવને પરણવાનું કામ સાહસજન હતું.

બુદ્ધ.—હા. ને તેં પણ કહ્યુંજ છે જો? (દુષ્પ્રાપ્તના કોળાવામાંથી કાઢી લેવા સારું—વગેરે બોલે છે) (મધ્યન્તિકા રૂપે છે.)

બુદ્ધ.—મહાશ્વગ ! પ્રિયસખીએ અર્પણ કરેલા પોતાના આત્માનો સ્વીકાર કરો.

મક.—

વસંતતિલકા.

આજે મહોત્સવ હુવાવય આ ફલ્યાનો,
આજે મળ્યો જય મને, રહ્યું બાકી શું? કહો,
જ્યાં કામદેવ સહુ મંગલ આપનારો,
પૂરી કૃપા કરી થયો મુજ બંધુ સારો. ૪
તેથી આ પાછળને બારણે થઇને ચાલવા માંડીએ.
(છાનેમાને પરિક્રમણુ કરે છે.)

મક.—અહો મધ્યરાત્રિએ અવરજવર બંધ થવાથી રાજમાર્ગ કેવો શોભે છે ! આ વખતે,

મંદાક્રાન્તા.

પ્રાસાદોની હિંચો હિંચો બધી બારીઓમાં ફરીને
પાછો આવે, હિંચુ-મદિરાવાસ અંગે ભરીને,
વેરાતી આ કપુરની. ને ખુલની, વાસવાળો,
વાયુ “સર્વે તરણજન છે કામિનિસંગ” કે’તો. ૫
(એમ કહી સર્વે જાય છે.)

इति नन्दनविप्रलंभो नाम सप्तमोऽङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

અષ્ટમોઢ્ઢુઃ

(અવલોકિતા પ્રવેશ કરે છે.)

અવ.—નન્દનને ઘેરથી પાછાં આવેલાં લગવતીનાં ચરણુતું વન્દન
હું કરી આવી છું, એટલે હવે માલતી અને માધવ પાસે જાઉં.
(પરિક્રમણુ કરીને) આ ગ્રીષ્મ દિવસના સાયંકાલે જ્ઞાન કરીને,
સરોવરના તટઉપર પડેલી શિલાપર માલતી અને માધવ પણ
આ બેઠાં લાવ એમની પાસે જાઉં. (જાય છે.)

ઈતિ પ્રવેશકઃ

(પછી શિલાનલ ઉપર બેઠેલાં માલતી અને માધવ, તથા
અવલોકિતા પ્રવેશ કરે છે.)

માઘ.—(આનંદ પામતો) મદનની બ્હાલી સખી મધ્યરાત્રિનું જ્ઞેખન
કેવું ખીલી રહ્યું છે !

અને

માલિની.

ન્યમ મધુથડી લીનો, ભારવાળો લગાર,
ધવલ, લગિર ખીજો, કેતકીનો પરાગ;
ઉપડો પવનવેગે ને હુંથો ઉડો જાય,
ધોમો ધોમો ગતિથી જે આલમધ્યે છવાય; ૧
ઉગતું શશિતાણું આ દીપતું તેજ તેવું,
ચર્ધ ઈરણુ, સુકાતાં, તાડપત્રોશું ફીકું;
શશિકર વર્ણો એવા ઉગતાવાંત ભેદે,
તિમિર ગર્ભોર બ્યાપી જે રહ્યું સર્વ, તેને. ૨

(મનમાં) ત્યારે હવે હઠીલી માલતીને શી રીતે મનાવું ? હાં એમજ કરું. (પ્રકાશ) સાચકાલે અખઘડી કરેલા આનથી શીતલ થયેલી પ્રિયે માલતિ ! તને મારા તાપની શાન્તિ કરવાની પ્રાર્થના કરું છું. આજ છેક વિચિત્ર ચાલ કેમ ચલાવવા માંડી છે ?

મંદ્રાક્રાન્તા.

અંખોડેથી સુતનુ ! દીપતાં વારિખિંદુ ગળે છે,
તારી નાની કુચકલિતણી મધ્ય ભીની દિસે છે,
જ્યાંસુધી છે શરૌર સઘળે સૂક્ષ્મ રેમાંચ ગાઠ,
તેવે, બાથે લઇ, રૌસ તજી, એક વારે તું દાખ. ૩

રે હઠીલી

વસંતતિલકા.

કોટે પ્રિયા ! મુક તું હાથ જીવાડનારે,
જ્યાંથી ચુએ ભયથી સ્વેદકણો હબારે,
જે છે, શશિકિરણથી ગળતી રૂપાળી,
માલા શશિમણિની શીતલ કાંતિધારો. ૪૧

અથવા એ વાત તો કોરે રહી, પણ શું તારાં વચનશ્રવણ કરવાને પણ તારો સેવક લાયક નથી ?

વસંતતિલકા.

દાઝયું ધણું મલયમારૂત-ચન્દ્રકિર્ણિ,
ચાલ્યું, ન ભેટી કયું શીતલ અંગ આજે;
ઉન્મત્ત-કોકિલતણા સ્વર દુઃખ દાખે
છો કાન વાણી મિતી કિન્નરકંઠિ ! આખે. ૫૨

૧ જે હાથ આવી નીગળતી શશિમણિની માલતી કાન્તિ ધારણ કરે છે—અર્થાત્ તે માલા જેવો દીપે છે એવી ઉપમાનું બાન થાય છે—માટે નિદર્શનાલંકાર. લક્ષણદિક આગળ કહ્યાં છે.

૨ મલયમારૂત—મલયાચલનો પવન. ચન્દનાદિકનાં વૃક્ષથી ભરેલાં મલયાચલનો વાયુ અતિશીતળ હોવાથી કામીને પીડાકારક થાય છે. તે મારા

પ્રવ.—(પાસે જઈને) અરે જુઠા બોલી ! એક મૂહુર્તમાત્ર પણ માધવને ન દેખતી ત્યારે તું મુઝાઈ જઈને મને એમ કેહેતી કે, “આર્યપુત્રને બહુ વાર લાગી, એ ક્યારે આવે કે હું એમને, તમામ લય તજીને આ નિમિષરૂપી વિધને પણ ભુલી જઈ નિહાળતી, એમ કહું કે મને બન્ને હાથે બાથ ખીડીને લેટો;” તેજ તું આજે આ શું કરે છે ?

(માલતી જરા કરડી નજરે એના સામું જુએ છે.)

પ્રાધ.—(મનમાં) અહો લગવતીની મુખ્યશિષ્યની ચતુરાઈ સર્વગામી જણાય છે. (પ્રકાશ) અવલોકિતા ખરું કેહે છે કે ?
(માલતી માથું ફલાવે છે.)

પ્રાધ.—જો તું બોલું નહિં તો તને મારા, લવગિકાના, તથા અવલોકિતાના, ત્રણેના સમ છે.

માલ.—હું કંઈપણ જાણતી નથી. (એમ અડધું બોલીને લજવાય છે.)

પ્રાધ.—અહો આ અપૂર્ણ તથા અર્થ રહિત વાક્ય પણ કેવું મીઠું છે ! ! (સેહેજ જોતો) અવલોકિતા ! આ શું ?

વસંતતિલકા.

આંસુથી આ વિમલ ગાલ મૃગાક્ષી કેરા

ઘોવાય, તેપર શાં શીકર આ પડેલા,

દીપે, શકે કિરણપંકજદંડ માંડે

કાંતિનું અમૃત શશી ભરી મુખ પીવા.

૬૧

પ્રવ.—સખિ ! એધાર આંસુ ઢાળતી શા માટે રડે છે ?

માલ.—બેન ! પ્રિય સખી લવગિકા તે મને ક્યાં મુઝી નહિં મળે ? એની કંઈ ખબર પણ મળતી નથી.

પાંડને બેટીને થીતલ ન કર્યું તો બલે, પણ તું નથી બોલતી ત્યારે કોયલના વર પણ કાનને પીડે છે, માટે હે કિન્નર કંઠિ ! (કિન્નર—ગંધર્વની એક જાત છે. ઠિ—તેના જેવા કંઠ—મીઠા સ્વર—વાણી) તારાં વચન કાનને આપવા દે.

૧ અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે. કિરણ—પંકજ—દંડ=કિરણરૂપી પંકજના દંડ તે લાક્ષ હોય છે માટે એમાં થઇને કાંતિરૂપી અમૃત મુચી શકાય.

માધ.—અવલોકિતા ! શું છે ?

અવ.—તમારા સોગન સાંભળીને એને લવંગિકા સાંભરી આવી;
અને તેની ખબર ન સાંભળવાથી એ મુઝાય છે.

માધ.—મેં હવણાંજ કલહ સકને છાનેમાને નંદને ઘેર જઈને ખબર
કાઢવાસાડું મોકલ્યો છે. (આશાપૂર્વક) અવલોકિતા ! મદ્યન્તિકા
પ્રત્યે ખુદ્ધરક્ષિતાનો પ્રવેશ સંજ્ઞા થયો પાડું ?

અવ.—એમાં શો સંદેહ છે ? મહાભાગ ! વાઘના નખના પ્રહારથી
મકરન્દનેથયેલી મૂંઠા વળ્યાના આનન્દકારક સમાચાર નિવેદન
કરતી માલતીને તમે ભગવતીના કેહેવાથી તમારો જીવ તથા
હૃદય તો પેહેલેથીજ આપી દીધેલાં છે; તો હવે કોઈ, મદ્યન્તિકા
આવ્યાની તમને વધામણી ખાય તો તેને શું આપો !

માધ.—એવું પ્રશ્ન પુછ્યો. (હૃદય સામું જોતો) માલતીના પ્રથમ
દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી પ્રીતિના સાક્ષી, મદનોધાનના અલંકારરૂપ,
શોભાયમાન, ધોરસળીના વૃક્ષના ફુલની આ માલા રહી, જે,
શાર્દૂલવિક્રાંદિત.

આણેલી સખીએ, ગુંથી કરથી મેં એવું ગણી ચિત્તથી,
વિવેચાલ રતનફુલની કલિપરે, એણે ધરી પ્રેમથી,
આવ્યો કાળ સમીપ જ્યાં લગનનો, આશા અમારો તજ,
આપી જાણી લવંગિકા મુજ કરે, પોતાની પુંજ બધી. ૭

અવ.—સખિ માલતિ ! આ ધોરસળીની માલા તને બહુ ંહાલી
છે માટે સંભાળજે, નહિતો સહેજમાં એ પારકે હાથ જતી રહેશે.^૧

માધ.—સખિ ! તું ખરી વાત કહે છે.^૨

૧ અર્થાત્ મદ્યન્તિકા આવ્યાની વાત જે કહેશે તેને એમાલા મળશે,
માટે તુંજ એ વધામણી ખાધને લેધ લે.

૨ અત્યારસુધી આ અંકમાં જે માલતીનું લઘુમાન ઉતારવાનીયુક્તિઓ
આપી, તે ખરેખર શૃંગારરસને પૂર્ણ ઉદ્દેશ કરી વાંચનારના મનનું હરણ કરી
લે છે. માલતી અને માધવ આવાં સુખ અનુભવતાં એ બતાવેલે વાંચના-
રના મનમાં માલતીના થવાના હરણથી વધારે કંઈના ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ
પણ આ ઠેકાણે છે.

અવ.—કોઈનાં પગલાં સંભળાય છે ખરાં.

માધ.—(નેપથ્ય સામું જોતો) અહો કલહંસક આવ્યો !

માલ.—સદ્દલાગ્યે મદ્યન્તિકા તમને મળી.

માધ.—(હૃદયથી આલિંગન દેતો) અતિ પ્રિય થયું. ? (પાતાને ગળેથી ઉતારી ધારસળીની માલા આપી દે છે.)

અવ.—ભગવતીએ સોપેલું કાર્ય બુદ્ધરક્ષિતાએ પણ પૂર્ણ કર્યું.

માલ.—(હૃદય સહિત) અહો ! પ્રિયસખી લવંગિકા પણ આવી !
(ઉભી થાય છે.)

(ભયભીન થયેલાં કલહંસક, મદ્યન્તિકા, બુદ્ધરક્ષિતા તથા

લવંગિકા પ્રવેશ કરે છે.)

લવ.—મહાભાગ ! ધાઓ રે ધાઓ ! રસ્તાની અધવચજ મકરંદને નગરની સેનાસાથે યુદ્ધ ચાલ્યું છે, તેથી તે વેળે મળી આવેલા આ કલહંસક સાથે અમને અહીં મોકલી દીધાં.

કલ.—અહીંયાં આવતાં આવતાં પણ અમે જે મોટો કોલાહલ માંલજ્યો તે ઉપરથી અંમ લાગે છે કે સામાવાળાની બીજી સેના પણ આવી પહોંચી હશે.

માલ.—અવ.—ધિક્કાર ! ધિક્કાર કે આ હૃદય અને પરિતાપ બન્ને જોડેજ ઉપજ્યાં.

માધ.—સખિ મદ્યન્તિકા ! ભલે આવ્યાં. તમ આવ્યે અમારું ધર શોભ્યું. એ તો એનો એજ છે એટલે તમે ફિકર શીદ કરો છો ? એની એકલાની સામે બહુ જન ચઢી આવ્યા છે તેની કંઈ ફિકર નહિં.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પુટયા ગાંડ થકી ઝરંતી મદની ધારે ભીનું મુખડું,
એ હસ્તિશિશનું મહાવીર બની જે હાડ ચીરે વડું,

૧ મદ્યન્તિકા મળી તેથી તથા માલતી મેલ્યા તેથી પણ.

એવો, દીર્ઘ નખે પ્રચણ્ડ કર જે, તે, વિક્રમે હોંસિલા
 શૂરા સિંહતણે સહાય જનશે સંઆમમાં સર્વદા. ૮૧
 તેથી હું પણ પરાક્રમથી ફાળો ભરતા પ્રિયસખાની પાસે બાળે
 (એમ કહેતો પરિક્રમણ કરીને કલહસક સાથે જાયછે.)

અવ.—લવ.—ચુદ્ધ.—આ બન્ને સુશીલ જનો દેમકુશલ પાછા આવજો.
 માલ.—સખીઓ અવલોકિતા અને બુદ્ધરક્ષિતા ! તમે વડેલાં જઈને
 આ વાત ભગવતીને નિવેદન કરો. તું પણ લવંગિકા! આર્ય-
 પુત્રને વિનંતી કરી આવ કે અમારા સામું જોઈ સંભાળીને વર્તજો.
 (લવંગિકા, બુદ્ધરક્ષિતા, તથા અવલોકિતા, સર્વે જાયછે.)

માલ.—અરેરે, હવે કાળ શી રીતે ગાળવો તે સુઝતું નથી. ચાલ
 પ્રિયસખી લવંગિકાને આવવાને રસ્તે એની વાટ જોતી ઉભી
 રહું. (પરિક્રમણ કરીને ભય પામતી) મારી જમણી અંખ
 ફરકવા લાગી. (બેસે છે.)

(કપાલ કુંડલા પ્રવેશ કરે છે.)

કાલ —અરે પાપિણી ! ઉભી રહે.

માલ.—(ત્રાસ પામતી) હે આર્યપુત્ર !
 (એટલું બોલતાંજ જીલ બંધ થઈ જાય છે.)

કપાલ.—(ક્રોધથી, હસતી) પાડ, ચીસો પાડ,

—સંતાતેલકા.

ક્યાં છે ગયો તપસીને હણનાર ખ્યારો ?
 બોલાવ ભરપતિ સહાય થવા તું તારો;
 આવી કરે બહુ દિને, શીઠ વ્યર્થ જુએ,
 છે વર્તિકા જુઝતી બાજની જેમ ચોટે.

૬૩

૧ ગડ=કુંભરચલ. અલંકાર અપ્રસ્તુતપ્રશંસા છે.

૨ આર્ય(માનપૂર્વક બોલવાનાં, સસરા) નોપુત્ર=ધણો.

૩ તપસી=તપ કરનાર, અધોરથંટ. વર્તિકા=એક જાતું વાગેળ જેવું
 જનાવર. અલંકાર ઉપમા છે.

હવે શ્રીપર્વતઉપર ઉતરીને એના કડકેકડકા કરી નાંખી, એને ઝીંખાવી, ટોળાવીને ખાસે નાંખું.

(એમ કહી માલતીને ઉપાડીને ચાલી નવયે.)

મદ.—હું પણ માલતીની પાછળજ જઈશ. (પરિક્રમણ કરીને)

સખિ માલતિ!

મદ.—(પ્રવેશ કરીને)—સખિ મહ્યન્તિકા! એ તો હું લવગિકા.

મદ.—તને એ મહાભ્રમ મળ્યા કે?

મદ.—ના., એતો બ્રામના રસ્તાનો બહાર નીકળતાવાંતજ કીઝીયારી સાંભળાને કોંધાયમાન થઈ, પોતાની દોષ ઝાંઘોવડે લાંબી લાંબી તથા વિકાળ ફલગ્રેથી દોડીને ચતુના સેન્યમાં પેઠા. ત્યાંથી હું અભ્રમણી પાછી વળી. એમના ચુલુઉપર ફિદા થઈ મથેલા નમરના જનો, લેરેલેર, રે ચુલુ માધવ! હા મકરન્દ! અરે આહ સિકા! એવી શોચના કરતા સંભળાય છે. વળી એમ સંભળાય છે કે, મહારાજે પણ પ્રધાનની પુત્રીની ચોરી થયેલી સાંભળીને મત્સરથી કોંધાયમાન થઈ, તેજ ક્ષણે મોટી સેના મોકલી દીધા છે અને પોતે ચંદ્રના અજવાળામાં મહેલની ટેલે ચઢીને જવા આરંભે છે.

મદ.—ખરેખાત હું અભ્રમણી મોઇજ.

મદ.—પણ સખિ! માલતી કયાં મઈ?

મદ.—પેહેલ વેહેલી તો એ તારે આવવાને રસ્તે વાટ ભેટી ઉભી હતી; પણ પછીથી મેં એને દીઠી નથી. કદાપિ બ્રામની વૃક્ષ-કુંભેમાં તો નહિં ભમતી હોય?

મદ.—સખિ! આલ, ઝટ શોધ કરીએ. મારી સખી લણુ બ્રમ્ય મનની છે, તેથી અનિષ્ટ પરિણામ થવાનો પણ જો બળે સંભવ છે તેવે પ્રસંગે એનો જીવ ગાલ્યો રહેશે નહિં. (ઉતાવળથી પરિક્રમણ કરે છે.) સખિ માલતિ! રે માલતિ! (આમ તેમ ખોજે છે.)

(હરખાતો કલહસક પ્રવેશ કરે છે.)

કલહ.—આવા વિકટ સંબ્રામમાંથી આપણે સહભાગ્યે કુશલક્ષ્મ પાછા આવ્યા. અહો! આ સેનાને સમૂહ અવાપિ ચુલુ મારી નજર

આગળ ઉભો છે. એ, નિરંતર જોતી કરેલી, નિર્મલ તથા તિલ્લુ તરવારોના પાના ઉપર પડેલાં ચન્દ્રનાં કિરણોથી ઉજ્જ્વળ, રમણીય, તથા ભયંકર, જણાય છે ! મધુપાનના ઘેનમાં બલદેવના હાથે ખેંચેલા હલથી ખળળળી ગયેલા જલતરંગવાળી યમુનાના પ્રવહ જેવો એ દીસે છે ! એક ઝપાટામાં ત્વરાથી દોડતા, નિર્દય, તથા ચપલ; મકરન્દના સપાટામાં ઝાલી જઈને બેશુદ્ધ થઈ જઈ નાસતા ચેદના કોલાહલે આખા ગગનના આંગણને એ ગળવી મુકે છે !

પોતાના ભુજવળના ઝપાટાથી ઉપર ચઢી આવતા સામંતોના હાથ જુઠા કરી નાખીને તેમાંથી ઝુટાવી લીધેલા શસ્ત્રના પ્રહારથી ચેદનાને નસાડી મુકતા,—તથા સુલટો નાશી જવાથી ખાલી થયેલા માર્ગમાં ઠેક દોડીને સંગ્રામનું સાહસકાર્ય પૂર્ણ કરતા,—નાથ માધવ પણ મને વિસરતા નથી.

વાહ ! રાજાની પણ શી એમના ગુણઉપર પ્રીતિ ! પોતે મેહેલના શિખર ઉપર બેઠેલા હોવાને લીધે પ્રતિહારને નીચે મોકલીને, તેનાં વિનયિ વચ્ચનોથી વિરોધનું સંકટ એમણે શમાવી દીધું. પછી, બોલાવી આણેલા માધવ તથા મકરન્દના મુખચન્દ્રને વારંવાર પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી નિહાળતે નિહાળતે, કલહસંકળી પાસેથી એમનાં કુલ વજેરે બાણી લેઈને, એમને બહુ માન આપતાં પોતે, “આવા ત્રિભુવનના અક્ષરરૂપ, સુશીલ, તથા ખીલતી જુવાની અને ગુણ વટે રમણીય, જમાઈથી તમે શા મારે અસંતોષ પામે છો” એવાં મધુર વચ્ચનોથી, ઉછળતા મત્સરના ગભરાટની કેશથી કાળા મોંવાળા ભૂરિવસુ તથા નંદને સમજાવીને, મેહેલમાં ગયા.

૧ બલરામે મધુપાનના આવેશમાં યમુનાની પાસે સંભોગની યોચના કરી ત્યારે તેણે ના કહી નેથી તે પોતાના હલવડે એને ખેંચી લાવવા ગયા હતાં એવી કથા વિષ્ણુ ગાથામાં પ્રસિદ્ધ છે. હલથી ખેંચાયેલી યમુના જેવું હલદી વેહેવા લાગી તે આ સેના પણ ઉલટી વહી—નાહી.

માધવ અને મકરન્દ પણ પેલા આવે. હું પણ આ વૃત્તાન્ત લા-
ગવતીને નિવેદન કરવા જાઉં. (એમ કહી જાય છે.)

(પછી માધવ અને મકરન્દ પ્રવેશ કરે છે.)

મક્ર.—અહોપ્રિયમિત્રનું શું અસાધારણ વીર્ય તથા સહજ શૌર્ય ! કે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

બાહુના દૃઢ મારથી રંગરંગે સંધિ ગયાં સા તુટી
એવાં વીરતણાં કપાલ કચર્યાં જેણે ઘણા શૌર્યથી,
કૂદી વીરતણી પડી ઉપર, ને શસ્ત્રો ઝુંટાવી લીધાં
દોની ઠેઠલગી પરાક્રમ પછી જાહેર જેણે કીધાં, ૧૦
તેનો મુદ્રતણા સમુદ્રપરનો વિકાળ રસ્તો દીસે,
જે પાસે થઈ અબ્ધ મુલતતણી ઊભેલી પડિતવડે;
જે યુદ્ધાર્ણવમાં પડ્યા રડવડે, ઊંધા ચતા આથડે

માથાના કડકા ઘણા અહીં તહીં આ પાસ તે પાસ રે. ૧૧

માધ.—ખરે એ પણ પશ્ચાત્તાપ કરવા યોગ્યજ છે કે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેણે ચંદ્રતણા કરે ચળકનું, આ મધ્યરાત્રિ સમે,
પ્રેમે ભેટતીં નારીના મુખચક્રી પીધું મધુ ઉત્સવે;
તેનાં, આ તવ બાહુવજ્જ પહોં, લાગી ગયાં હાડ તે,
છે એ સારીં અસારીં લ'ગુર બધા એવું હવે સૂચવે. ૧૨

વળી રાજાની ભલમનસાઈ પણ આપણે વિસારવી ન થડે;
કેમકે અપરાધી હતા તોપણ નિરપરાધી હોઈએ એવો એમણે
આપણો આદર કર્યો. ત્યારે ચાલ હવે મદ્યન્તિકાને હરી આ-
જ્યાનો વૃત્તાન્ત માલતીની સમક્ષજ વિસ્તારથી કેહે એમ મારી
ઇચ્છા છે. કેમકે.

દુતવિલસિત.

કહીશ હું, તવ માલતી મારશે
હસતીં નીજકટાક્ષ ચિહ્નોલ તે;

સ્વસર્પી લાજથી આંખડી બળશે,
વદનપંકજ નીચું નમવશે. ૧૩
(એમ કહી પરિક્રમણ કરે છે.) આ રસ્તો બાગમાં જાય છે.
(પ્રવેશ કરે છે.)

માધ.—આ સરોવરના પ્રદેશ શૂન્ય કેમ લાગે છે ?

મક.—મિત્ર ! આપણે અહીંયાં નહતા એટલે એમને ગમ્યું નહિં
હોય; તેથી આ બાગની વૃક્ષકુંભમાં આમતેમ ફરતો ફરતો
વિનાશ કરતી હશે. તેથી આવ જોઈએ. (બન્ને પરિક્રમણકરે છે.)

લલ.—મંદ.—સાંખ માલતિ ! (જોઈને) સદ્ભાગ્યે આ મહા-
જનો કુશલક્ષેમ પાછા આવ્યા.

માધ.—મક.—માલતી ક્યાં છે.

લલ.—મલતી તે ક્યાંથી હોય ? એતો અમે અભાગણીઓ પગ-
લાંના ભણકારાથી છેતરાઇ.

માધ.—અમારું હૃદય હબર પ્રકારના તર્ક વિતર્ક કરે છે આટલે
સ્પષ્ટ કહી નાંખો.

માલિની.

કમલનયનોનું, આ ચિત્ત ધારે અનિષ્ઠ,—

હૃદય પિંગળી બધે,,—આલી આ બધાં જીવ,—

નયન ફરકતું આ જાત,—શું અજ યાશે !

વચન વળી તમારાં,—સર્વથા જીવ બધે. ૧૪

મંદ.—મહાભાગ અહીંયાંથી ગયા ત્યાર પછીથી અવલોકિત તથા
બુદ્ધરક્ષિતાને ભગવતીની ખાસે મોકલીને, આર્યપુત્રને સાવધાન
રહેવાની વિજ્ઞાપના કરી આવ એમ કહીને એણે લવંગિકાને પણ
મોકલી દીધી. પછી એને ન ગમવાથી લવંગિકાને આવવાને આજે

૧ મધવ તથા મકરન્દનાં પગલાં તે માલતીનાં પગલાં જાણીને લવ-
ંગિકા તથા મધ્યતિકા બોલાવે છે.

૨ જીવ જવાનું એકજ મરણ પુરતું છતાં બીજાં વધારે કારણો મળ્યા-
બ્યાં છે, તેથી સમુચ્ચાલકાર થયો.

વાટ ભેટી એ ઉભી રહી. ત્યાર પછીથી અમે એને દીઠી નથી.
આ વૃક્ષની કુંભેમાં અમે ખોળતાં હતાં એટલામાં તમને દીઠ.
માધ.—રે પ્રિયે માલતિ !

માલિની.

અતિ અશુભ વિચારો ચિત્તમાં હેલરાય,
અંક દૂર સહુ હાસી, ચંડિ ! હેયું અગ્રાય;
અજ પરખ કરે શું ? પારખ્યો, બોલ ખ્યારી !
મન અધિર ભમે છે, ક્યાં ક્યા સર્વ તારી !! ૧૫૨

જાહે.—હે પ્રિયસખિ ! ક્યાં છે તું ?

જાહે.—ભણ્યા વિના શા માટે ખીરજ છાંટે છે !

માધ.—સખા ! માધવના સ્નેહથી દુઃખ પામતી એ પોચા મન-
વાળી શું શું કરેછે તે તું ક્યાં નથી ભણ્યો.

જાહે.—એ ખરું, પણ ભગવતી પાસે પણ કદાપિ ગઈ હોય. તેથી
ચાલ ત્યાં તપાસ કરીએ.

જાહે.—એમ પણ હોય ખરું.

માધ.—હોય તો બહુ સારું.

જાહે.—(વિચાર કરતો; મનમાં)

વસંતાતલ .I.

છે એ ગઈ ભગવતી સમીપે, નહિં વા,
એ આવશે છવતી, કે નહિં, ધાડું શંકા;
મિત્રો, સગાં, સુખ સમાગમનાં લહે જે,
સૌદામિની ઝલકશાં ચલ ભતનાં તે.

૧૬૨

(સર્વે જાય છે.)

इति मालफयप. १० नाम्ना मोक्षः समाप्तः

૧ ચંડિ=હે ચંડ પ્રકૃતિવાળી, હે કોપાયમાન ચંડ રીસાયલી.
૨ સૌદામિની ઝલક=સૌદામિની (વીજળી)ની ઝલક-ઝખકારો-તેવાં
જુલસ છે. (સુખ.) સૌદામિની શબ્દવડે નવગ્રા અંકમાં આવતી સૌદામિ-
નીના પ્રવેશ સુચવ્યો છે.

માલતીમાધવ.

નવમોઢ્ક:

(સૌદામિની પ્રવેશ કરે છે.)

સૌદા.—આ હું સૌદામિની શ્રીપર્વત ઉપરથી ઉતરીને પદ્માવતીમાં આવી પહોચી છું. માલતીના વિરહે રોજનાં પરિચિત કામ ન જોઈ અમાવાથી ઘર છેડીને, વિશાલ ખોમાં તથા વનમાં અને પાસેના પર્વતઉપર પાતાના ભિન્નવર્ગ સમેત લભતા માધવની પાસે હવે હું ભજિં. હું એટલે ઊંચે ઉડી છું કે આ સઘળા ગિરિ, નગર-ગામ, તથા સરિતાઓ મારી નજર તળે આવી જાય છે.

(પાછી વગ્ગને જોતી.)

વસંતતિલકા.

પારા અને વિમલ સિન્ધુ વહે વિશાલ
પદ્માવતી-નગર-ચોતરફ વિટાય,
મંદીર, મહેલ, પુરદાર, ઇલાં, ઉંચાંએ,
લેહું પડયું નહ, શકે ધર્યું આ પુરીએ. ૧૧

વળી, તીરે વૃષા સમય ઉલપવાસ હોએ
જે ગાય ગર્જિણી ચરે, વન જેથી શોભે,
તીરે યથાં વનવિષે જન મોજ લેતા,
એવી તરંગલલિતા લવણા રહી આ. ૨૨

(ખીજ તરફ જોઇને) આ મહાનદી સિન્ધુનો ધોધ રસાતલને
ચલુ લેદી નાંખે છે.

૧ પારા-સિન્ધુ-નદીઓનાં નામ છે. અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે.

૨ લવણા નદી છે. ઉત્તર-ધાસતું નામ છે. તરંગલલિતા=તરંગ (મોજાં)
થી લલિત (શોભિતી.)

વસંતતિલકા.

જેનો ધણે વિકટનાદ, જલે ભરેલા-
ગંભીરમેઘ-ધન-મર્જિત-અંડ છે આ,
પાસેની જે ભૂધરકુંજ વિષે વધીને
હેરંબ-કંઠ-ધન-મર્જિત-તુલ્ય શોભે.

૩૧.)

અ અરણ્યમાં ચન્દન, અંધકર્ણ, કેસર તથા ગુલાબનાં વૃક્ષની
કુંજથી ભરપૂર, તથા પાકેલાં ખીલાંની સુમન્ધવાળા, પર્વતોના
પ્રદેશ ભેળને, તરૂણ કદગંબ તથા ભાંખુનાં વનની ઘટાથી અંધકાર-
વાળી મહાકુંભને લીધે ગંભીર થયેલી ગુફામાંથી વહેતા ગોદાવરીના
પ્રવાહથી ગાંજ રહેલાં રયામ તથા વિશાલ ઢાળવાળા દક્ષિણા-
સ્થના પર્વતો અને યાદ આવે છે. વળી, મધુમતી તથા સિન્ધુના
સંગમને પાવન કરતા, દેવતાએ પ્રતિષ્ઠા કરેલા, અ લગવાળા
ભવાનિપતિ સુવર્ણખિન્ડુ નામે ઓળખાય છે. (તમન કરતી.)

ગીતિ.

જય જય હે જગત્તા ! જય સહુ વિદ્યા વેદતણી ધરતા !
જય રમણીય શશિધારી ! જય આદિ ગુરૂ ! મદન દહન કરતા ! ૪
(જતી હોય એમ નિરૂપણ કરે છે.)

પાલિની.

નવજલધર-છાઇ ટોચ દેખાય બૂરી,—
જહિં મદયકી ગાતી આખું ભાગું મયૂરી,—
શકુનિથી, નીડવૃક્ષો, રયામ, તેનાથી કાળો,—
ક્ષિતિધર બૃહદશ્મા રીઝવી આંખ દેતો.

૫૨

વળી અહીંયાં,

૧ જે ધોધના નાદ-જળે ભરેલા-ગંભીર (મન્દ)-મેઘની ધન મર્જના
જેવો પ્રયંડ છે. ભૂધર=પર્વત. હેરંબ=મણિપત. અંધકાર ઉપમા છે.

૨ શકુનિ=પક્ષિ. નીડવૃક્ષ=નીડ (માળો) વાળાં વૃક્ષ. બૃહદશ્મા=બૃહ-
ત્ (મોટા) છે અશ્વ (પથરા) જેના એવો બૃહદશ્મા નામનો ક્ષિતિધર-પર્વત.

તરૂણ રીંછ યુદ્ધમાં; રહેખવાળાં બસાડે,
પ્રતિરવ ચક્રો-ચન્દ્ર સ્ફૂલ્યે પહાર આપે;
કરો તરૂં ચીરો નાંખે ગાંઠ ઇથી ઝરતો,—
ચિત, ઠહ, ધન, તુરો સહકીવસ બ્યાખ્યો. ૬૧

(આકાંક્ષા તરફ બેતી) અહો મધ્યાન્હ થયા જણાય છે. કેમકે,

સાત્ત્વલો ક્રીડત.

અંભારી તલ્લે રાજવૃક્ષદલમાં કોમલિકો પેસતાં,
તીરેથી તલ્લે પૂર્ણિકો વિરણુને, પાણી વિષે બેસતાં,
દાત્યહો જળી વૃક્ષ તિનિયતણી પેસે બખેલે બધા,
હાથે વેલોવિષે કપોત રડતાં, નીચે રહે કૂકડ. ૭૫

તેથી માધવ તથા મકરન્દને ચોખી ઝાલીને આદરણું કાચું પૂર્ણ કરું.
(એમ કહી બધા છે.)

इति विष्कम्भकः

(માધવ અને મકરન્દ પ્રવેશ કરે છે.)

ચક્ર.—(નિસાસો નાંખતો.)

चित्राङ्गी.

ન આશા બધાતી, નથી પડતો સાગી જડ થકી,
સુઝાતું મોહો આ ચિત, તિમિરમાં પેસતું નકી,

૧ રહેખ=રહેખમ. પ્રતિરવ=પ્રતિચન્દ્ર(echo)સત્સકી-દક્ષની જાતિ છે.
૨ અંભારી, રાજવૃક્ષ, તિનિય-દક્ષનાં નામ છે. દસ=પાંદડાં. કોમલિક, પૂર્ણિક, દાત્યહ-પક્ષિઓનાં નામ છે. વિરણુ-હિંદુસ્તાનીમાં જેને “ખસ” કહે છે તે કોમલિક અંભારીને સુકીને રાજવૃક્ષમાં પેસતાં તેવું કારણ કે અંભારીને આજાં પાંદડાં હોય છે ને રાજવૃક્ષો-થરાદાર હોય છે.

યતું છે ના કાંઈ, પશુસમ ઉભા હા ! અહીં અમે,
 વિધાતા વાંકો છે, બહુ બહુ વિપત્તિ દિલ દમે. ૮૧
 માથ.—હે પ્રિયે માલતી ! તું ક્યાં છે ? આમ અભુચિંતવી અભુત-
 રીતે તું એકદમ ક્યાં જતી રહી ? હે નિર્દય ! જરા દયા ભાવીને
 ! અને આલિંગન દે.

વસંતાતેજ ૧.

ઠીલા સુ—કાંકણવટે રમણીય દીસે,—
 જે મૂર્તિમાન સુમહોત્સવ પેર દીપે,—
 એવા કરે પ્રથમ ખુશી થયો ધણે જે,
 તે પ્રિય માધવ હું હું, પ્રીતિશું ઉતારે !
 વચસ્ય મકરન્દ ! એનાજેવો પ્રેમ તો જગતમાં મળવો કઠણજ છે.

હરિણી

પલક પલકે વાધી પીટે સદા સ્મર-તાવ તે,
 કુસુમ સરખે, વેઠયો અંગે, સુકોમલ, શોભતે;
 તૃણસમજણી છાંયી દેવા, કયું મન, જીવને;
 અધિક કહું શું ? પૂરું સાધ્યું કરાર્પણ-સાહસે. ૧૦૨
 વધી—લગન-વિધિ પેલાં આશા અમારી તણ સદું;
 વિકલ,—દીન તે મર્મચ્છેદે શકે,—કરૂણા ભર્યું,—
 રૂદન,—કરતાં એવી એણે હુંડી પ્રીતિ દાખવી,
 સ્મર, સ્મર, રહ્યા જેથી પીડાતરંગ ચિતે સહી. ૧૧૩

૧ અમે જેણે 'મોટું રાગનું' સૈન્ય સેહેનમાં હરાવ્યું તે આજ વિધા-
 તાની આગ્રાધથી પશુવત્ હોએ. માલતી જીવતી હશે કે નહિ, અથવા એ
 ક્યાં છે, એવી કશી તપાસ અમેથી થતી નથી.

૨ કરાર્પણ સાહસે=કરના અર્પણરૂપી વિવાહનું સાહસ કર્યું. અય-
 ૩ વિકલ-જેમાં સર્વે ખાતો સિધિલ થઇ જાયે બાગી જાય એવું.
 મર્મચ્છેદ-મર્મસ્થાન-જેવાં કે હૃદય વગેરે કોમલ ભાગને છેડવાથી આ ત્રણે
 વિશેષજી રૂદનમાં છે.

(પીડા પામતો) અહો,

હૃદય ન પડે ફાટી દુઃખે, દળાઈ પીડાય છે,
શરીર સઘળું ખેડું મોહે, ન શુદ્ધિ તથા તને,
અગન મનની બાળે અંગે, ન ભરમ કરી મુકે,
મરમ હણુતો દેવે માડું ન જીવિત કાપી લે. ૧૨૧

મક.—આ દુષ્ટ દેવની પેટે સૂર્ય પણ આપણને અનિવાર્ય તાપથી
ચેકે છે; વગી તારા શરીરની અવસ્થા પણ આવી છે, તેથી આ
કમલન સરોવર ઉપર ચાલ એક પગમાત્ર બેસીએ અહીંયાં

વસંતતિલકા.

ડાંડાપરે કમલ છે જલનાથી જિંચે
તેના પરામર્થી મુખંધિ થયો અતિ-શે,—
ફૂટે તરંગ બહુ તેતણી ઝીંણથીજ
ટાઢો, ધોમો.—રીઝવશે તુજને સમીર. ૧૩૧
(પરિક્રમણ કરી બસે બેસે છે.)

(૨વગત) હાં એમજ એના વિચાર ફેરવી નાંખું (પ્રકાશ) મિત્ર માધવ!

૧ તથા=તથાપિ, તોયે. મરમ=મર્મ—મર્મસ્થના(vital parts)દેવે
=દેવપણુ. હૃદય દળાય છે, પણ ફાટી પડવું નથી કે જેથી કરી સર્વ પીડાની શાન્તિ
થાય. મોહથી બેહેર થયેલું શરીર બેશુદ્ધ થાય તો સારું કે દુઃખ વિસારે પડે.
મનના બળવાથી શરીર બળે છે પણ ભરમ થઈ જવું હોય તો સર્વ દુઃખનો
નાશ થાય. આ ઠેકાણે નાયકની “વ્યાધિ” દશાનું વર્ણન છે. તેને અભિનય:—

હુંહો.

મનમાં મૂર્છા વ્યાપતી, અગ્નિ બાળે અંમ,
શિરમાં થાયે વેદના, એ વ્યાધિનાં અંમ. ૨૨.

આ શ્લોકમાં અલંકાર વિશેષોક્તિ છે. જ્યાં કારણ આપ્યા છતાં પણ
અર્થની ઉત્પાત થતી નથી ત્યાં વિશેષોક્તિ. (મગ્નટ). અહીંયાં હૃદયના દળાવા-
રથી કારણ છતાં પણ તે ફાટી પડવાનું કાચ થવું નથી, વગેરે સમજી લેવાં.

૨ કમલ જલનાથી જિંચાં રહ્યાં છે એમ કહીને સરોવરનું જલ અભિ-
ન તાપથી સુકાવા માડયું છે એવું સૂચવ્યું.

માલિની.

જહિં મન્કલ-મલિકાક્ષની પાંખ ઉડે,
ધવલ-કમલ-ડાંડા દીર્ઘ, તેથી નમે છે,
અતિ રમણીય ભાગે ભૂમિના એ રસાળ,
અરિ જઇ ફરી આંસુ આવતામાં તું ભાળ. ૧૪૧

(માધવ એકાએક ઉભો થાય છે.)

શું બેભાનની પેઠે અહીંથી ચાલી ગયો !! (નિસાસો નાંખીને
ઉઠતો) મિત્ર ! કૃપા કરીને જો, જો,

સાર્દૂલવિકીરિત.

સુગન્ધિ જલ કુંજની નહીંતણું વાનીરનાં પુલથી,
તીરે ભૂથ ખીલ્યાં રૂડાં જુદાં તણાં ડાલે રહ્યાં વાયુથી,
ખીલ્યા ફુટજથી હસંતી ગિરિની ટોચે જઇને અડચા
એવા મેઘ, મયૂરનૃત્ય સમયે, ત્યાં બાંધતા માંડવા. ૧૫૨

વળી, ખીલે ફાટી કલિં કદંબતરૂની શોભા વધે તેથડી,
એવી પર્વતભૂમિ; સ્યામ બનતી સર્વ દિશા મેઘથી;
દીપે કેતક નૂતનાંકુરવડે તીરે નદીને રૂડો;
ખીલ્યાં સર્વ શિલીન્દ્ર લોધ કુસુમે દીપે હસંતાં વનો. ૧૬૩

૧ મન્કલ= મદથી કરીને અનિયય વાચાલ; મદમત. મલિકાક્ષ=એ ના-
મના હંસ થાય છે; તેમની ચાંચ અને પમ ભુરાં હોય છે. આ સરોવરમાં
અર્જ જોનાં ધોળાં કમલ હતાં; પણ મલિકાક્ષ પક્ષિ તેમના ઉપર બેઠેલાં તેથી તે
ભુરાં લામનાં. અને વિશેષે કરીને માધવને તો તેમ લાગેજ કેમકે એની
આંખો આંસુથી ઝાંખી પડેલા હતી. ચોથી લાટી તથા “મલિકાક્ષ” એ શબ્દ
આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથીજ યોગ્યતાવાળાં થાય છે નહિતો નિરર્થક છે.

૨ વાનીર —ટક્ષનું નામ છે. કુટજ —કુચનું નામ છે. ત્યાં-પર્વત
ઉપર. મયૂર નૃત્ય કરે છે, મેઘ અંદરવા બાંધે છે, ને કુટજપુષ્પથી બરેલાં
પર્વતની ટોચો નૃત્ય જોઇ હસે છે. હાસ્યનો કાન્તિ ધવલ હોવાથી ધોળાં
કુટજ કુલરથી હાસ્ય કલ્પેલું છે, (પર્વતની ટોચનું).

૩ નૂતનાંકુર—નૂન(નવા) અંકુર(કલિયો)—નવી કલિયો.

જાણ.—સખા ! હું જોઈ છું તો ખરો પણ આ અરવ્યના પ્રદે-
શની તથા ગિરિભૂમિની રમણીયતા મને પીડા ઉપજાવે છે.
અરે આ શું ? (આંસુ પાડતો) અથવા શું બીજું,

શાર્દૂલવિક્રીદિત.

ખીસ્ત્યાં અર્જુન-સર્જ વાસ લઈને વાસુ વહે પૂર્વથી,
વીજેરે બધો ઇન્દ્રનીલ સર્મો તે કાળી ઘટા મેધની,—
ભીની ભૂમિયત્રી સુમધ નીકળે;—એવા દિનો આવીયા,
છેલા ગ્રીષ્મતણા, વૃષા-પ્રથમના, આનન્દી રીસે બહા. ૧૭^૨
હે પ્રિયે માલતિ !

મોટા નીલ તમાલવૃક્ષ સરખા બ્યાં મેધ લેળા મળે,—
કંડા વાસુવટે કણો જળતણા ઊડી બધે ઊછળે,—
જે આગ્રા મહમત્ત સો મયૂરના ગાજી રહી જાનથી,—
એવી કેમ કરી દિશા નિરખું હું ? જે ઇન્દ્ર-આપે ભરી. ૧૮^૨
(શોક તથા દુઃખ નિરપજી કરે છે.)

જ્ઞ.—હવે મિત્રની કોણ જાણે કેવીએ વિપરીત દશા થવા માંડી !
(અશ્રુસમેત)ને વજ્ર જેવો કંઠણ થઈને હું તો વિનોદ ઠગજ
મંઠયો છું, (નિસાસો નાંખતો) આ પ્રપાણે માધવ સંજ્ઞા સર્જ
આશા તો હવે કોરેજ સુકી દેવી જોઈએ. (ભય પામતો, જોઈને)
શું એને મૂર્છા આવી ગઈ ! (આકાશ તરફ) અરેરે માલતિ! મા-
લતિ ! ઘણી નિર્દય દેખાય છે; વધારે શું કહું !

૧ પ્રથમ બે પંક્તિ તથા ત્રીજી પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ એ “દિન” નાં વિશેષજ્ઞ રૂપે છે. અર્જુન, સર્જ—વૃક્ષનાં નામ છે. ઇન્દ્રનીલ—નામનો અણિ થાય છે; તે સ્પષ્ટમર્ય હોય છે. વૃષા-પ્રથમના=વર્ષાઋતુની સરઆતના.

૨ ઇન્દ્રઆપ-ઇન્દ્રનું આપ-ધનુષ (rainbow) ૧૭ આ શ્લોકમાં કામોદીપક વર્ષાઋતુ ભેટી એવો અર્થ કહ્યો છે, ને આ શ્લોકમાં કેહે છે કે હવે હે પ્રિયે તારાકિના એ ઋતુ કેમ વીતશે?

વૈતાલીય.

ઝણીયાં નહિં બંધુ ભાંડુ તેં,

પ્રિય-અર્થે વર્ણી ક્રિષ્ણં સાહસે,

ન હોસે કંઈ વંક તેતણે,

સખિ! આ શો ક્રમ ફરતા બયો!!

૧૬^૧

શું હજુપણ હાલતો નથી! અરેરે દુષ્ટ દેવે મને હુંટી લીધે.

વેદાક્રાન્તા.

મુઝાયે છે હૃદય અતિશે, માડિ! માત્રે જળે છે,

સંસારે સૌ ઉજડ હોયતો, ચિત્ત માડું બળે છે,

ધૂનતો આ ગહન તિમિરે ડુબતો જીવ બય,

દુર્ભાગી હું કઈ શું? સધળે મોહ અંગે બસય.

૨૦^૨

અરે રે

રયોદ્ધતા.

બન્ધુને મન પુનેમ કાર્તિકી,

માલતી-નયનન્ત્રે અમિનિધિ,

તેજ આજ મકરન્દ-હર્ષદ,

લોકરત્ન આહું પામતો લય.

૨૧^૩

હા! વયસ્ય માધવ!

૧ ક્રમ-આચરણ-(COURAGE).

૨ “રે માડિ” એમ કહીને હૃદયની વેદના, હૃદય મુઝાવાથી પીડા, માત્ર મળવાથી અસુખ, સંસાર ઉજડ જણાવાથી નિર્વેદ, ચિત્ત અગવાથી ચિંતાગ્નિ-નો દાહ, આત્મા અધકારમાં ડુબીજવાથી જ્ઞાનિ, બધે મોહ—મૂર્છા—વ્યાપ-વાથી મોહ, શું કરે એમ કર્તવ્યમર્ષ ન મુઝવાથી દીનતા, એમ વિવિધ અવસ્થા બતાવેલી છે.

૩ કાર્તિકી પુનેમને દીવસે કૈામુદી-મહોત્સવ નામનો મોટો ઉત્સવ. શાશ્વ છે. અલંકાર રુપક છે. ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે અભેદ હોય તે રુપક (મંમટ.) અહીંયાં માધવ—ઉપમેય—તથા કાર્તિકી પુનેમે, અમિનિધિન—ઉપમાન—વચ્ચે ભેદ નથી. એજ પ્રમાણે બીજાં પણ સમજવાં.

વસંત દેવિ.

ગાત્રે સુચન્દન હતો, શરદેન્દુ આંખે,
આનન્દ-હેતુ મનનો મમ તું હતો જે,
તે કાન્તિવાન જન કારણ વિષુ લેતાં,
કાળે હર્યું જીવિત, હું મરતો અહીંયાં.

૩૨^૧

(અહીંને જોતો.)

અપ વવન્ન.

અકરૂણ કર તું રિમતોજવલા
દશા, અતિદારૂણ ! બોલ એકદા,
સહચર અનુરક્ત જે ઘણો,
પ્રિય મકરન્દ ન કેમ તેં ગણ્યો ?

૨૩^૨

(માધવને ભાન આવે છે.)

મક.—(સાસ લયો) તરતજ ઘોયેલા રાજપટ્ટમણિ જેવો શ્યામ તથા
શોભાયમાન નૂતન મેઘ વર્ષાદના આપટાથી પ્રિયમિત્રને છ-
વાડશે. સદ્ભાગ્યે એને ભાન આંચું દીસે છે.

માધ.—તેથી આ વનમાંથી મારી પ્રિયાને કેની સાથે સંદેશો
મોકલું ? (જોઈને) ઠોક છે.

માલિની.

ફલપરિણતિ-કાળી જાંબુની કુંજ પાસે,
લઘુ-વૌચીસહ બેસી, ઉત્તરે તે નદીને,

૧ અલંકારને માટે જુવો ટીકા સ્લોક ૨૧ મા ઉપરની. છેલ્લી બે લીટીમાં
વળી વિશેષાલંકાર છે. જ્યાં એક કાર્ય કરતાં કરતાં તેની તેજ રીતે ખીજું
અશક્ય કાર્ય પણ સિદ્ધ થાય તે ત્રીજા પ્રકારનો વિશેષ. (મમ્મટ.) અહીંયાં માધ-
વને ઉપાડી લેતાં મકરન્દનો જીવ હરી લેવાનું અશક્ય કાર્ય પણ સધાયું, માટે વિશેષ.

૨ દશ=દશિ. આ તથા આગળના ચાર સ્લોકમાં કરૂણા રસ છે. તે
સે ઇંદનાશથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. આલંબન માધવ છે. ઉદીપનાદિક આમ-
ળી પેઠે સમજવાં.

બહુ બહુ રૂપ લેતો, શ્યામ તાપિચ્છ જેવે,

નૂતન ધન ચઢ્યો આ અદ્રિ-ટોચે રૂપાળો. ૨૪૧

(એકદમ ઉભો થઈને મેઘની સામે હાથ ભેડી)

મંદાક્રાન્તા.

લેટે છે શું પ્રિયસહચરી વીજળી ? કાન્તિવાળા !

સેવે છે શું પ્રીતિ જલુવતા ચાતકો સૌ રૂપાળા ?

મીઠી સેવા થકી સુખ તને પૂર્વ વાયુ કરે છે ?

શાલિંતુ શું સુરપતિધનુ અંગકાંતિ ભરે છે ? ૨૪૨

(સાંભળીને) પ્રતિશબ્દથી શુદ્ધાઓ ગાજી રહેલી તેથી અનનંદ પામી
ટોક ઉચી કરતા મયૂરના દુહ્લૂકારથી મિશ્ર, ગંભીરગર્જનાવડે એ મારા
આદર કરે છે, તેથી યાચનાં કરું. ભગવન્ જલધર !

મંદાક્રાન્તા.

સારે ભાગ્યે, જગત કરનાં, દેખું બે પ્યારી મારી,

ટાઢી પાડી પછીથી સઘળી વાત કે'જે વિચારી,

૧ ડહા-પરિભૂત-કાળા=ફલની પરિભૂતિ-પાકવું-નેથી મળા-પાકેલાં
જાંબુને લીધે શ્યામ દીસતી. વીચી=મોજાં, છોળા- અદ્રિ-પર્વત

૨ સહચરી-સહચર-મિત્ર-નું સ્ત્રીલિંગ-પત્ની- સુરપતિધનુ-
સુરપતિ (ધંડ) નું ધનુ-ધનુષ-ચાપ=ધંડ્ર ધનુષ (rainbow.) પોતે
વિરહી છે અને પ્રિયને મળવાને આતુર છે- માટે પ્રથમ મેઘનાં તેની પ્રિયાની
ખબર પુછે છે- ધ્વનિ-પ્રિયાના સમાગમના સુખના, તથા વિયોગના વિષટ
દુઃખનો તને અનુભવ છે કે નહિ, જે દુઃખ મારું દુઃખ તારા આગળ-તે પ્રમાણે
રહે. ચાતકો તને સેવે છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ધ્વનિ:-તારી પાસે માગણી
આવે છે કે નહિ ? જો ન આવતા હોયતો દાનની રીત ન જાણનારા પાસે
મારી ચામતા અફલ જાય. ત્રીજી લીટીમાં એનો સંકાપી કોણ છે તે પુછ્યું છે
ને ચોથી લીટીમાં એનાં આભૂષણાદિક પુછ્યાં છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્નો, પ્રશ્નોત્તરો
મેઘ-ચંદ્રેશો ભેષ જવાને કાચક છે કે નહિ તેના આધારે ત્રિભૂત, કરી ફીધો.

સ્વસ્થ—તુતું, કથન કરતાં, તેડતો ના જરાયે,
દીર્ઘાક્ષી, એ, હવતી રહી છે અપ્રધારી સહયે. ૨૬
(હરખાતે) આતો આસ્યો; તેથી લાવ હવે બીજે કામે બહિં.

ચક.—(સાલિઆય) અહો હવે તે વળી ઉન્માદ-રાહુ આપવ-ચન્દ્રને
મળવા મંડ્યો. હે તાત! અરે માતા! હે ભગવતિ! અમારું રક્ષણ
કરો, આપવની આ અવસ્થા જુઓ.

પાવ.—ધિક્કાર છે આવા પ્રમાદને કે,

ઉપગતિ.

નવી કળી લોખનીએજ કાન્તિ,
કુરંગીએ દષ્ટિ, મને ધીમી મતિ,
લિધી લતાએ મૃદુતા, પ્રિયાને
હંમેથી લિધી છે વનમાં હણીને. ૨૭

૨ પ્રિયે માલતિ!

ચક.—

માલિની.

સુહૃદ ગુણનિધિ જે, પ્રાણને નાથ, ખારો,
ધૂળ માં હ રમતા'તા ત્યારથી મિત્ર મારો;
પ્રિય-વિરહથી આધિભ્યાધિવેગે જુરે તે,
ધિક હૃદય તને રે ફાટી તું નાં પડે છે. ૨૮

પાવ.—આ જગતમાં વિધાતાની રચેલી વસ્તુઓ એકેકને ધણીએ
વાર મળતી આવે છે.*—હવે તો એમજ કરવું.(મોટે સ્વરે) અરે
આ અરણ્યનાં વાસી સર્વે પ્રાણીઓ! હું તમને નમન કરીને વિ-
જ્ઞાપના કરું છું તે ઉપર એક યજમાન દયાન આપવાનો ઉપકાર કરો.

૧. સારે બાએ—કેમકે માલનાં જીવે છે કે નહિ તે પોતે જાણતે નથી.
જમત કરતાં—નારે બધા વિશ્વમાં ફરવાનું છે, તો માંવથીમાંવ મારું આટલું
કામ કરજે. “દીર્ઘાક્ષી” એમ કહીને ગુણગીર્ન કર્યું છે. આપવ આ ઠેમણે
જન્મસ્થાનમાં છે. ૨ કુરંગી—હરણી.

૩ પોતે કરેલાં “હંમેથી લિધી છે વનમાં વન” યામને દૂર કરે છે.

સિત્તરિણી.

તમે, સર્વે અંગે સહજ-રમણી એ કુલવધુ,
અહીં બેઠાં દીઠી ? વિદિત અથવા કે કયમ થયું ?
સુણો રામાકેરી વય વળી અવસ્થા સહુ તમે,
મને વૃદ્ધિ પામ્યો મદન, શરીરે મુગ્ધજ રમે ૨૯

અરેરે,

સગધરા.

નાચે માંડો કળાને મયૂર, વચન તો ડુબતાં દૂહકારે,
નાચે ડાળા મદે, ને પ્રમુદ્ધથી વિચરે પ્યારી પાસે ચકોરે,
બેઠો આ વાંદરો તે કુસુમરજથકી બહાલો યા ગાલ છાય,
કોને યાયું ? કહીએ અવસર નહિં આ યાયવાનો જણાય. ૩૦

વળી, આ વાંદરો,

વસંતતિલકા.

જ્યાં હોઠની અરણુતા થકી દાંત રાતા.

કાંપિલ પુલથકી ગાલ જણાય રાતા,—

પાકી કુટેલ શુભ દાડિશ જેવું રાતું,—

મોહું જાયું કરી ચુમે નિજ પ્યારો કેરું. ૩૧

૧ સહજ રમણી—સદજ—પ્રકૃતિચાળ—કાન્તિવાળી. મદનના વ્યાપાર એના મનમાં તો ઝાઝા ગલન, ગંભીર અને જંગમ છે, પણ એને અંગે કામનો આવિર્ભાવ અતિમુગ્ધ છે; અર્થાત્ એની વય તો ઘણી નાની છે—મુગ્ધા છે—પરંતુ કામકલામાં એ ઝાઝી નિપુણ—પ્રૌઢા—છે. “સર્વે અંગે સહજ-રમણી” એ શબ્દોથી તથા ચોથી પંક્તિથી એને ઝાળખવાની નીશાની બતાવી છે. તેમજ “કુલવધુ” એ શબ્દથી એનામાં ઉદ્વેગ કે દુરાચરણનો અંશ નથી એમ બતાવ્યું છે. “અહીં બેઠાં” એ શબ્દોથી એમ બતાવ્યું કે તમે આ જગાની સર્વ બલીશું-ચીથી માહીત છો એટલે તમેજ એની ખબર આપી શકશો.

૨ ચકોરે—ચકોર પણ. સર્વે પશુપક્ષિ પોતાની કામકીડામાં ગુંચાયાં છે એટલે મારી પ્રાર્થના સાંભળતાં નથી તેથી કોને યાયું.

૩ દાડિશની છાલ જરા શ્યામવર્ણ—મિશ્ર લાલ હોય છે ને તે જ્યારે પાકીને ડુટયું હોય ત્યારે તેમાં રાતાં બીજ ચળકે છે. આ પ્રકારનું આ વાનર અંગનાતું મુખ હતું. બાહ્યવર્ણ કાંપિલ પુલથી થયો હતો અને બીજને ઠામે રક્ત દાંત હતા.

આ હાથી પોતાની પ્રિયાને ગળે સૂંઢ નાંખીને ઉભો છે.
અહો અહીંયાં પણ ચાચવાનો અવસર જણાતો નથી !!

શાદૂંલ્લિખીત.

આંખો ચેળ થયાર્યો ખ્યારી મોંચતી તેને ધસે દાંતથી,
વારંવાર હલાવો કાન કરતા એને ખુશી વાયુથી,
ખાતાં ખાકો નવીન સદૈર્ઘ્યતાણાં પત્રો પ્રિયાને ધરે.

આવું મત્ત-મતંગ ધન્ય વનનો, વિશ્વાસ લેવા કરે!! ૩૨^૧
(ખીજે કામે જોઈને) વળી આ તો,

શાદૂંલ્લિખીત.

ગાળે વાદળ તોય, મન્દ, કરતો હુંકાર છે ના જરી;
પાસેના સરમાંથો ખાય નહિ એ શેવાળ લેગી કરી;
સુકાયો મદ, સૂપ પટપટ થયા, છે દીન તેથી થયો;
સાચે ખ્યારી-વિયોગ-વિબુલ થયો હાથી સુકાયે રહ્યો. ૩૨^૨

તેથી એને પીડવા જવું નહિ. પોતાની પ્રિયાને પોતાના
કંઠની ગર્જનાનો ગંભીર તથા મધુર ધ્વનિ સંભળાવતો આ ખીજો
ગજયૂથનો મહોન્મત્ત ગજરાજ, નવા ખીલેલા કદંબના સંસ્પર્શથી
શીતલ તથા સુગન્ધિ થયેલા પોતાના વિશાલ કુંભસ્થળમાંથી વેહેતા
મદ્ગંધી સુવાસિત કાદવવાળા સરોવરમાં, ખીલેલા કમલવનમાંથી કમલ
પાંદડાં, રેષા, દંડ, ગર્ભ, કન્દ, તથા કોમલઅંકુરસર્વેચ્છીને ઉછાળતે
ઉછાળતે, -વારંવાર હાલતા સુંદર કાનના નૃત્યથી વિખેરાઈ જતાજલત-
રંગને ધૂમસના આકરમાં વિસ્તારતે વિસ્તારતે, -તથા સઘળાં કુરર
એને સારસપક્ષિને ભડકાવીને ઊરાડી દેતે દેતે, નહાતો નહાતો વિ-

૧ મતંગ-હાથી વિશ્વાસ લેવા-પોતાની ખ્યારીનું મન હરી લેઈ તેના
વિશ્વાસ પોતાના ઉપર ખેસાડવા સારું. આમ વિશ્વાસ આવવાથી નવી વહુ
નિઃશંક કામઆપાર કરે.

૨ મન્દ-હુંકારનું વિશેષણ છે. સર-સરોવર. પટપટ-ભરસા. મદ સુક્ર-
વાથી ચિંતા બતાવી છે. મદ સુકાવાથી ભરસા નાશી અચેલા.

હાર કરે છે. તોયે લાવ એને કહું તો ખરો. ભાગ્યશાલિ ગજરાજા તારા જોખનને ધન્ય છે ! તારી પ્રિયાનું મન હરણ કરવામાં પણ તું કુશલ જણાય છે. પરંતુ, (હપકો દેતો હોય એમ)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ખોદ્યું કંદ લોલાર્થી પંકજનું તે ખાઈ રહીને કર્યા,
મોટાં અંબુજથી સુગન્ધિ જલના ગાઝા ભલે, કોગળા;
છાંટયું નીગળતી સૂંઢે જલ ભલે, તોયે વિરામે જતાં,
સીધા-નાલ-સમેત પદ્મ-દલનું પ્રેમે ધર્યું છત્ર ના. ૩૪^૧

શું અપમાનથી નાખુશ કરીને ચાલવા લાગ્યો ! અરેરે હુંજ મૂર્ખ કે આવા વનચરને મિત્ર મકરન્દને કેહેવા યોગ્ય વચન કહું છું. હે પ્રિય મિત્ર !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ધિક્કારું જીવવા રૂપી દુખ બધું જે એકલો હું જીવું,
ધિક્કારું અનુભાવથી નિરખું જે કાન્તિ ખુશીથી ન તું,
જે દિને નહિ સંગ હોય પ્રિય તું જાણું બળ્યો દિન તે,
દેખું જે મૃગતૃષ્ણિકા સુદતણી માતું નકામીજ તે. ૩૫

૧ નાલ—દડ. પદ્મદલ—કમલનું પાંદડું. વિરામે=અંતે સીધા ફાંડા-વાળા કમલના પાંદડાનું છત્ર તેં છેલીવારે ધર્યું નહિં. એટલી તારી કામઠી કરવામાં હજી કચાશ છે.

૨ જીવવારૂપી દુઃખ-જીવવું તેજ દુઃખ. અનુભાવ-મનમાં વિભાવને લીધે—કોઈ સુંદર વસ્તુ જોવાને લીધે-ઉત્પન્ન થતા ભાવનું, આંખની એટલ, હાથની ગતિ વગેરેથી જણાઈ આવવું તે. આવા અનુભાવ સમેત, ખુશી થઈને, જે કાન્તિ-સુંદર વસ્તુ-(beautiful object) તું જોતો નથી—અર્થાત્ જે જોવામાં તું મારી સાથે નથી—તેને હું ધિક્કારું છું. મૃગતૃષ્ણિકા—ખારવાળી જમીનઉપર સૂર્યના, મધ્યાહ્ન સમયે ફિરજો પડવાથી દૂર પાણી ખરેલું હોય એવું લાગે છે. આ પાણી પીવાને સારું તાપે બળેલાં હરણો દોડે છે. જેમ હરણ પાસે જાય તેમ પાણી દૂર જાય છે, તે અંતે એટલે સુધી કે હરણ ચાકીને મરી જાય છે. આ જલને મૃગ (હરણ) ની તૃષ્ણા (તરથ)—મૃગ-

બક.—ઉન્માદથી થતા મોહને લીધે મન્દ પડી ગયેલો પણ, એના મનમાંનો માફા તરફ સહજ પ્રેમનો સંસ્કાર કોઈક વ્યંજનાને લીધે જાગૃત થયો હીસે છે; ને તેથી હું દૂર છું એમ એ થારે છે.^૧ (આગળ ઉભો રહીને) તારી પાસેજ રહેનાર હુલ્મિની મકરન્દ આરહો.

માધ.—પ્રિય વયસ્ય ! મને આલિંગન દે. ખ્યારી માલતી પ્રત્યે નિરાશ થઈ જઈને હું હવે પરિશ્રાન્ત થઈ ગયો છું. (એમ કહી મૂર્છા પામે છે.)

બક.—(હર્ષથી) મારા પ્રાણનાથને આ ભેટું છું. (જોઈને ખેદ પામતો) અરેરે! મને ભેટવાની ઉત્કંઠા દશાવતામાંજ અચેત થઈને પડ્યો!! તેથી હવે આશારૂપી દુઃખ વેઠવું નકામુંજ છે. મારો મિત્ર મને કદિ મળનાર નથી એમજ ધારવું યોગ્ય રહ્યું. અહો પ્રિયમિત્ર!

વસન્તતિલકા.

મેં પ્રેમના જ્વરથી તમ મને સદાયે,—

તારી અકારણવિપત્તિ ગણી વધારે,—

ત્યારે થતા ભયથી કાંપી જતું શરીર,—

તે સર્વ એકદમ શાન્ત થયુંજ, વીર!

૩૬

મિત્ર ! એવા એવા પણ એ ગયા દિવસોજ સારા હતા કે એવામાં હું તને દુઃખી અવસ્થામાં પણ જોઈ શકતો. હવે તો,

શાલિની.

કાયા જોળે, જીવ છે વજ્રમેખ,

ખાલી દિશા, ઇન્દ્રિયો વ્યર્થ છેક,

તૃષ્ણા—કહે છે, મુદ્—આનંદ—આવો આનંદ—નેકે ને મારે મન તો મૃગ-તૃષ્ણા જોવા છે, કેમકે મને આનંદ થવો અશક્ય છે—તોયે એ મૃગતૃષ્ણારૂપ આનંદને હું તારાવિના નકામો માનું છું.

૧ સંસ્કારને માટે જીવો પાને ૬૯ મે નોટ ૧ વ્યંજના—કોઈપણ ગર્ભ વાતની સ્મૃતિ કરાવવાર ચિન્હ સંસ્કારને સ્મૃતિના રૂપમાં આ ઠેકાણે વ્યંજનાએ જાગૃત કર્યો. મકરન્દની પ્રતિનો સંસ્કાર આમ જાગૃત થવાથી મકરન્દ આધવને સાંભર્યો; એટલે એ મકરન્દવિષે વિચાર કરવા લાગ્યો.

આલ્યો તું ને કાળ મુને દમે છે,

અધારામાં સુષ્ટિ બાધી લમે છે.

૩૭

(વિચાર કરતો) ત્યારે શું માધવના અસ્તનો સાક્ષી થવા માટે હું જીવું છું ? લાવ આ પર્વતની ટોચ ઉપરથી પાટલાવતીમાં ભુશકો મારીને માધવના પેહેલોજ મરૂં. ૨

(જરા પરિક્રમણ કરીને, પાછો ફરી કંજણથી નિહાળતો)

અરે રે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેના ઉપર, વિરમયે વિકસતી,—પ્રીતિ નવી જે થતી
તેના વિભ્રમનાર્થો વ્યાકુલ થતી,—દષ્ટે જીવે માલતી,
તે, આજે, જરિ નીલ-પંકજસમું એતું વણે આ રહ્યું,
જે મારા દઢ ભેટવાર્થો પણ ના થે તૃપ્ત ટાડું થતું. ૩૮

આશ્ચર્ય કે, આ શરીરમાં બાળપણથીજ આટલા બધા ગુણ
લેગા મળ્યા !! મિત્ર માધવ !

૧ હવે, તું મરી ગયો તેથી મારું શરીર મને બાર થઇ પડ્યું છે; તેથી તે ધારી રહેવું અશક્ય છે. મારો જીવ જતો નથી પણ કિલટો દુઃખે દમે છે તેથી વજની મેખ જેવો લાગે છે. આતુ કહીને ચિન્ના દર્શાવી છે. દિશાઓ ખાલી છે એ વાક્યથી જડના બતાવી છે. “ઇન્દ્રિયો વ્યર્થ છેક” —આજ પદાર્થને ઓળખીને તેનું ગૃહણ કરવાને અસમર્થ—એ વાક્યથી દીનતા બતાવી છે. જેમ જેમ કાળ જાય છે તેમ તેમ મારી પીડા વધે છે તેથી કાળ પણ મને દુઃખ દે છે. બધો સંસાર પણ અધકારમય છે એટલે તારા વિના મારાથી જીવાનાર નથી. ન્યાયશાસ્ત્રપ્રમાણે માનેલા નવ દ્રવ્યમય જગતના મુખ્ય દ્રવ્યના દોષ આ શ્લોકમાં મુચ્યા છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, દિશા, કાળ, આત્મા, ને મન એ નવ દ્રવ્યમાંથી કાયાવડે કરીને પૃથ્વીનો, જીવ વડે આત્માનો, દિશાવડે દિશાનો, ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોનો, કાળવડે કાળનો, ને સૃષ્ટિ સમસ્તથી કરીને ન્યુનાધિક-દ્રવ્યાત્મક વસ્તુ-સમૂહનો દોષ દર્શાવી દીધો છે.

૨ મકરન્દનાં આ વચનો, વ્યાધિદશામાં બોલેલાં છે. પાટલાવતી—એ નામની નદી.

સાદુર્જી કીર્તિત.

ખીલ્યો પૂર્ણ કલાર્થો નિર્મલ શશી, તેવો ગળ્યો રાહુએ,
છાયો મેઘ ઘણો ઘણો ધન થઈ, વિખેરિયો વાયુએ,
બેઠાં ન્યાં ફલ શોભતાં તરૂંવરે, તેવું દેવે તે બળ્યું,
માથાનો મણિ તું થયો જગતના, કે મોત લેઈ ગયું. ૩૬^૧

તેથી આવી સ્થિતિમાં પડેલા પણુ મારા મિત્રને હું લેટી
લેઉં, એણે હવણાંજ એવી ઇચ્છા પણુ જણાવી હતી. (આલિંગન કરતો) હે વિમલ વિધાનિધિ ! ગુણવાન ! માલતીના વરેલા
પ્રાણજીવન ! કામન્દકી તથા મકરન્દને આનન્દ આપતા વદન-ચન્દ્રવાળા ! મિત્ર માધવ ! તારી છેલ્લી ઘડીએ તેં ચાલેલું, તથા આ
જન્મમાં છેલ્લુંજ આ મકરન્દના હાથનું આલિંગન. હવે મકરન્દ
એક ક્ષણવાર પણુ જીવશે એમ ના ધારતો.

૧. મનલબ એની છે કે કોઈપણ વસ્તુ પોતાનાથી થઈ શકાય તેટલી શ્રેષ્ઠ
ચત્તાવાંતજ નાથ પામી જાય એ ધણું ખેદકારક છે. આ શ્લોકની પ્રથમ ત્રણ
પંક્તિમાં દષ્ટાન્તાલંકાર છે. ઉપમેય તથા ઉપમાનનો સાધારણ ધર્મ બિંબ
પ્રતિબિંબ ભાવથી એકેકને મળતો હોય ત્યાં દષ્ટાન્ત. (મમ્મટ). સાધારણ
ધર્મના બે શબ્દ તો જુદાજ હોય પણ તેમના અર્થથી કરીને સામ્યની પ્રતીતિ થતી
હોય તેનું નામ બિંબ પ્રતિબિંબ ભાવ. બે જુદાં જુદાં વાક્યમાં સાધારણ ધર્મ
બિંબ છતાં પણ તેમના અર્થ ઉપર વિચાર કરતાં સામ્યતા નીકળે અને ઉપમા
ઉત્પન્ન થાય તે દષ્ટાન્ત. અહીંયાં તું જગતના માથાનો મણિ થયો કે મોત
લેઈ ગયું એનો એજ અર્થ ઉપરનાં ત્રણ વાક્યમાં છે. ચન્દ્ર પૂર્ણકલાવાન થયો
કે રાહુએ ગળ્યો-પૂર્ણિમાને દિને ગ્રહણ થાય છે. એમજ ખીજાં વાક્ય લેવાં.

અહીંયાં ગળવાની ને લેઈ જવાની ક્રિયા શબ્દથી તો એક નથી પણ અર્થ-
થી એક નીકળે છે માટે દષ્ટાન્ત. વળી પ્રત્યેક લીટીમાં વિષમાલંકાર છે. લક્ષ-
ણાદિક આગળની પેઠે જાણી લગાડી લેવાં જુવો નોટ ૧ પાને ૫૦ મે શશીનું
પૂર્ણ થઈ ઉગવું ને રાહુએ ગળાવું એ યોગ અઘટતો છે માટે વિષમાલંકાર
તેમજ બાકીની લીટી સમજવી. આવી રીતે અન્યોન્યના આશ્રયવિનાના બે
અલંકાર, કે વધારે અલંકાર, બેગા મળે તેને સંસ્કૃત પડિતો “સંકર” નથી
કહેતા પણ “સંમિશ્રિ”-માત્ર સંમિશ્રણ, ખીચડી કેહે છે.

વસંતાતેજ ન.

સાથે રહી જન્મથી, મુજ સાથ પ્યારા !

માતાતણા પયર્નો પીધો સદાય ધારા;

શ્રાદ્ધાંજલિ, કમલમુખ ! હીંધી સગાંએ,

તું એકલો પીજી હવે, નહિં તેમ છાજે. ૪૧

(રડતો રડતો એને મુકી દેધને પરિક્રમણ કરી) આ નીચે પાટલાવતી રહી. હે નહિં ! જ્યાં પ્રિયમિત્રનો જન્મ થયો હોય ત્યાંજ મારો જન્મ થજે કે હું ફરીથી પણ એનો મિત્ર થઈને રહું.

(એમ કહી પડવા બધ છે.)

(સૌદામિની પ્રવેશ કરે છે.)

સૌદા.—[વારતી] પુત્ર ! સાહસ મા કર.

મક.—[બેઠને] અરે ! તમે કોણ છો ? અને મને શા માટે વારો છો ?

સૌદા.—આયુષ્મન ! તુંજ મકરન્દ કે નહિં !

મક.—હા હુંજ એ અભાગિયો મકરન્દ, ચાલો, મને પડવા દો.

સૌદા.—પુત્ર ! હું યોગિની છું અને માલતીની ખબર લાવી છું.

(એમ કહી મોરસળીની માલા ખતાવે છે.)

મક.—(સાસ ભર્યો, દયામણે મોઢે) આર્યે ! શું માલતી જીવે છે ?

સૌદા.—હા. પણ વત્સ માધવને એવું શું થયું છે કે તું આવું

અનિષ્ટ કાર્ય કરવા તત્પર થયો હતો, એ વિચારથી મારું હૃદય

કંપે છે. માધવ ક્યાં છે ?

મક.—આર્યે ! હું એને મૂર્છામાં મુકીને વિરાગથી આવતો રહ્યો

છું. તેથી આવો, જલદી તપાસ કરીએ.

(એમ કહી ઉતાવળથી પરિક્રમણ કરે છે.)

માધ.—(હિરીયાર થઈને) અહો ! મને કોઈકે જગાડ્યો હોય એમ

મને લાગે છે. (વિચારીને) જરૂર, નવા જલધરનાં જલખિંદુ

સમેત પવનનુંજ મારી અવસ્થા ન ઝણકારીને કરેલું આ કાર્ય હશે.

૧ શ્રાદ્ધાંજલિ—શ્રાદ્ધ કરતાં આપેલા પાણીના ખોખલા. કમલમુખ—કમલના જેવું છે મુખ જેવું એવો.

મક.—(જોતો) સદ્ભાગ્યે મિત્રને ફરીથી ભાન આવ્યું જણાય છે.

સૌદા.—[જોતી] તમારા મૃત્યુના શરીરનો આકાર માલતીએ કહ્યો છે તેવોજ છે.

માધ.—ભગવન ! પવન !

હરિણી

જલધર ખંધાં ખેંચી ભાં લું, ખુશી કર ચાતકો,
નયનો મયૂરો ગાતા તાને, ખિલાવજ કેતકો,
વિરહિજન જે મૂછાં પામી, રમે દુખ. [વૈસરી
અકરૂણ ? અહે શું તું તેને દુખી શુધ દે કરી ? ૪૧

મક.—જીવમાત્રને જીવાડનાર વાયુએ ઠીક કર્યું.

માધ.—તોયે હે વાયુદેવ ! તમારી પ્રાર્થના કરૂં છું કે,

સંતાતેલકા.

ખીલ્યા કદંબનો પરાગનો ધૂળ સાથે,
ભાં જીવ તું હરી રહી મુજ પ્યારીં જ્યાં છે;
કે પ્યારીંના દિલનો વાસથો ખુબ ટાડું
તું કાંઈ આપ મુજને, મુજ સ્હાય છે તું. ૪૨
(હાય જોડીને નમસ્કાર કરે છે.)

સૌદા.—કંઈ નિશાની આપવાનો આજ યોગ્ય અવસર છે.

(એના જોડેલા હાથની પોશમાં ખોરસળીની માલા મુકે છે.)

માધ.—(હિતુગર્ભ વિસ્મય તથા આનંદ પામતો) અહો ! મેં મારે
હાથે રચેલી, તથા પ્રાણપ્યારીના સ્તનઉપર રત્ની રહીને હઠીલી
થઈ ગયેલી^૧ કામદેવના મંદિરના આંગણમાં ઉગેલા ખોરસ-
ળીના વૃક્ષનાં ફુલની શું આજ એ માલા ! (હરખથી નિહાળતો)
એમાં સંદેહ શાનો ? કેમકે, આજ એ માલા કે જેનો,

૧ પરાગ—ફુલમાંની રજ, તે રૂપી ધુળ. જીવ પરમાણુરૂપ (કણરૂપ)
હોવાથી ધુળતા કણ સાથે સેહેજ આવ્યો જશે એટલે તેને પ્રયાસ પડનાર નથી.

૨ હમેશાં સ્તન ઉપર ખેશીખેશીને એટલી હઠીલી થઈ ગયેલી કે ખીજે
ઠેકાણે જાયજ નહિં.

વસંત તિલકા.

નાના શશી સમ રૂડું મુખ એનું જોતાં,
હેલાર્થો વ્યાપતું કુતુહલ ઢાંકો દેતાં,
વાંકાં ચુકાં કુલર્થો ભાગ ગુંથેલ તેઓ,
સતોષ પામી ગઇ લેઈ લવંગિકાએ.

૪૩૧

(હર્ષ પામતો ગાંડાની પેઠે ઉભો થઇને) પ્રિયે માલતિ !
હવે પકડાઈ છું. (કોપાયમાન થઇ ગયો હોય એમ) અરે મારી
અવસ્થા ન જાણનારી !

શિશ્વરિણી.

જતો જાણે આત્મા, સુતનુ ! મન જાણે જતું કુટી,
બળે અંગો જાણે, જતું સમીપ અઘાડું પસરી;
ત્વરા આ વેલાએ કરવી, નહિ હાંસિ, પ્રિયતમા !
મળા ચક્ષુ ટાઢાં કર, તું નહિં થા નિર્દય જરા.

૪૪૨

૧ શ્લોકની ઉપરના “કે જેનો” એ શબ્દો આ શ્લોકની ત્રીજી લીટી-
માંના “ભાગ” શબ્દ સાથે જોડવા. આ શ્લોક પૂરો સમજવાને સાર પ્રથમ
અંકનો વૃત્તાન્ત યાદ આણવાની જરૂર છે. માલતીના મુખપર જોવાથી
માધવે માલા અખડાઅખડી ગુંથી હતી, અને તેવી માલા માગી લેઇને લવ-
ગિકા સતોષ પામી હતી. આવોજ અર્થ આ શ્લોકમાં પણ છે. હેલા—
શૃંગાર રસમાં થવા ઉદ્ધાસને લીધે સહસાજ,—કારણ વિના, માત્ર પ્રાંતિથીજ
—કંઈ પણ કાર્ય તરફ પ્રવૃત્તિ થાય તે. આ હેલાને લીધે જે ઉત્કંઠા થાય તેને
દાંડી દેવાનો—ન બતાવવાનો—પ્રયત્ન કરતે કરતે. આવી જાનની હેલા તથા
ઉત્કંઠા એનું અંદ્રવદન જોવાથીજ થયેલાં. લવંગિકાએ=માલતી તો, પ્રેમમાં
ને પ્રેમમાં એવાથી પણ સતોષ પામેજ, પણ લવંગિકાએ પામી.

૨ આત્મા જવાથી શત્યતા, મન કુટવાથી મોહ, અંગ બળવાથી વ્યાધિ
અઘાડું વિંટાવાથી જડતા, એમ વિવિધ દશા બતાવી છે. જડતા થયા પછી
મરણ થવાનો ભય રહે છે, માટે પોતે પોતાની પ્રિયાને દીલાસો દે છે, કે મને
જીવાડવો હોય તો ઉતાવળ કરીને મને મળ. પેહેલી બે લીટીમાં ઘણા ઉત્પેક્ષા-
લંકારની સંસ્કૃતિ છે.

(ચાતરફ જોધને નિરાશ થતો) માલતી તે ક્યાંથી હોય !
(ખોરસળીની માલાને જોતો) અરે મારી ખ્યારીની બહાલી બકુલ-
માલા ! તેં બહુ ઉપકાર કર્યા છે માટે તું ભલે આવી.

મંદાકાન્તા.

જ્યારે જ્યારે, પ્રિયસખિ ! અનિવાર્ય, ને ના ખમાય,
એવી દાહવ્યથનથી ભૂંડી, કામપીડા જણાય;
ત્યારે ત્યારે કમલનયની તુજને ભેટી ભેટી,
મુને ભેટી ગણી મનપિયે, જીવ રે'તી નિભાવી. ૪૫૧
(કંઠણી નિહાળતો,)

વસંતતેલકા.

આનંદમિશ્ર-મદન જવરને વધારે,—
ગાઢપ્રીતિ-રસ ભર્યું,—પ્રીતિ જે ખતાવે,—
એ આવવું જવું વિચારી ઘણે મુઝાજી.
મુઝાક્ષીને મુજ, ગળે બહુવાર, તારૂં. ૪૬૨
(એમ કહેતો માલાને પોતાના હૈયાકપર મુકી મુઝા પામી જાય છે.)

મક.—(પાસે જઈને પવન નાંખતો) મિત્ર ! હોશિયાર થઈ જા.

માધ.—(શુદ્ધિ આણીને) મકરન્દ ! માલતીની ખ્યારી આ બકુલમાલા
કોણે બાણે ક્યાંથી આવી પડા છે તે તું નથી દેખતો શું ?
ત્યારે એ ક્યાંથી આવી હશે વારૂં ?

મક.—મિત્ર ! માલતીનું આ ચિન્હ આણનારાં આ યોગીશ્વરી છે.

૧ પ્રિયસખિ !—ખોરસળીની માલાનું સંબોધન છે દાહવ્યથન વગેરે
દાહને—બળવાને—ક્ષીયે જે વ્યથન—પીડા—થાય તેથી ભૂંડી. કમલનયની
=માલતી તાત્પર્ય એવો છે, કે હવે એ તારાવિના થી રીતે જીવી શકશે.

૨ માલાને નિહાળતો નિહાળતો આ શ્લોક માધવ બોલે છે. મુઝા-
ક્ષીને ગળે તેમજ મારે ગળે, ઉપર કહેલાં વિશેષણ મુકત, તારૂં આવવું જવું
વિચારીને હું હવે કુઝી થાજી છું. એકેકના હાસ્યવિનોદ તથા ક્રીડા અને
વિહારના પ્રસંગે વારંવાર એકેકના ગળામાં માલા પેહેરાવવી, વળી કાઢી
લેવી એ પ્રકારનું આવવું જવું વિચારીને હું મુઝાજી છું.

માધ.—[જોઈને કંઈકાચુકત રીતે હાથ જોડી] આર્યે ! મારી પ્રિયા
 જીવે છે કે નહિં તે મને કૃપા કરીને કહો.

સૌદા.—પુત્ર ! ધીરજ રાખ. એ કલ્યાણી જીવે છે.

મક.—માધ.—(સાસ લઈ, ધડકતે હૈયે) આર્યે ! જો એમજ હોય
 તો આ બધું શું થઈ ગયું તે કહો.

સૌદા.—પેહલાં કરાલાના મંદિરમાં માલતીનું બલિદાન આપવાને
 હાથમાં તરવાર ઝાલી ઉભેલા અઘોરઘંટને માધવે મારી
 નાંખ્યો હતો.

માધ.—(ખેદ પામતો) આર્યે ! એટલુંજ બસ છે; બાકીની વાત
 હું સમજ્યો.

મક.—મિત્ર ! શું ?

માધ.—ખીનું શું ? કપાલકુંડલાએ પ્રતિજ્ઞા કરેલી.

મક.—આર્યે ! એમજ કે !

સૌદા.—હા, એ પુત્ર જેમ સમજ્યો છે તેમજ,

મક.—અરેરે ! વસંતતિલકા.

જો શોભતી ચરદના શશીકેરી જ્યોત્સ્ના,

ખીલે કુમુદપર તો ઠોક થાય શોભા,

એ છા રહ્યું, રૂડું થયું, પણ આ થયું શું !

આવી અકાળ ઘન વાદળ છાઈ બેઠું !!

૪૭

માધ.—અહો પ્રિયે માલતિ ! અતિભયંકર કષ્ટ તે વેઠ્યું.

આર્યા.

કથમ થયું હરિ ગઈ જ્યારે, કમલમુખિ ! કપાલકુંડલા તુજને,
 અહણ શમે જ્યમ કેતુ, કલા શશિની સારી ગળી જાયે. ૪૮
 ભગવતિ ! કપાલકુંડલે !

૧ જ્યોત્સ્ના—ચંદનું અન્નવાળું. અહીં જ્યોત્સ્ના—માલતી, —કુમુદ
 માધવ, અને વાદળ—કપાલકુંડલા એ અર્થથી તુલ્યાર્થે તુલ્યાર્થ ધડનારી
 પંચમ પ્રકારની અપ્રસ્તુતપ્રશંસા થઈ. આ અલંકાર સાદ જુઓ પાનું ૮૨
 નોટ ૧. ૨ અલંકાર ઉપમા છે.

વસંતતિલકા.

એ રૂપને ઘટિત આદર લાડ ઝાઝાં,
મા રાક્ષસી તું બન, કુશલકારિણી થા;
દીપે સુગંધિ કુલ તે નિપજ્યુંજ ત્યાંથી,
માથે મુકયું, ન મુથલે કર્યું ધુળધાણી.
સૌદા.—પુત્ર ! ફીકર મા કર.

૪૬૧

અનુટ્ટપ્.

પાપ એણે કૌંધું હોત અતિશે ફૂરતા ભર્યું,
હોત જો ત્યાં નહિં પાસે, કાર્યે એના વિરુદ્ધ હું. ૫૦
જજે.—(નમન કરતા) આર્યાની અમારા ઉપર મોટી કૃપા થઈ.
ત્યારે તમે આવાં અમારાં ભાંડું કચાંથી તે કહો.
સૌદા.—એ વાત તમારી અઝાણી નહિં રહે, [ઢિલી થઇને] હવે હું,

અનુટ્ટપ્.

ગુરૂસેવા અને તન્ત્રે, મન્ત્રે, યોગે, તપે, થઈ,
સિદ્ધિ આક્ષેપિણી સાધું, તમોને હિતકારિણી. ૫૧
(એમ કહી માધવને લેઈ ચાલતી થઈ.)

મક.—આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય કે,

૧ કપાલકુંડલાએ માલતીને મારી હશે એમ માની માધવ “સ્ત્રી નથા બાલકને મારવાં નહિં” એ આદેશનું ભાન કરાવતે દુપકો દે છે. આ પ્રમાણે એ કપાલકુંડલાને કહે છે, કે એવા સુંદર થીરને તો લાડ લગાવવાં ઘટે તેને તું રાક્ષસી બનીને મારીશ નહિં. અલંકાર પ્રતિવસ્તુપમા છે. જ્યાં એકતાએક સામાન્યધર્મને (ઉપમાનોયપમેયના) બે વાક્યમાં બુદ્ધે બુદ્ધે રૂપે મુક્યો હોય તે પ્રતિવસ્તુપમા. (મમ્મટ). અહિંયાં “ઘટિત આદર લાડ ઝાઝાં” એ ધર્મ, પુનરુક્તિનો દોષ ન આવે માટે, “માથે મુકયું” એ શબ્દોથી પુનરપિ અન્ય વાક્યમાં જણાવ્યો છે.

૨ પ્રથમ પંક્તિમાં કહેલાં સાધનથી પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિ, આક્ષેપિણી—એક હામથી બીજો હામ ખેંચી જનારી. આ સિદ્ધિ તમને હિત કરનારી—માલતીનો મેલાપ કરાવનારી—છે માટે તે સિદ્ધિ હું સાધું છું.

માલિની.

તિમિર વિજળીં લેળાં આવીં વિકાળ ભાસે,
કરીં નયન નકામાં, તર્તિ વ્યાપી વિરામે;

(નિહાળીને ભય પામતો,)

કયમ નથીં મુજ પ્યારો ? શું થયું ? (વિચારીને) શું ખોળું છે?

બહુ બહુ મહિમાથી મોટીં યોગીશ્વરી છે. ૫૨

(વિચારતો) પણ આંતે સાઈ હશે કે નરતું તે મને મુજતું નથી. વળી,

વસન્તતિલકા.

પહેલાંનીં વાત બહુ વિસ્મયથી ન મુજે,—

ને આવતા ભયતણા નંવરનાથીં ધૂળે,—

એક ક્ષણે જહિં તુટે, વળીં મોહ વાધે,—

આનંદ-શોકથીં ચિત્રિત ચિત્ત ભાસે. ૫૩

તેથી આ ગહન વનમાં આપણાં બંધુ સાથે ફરતાં ભગવતીને
ખોળી કાઢીને આ વૃત્તાન્ત નિવેદન કરું. (એમ કહી જાય છે.)

॥ इति सौदाभिनी दर्शनो नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः

૬ કલ્પિત વાર્તામાં ઘણીવાર સાંભળ્યું છે કે મન્ત્રસાધનારા વગેરે
યોગીઓ જતાં આવતાં ભડકા વગેરે કરી બતાવે છે. તેમજ યોગિની—
સૌદાભિની—ના જવાના પ્રસંગે બધું અધાર્મિક થયેલું અને તેમાં વિજળીના
ચમકારા મચી રહેલા. આ બધું તેના ગયા પછી મટી ગયેલું. આ પ્રસંગે
મકરન્દે માધવને દિઠો ત્યારે નીચેની બે પંક્તિમાંના પ્રશ્ન અને નિર્ણય ઉપ-
ખ્યાં છે. મોટા મહિમાવાળા યોગીશ્વરી એને લેધ ગઇ છે. પછી મકરન્દે સંશય
આણી કહે છે કે આ લઘુજનું તે સારાને માટે થયું હશે કે કપાલકુંડલાની પેઠે
નકારાને માટે.

૨ ઝાઝા વિસ્મયથી સ્તબ્ધ થયેલું માટે પ્રથમનો વૃત્તાન્ત-માલતીના
કરણના-પાદ ન આવે, માટે આનંદ,—પછી માધવ મરી જશે એવા ભયના
જાવથી ધૂનતું, એટલે શોક,—માલતી મળ્યા માટે મોહ—મૂર્છા—તુટેલી, ને
વળી માધવ ખોવાયો માટે મૂર્છા વધેલી. આવા આવા શુદ્ધ શુદ્ધ ભાવને
લીધે ચિત્ત ચિત્રિત છે.

માલતીમાધવ.

દશમોઃ

(કામન્દકી, લવંગિકા, અને મઢ્યન્તિકા પ્રવેશ કરે છે.)

કામ.—(કંઠાચુકત રૂદન કરતી) હે પુત્રિ માલતિ ! મારા બોળાને શોભાવનારી ક્યાં છે તું ! મને પ્રતિઉત્તર આપ.

વસન્તતિલકા.

તું જન્મી ત્યારથી પળેપળ રમ્ય દિસે,
ચેષ્ટા વિધિવિધિતણી તુજ તે બધીએ,—
કાલા અને મધુર બોલ,—હવે વિચારું,
કાયા બળે, ચિત ચૌરાધ જતું બિચારું. ૧

વળી હે પુત્રિ !

માલિની.

નિત નિમવિણ રૂવે, ને હસે, તેથી શોભે,—
જહોં દશનકલિનાં કુમળાં અગ્ર શોભે,—
તુટિ, કુટિ, અખડાતા, બોલતું બોલ કાલા,—
વદનકમલ નાનું, સાંભરે તારૂં બાલા ! ૨

લીલાં વધાં.—(રડતાં) હે પ્રસન્નમુખચન્દ્રથી શોભાયમાન પ્રિયસખિ !

તું ક્યાં ગઈ છે ? અથવા શિરીષના કુલ જેવા સુકુમાર તારા એકલીનાજ શરીરનો દુષ્ટ દેવની ચેષ્ટાને લીધે શો પરિણામ થયો છે !! મહાલાગ માધવ ! તમારે પણ આ સંસારમાં આ-
નન્દ-મહોત્સવનું સુખ પ્રથમ પ્રાપ્ત થઇને પછી અસ્ત પામ્યું !

કામ.—(વિશેષે ખેદ પામતી) રે બાળકો !

ગીતિ.

નવિન-પ્રેમરસ-ભીની કૌતુક કરતી તમારો આ પ્રીતિ,
લવલી-લવંગ જેવી, દૈવમહાવાયુએ હણી દીધી. ૩

૧ કૌતુક-આશ્ચર્ય; સર્વને આશ્ચર્ય ઉપજાવતી. લવલી-વેલી છે.

લવ.—(ઉદ્વેગથી) નિરાશ થઈ ગયેલા, વજ્રમય, મારા હૃદય ! તું રાક્ષસ જેવું દીસે છે !! (એમ કેહેતી કેહેતી, છાતી કુટતી પડે છે).

મદ.—લવંગિકા ! એક ક્ષણવાર તો ધીરજ ધાર.

લવ.—શું કંઈ બેઠેન, દૃઢ વજ્રના લેપથી જડીને નિશ્ચલ કરી નાંખ્યો હોય એમ મારો જીવ મને તજીને જતો નથી.

કામ.—તારા જન્મકાળથીજ, પુત્રિ માલતિ ! આ લવંગિકા તો તને બહાલી છે. ત્યારે મરવાની અણીપર આવેલી એ ખિચારીના ઉપર તને દયા કેમ નથી આવતી ? કેમકે,

અનુષ્ટુપ

ઉજલા લોકવાણી ! તેં તજેલી સ્નેહવાળી આ,
કાળે મ્હોંએ ન શોભતી, વાટ જ્યોતિવિના યથા. ૪૨
વળી કામન્દકીને પણ હે કડ્યાણિ ! કેમ તજી જાય છે ?
અરે નિર્દય ! મારાં ચીવરની હું દેજ તું ઉછરીને મોટી થઈ છે,
વળી સુમુખિ !

મંદાક્રાન્તા.

છાંડયું જ્યારે સ્તનપય, પછી દાંતની પૂતળીશી
ખેલાવીને, વિનય શિખવી, તુંજને મેં ઉછેરી;

લવંગ—વૃક્ષ છે. લવંગની પાછળ લવલી-લતા વિંટાય છે, ને તેમને, પરજોલા નેડા સાથે વારંવાર સરખાવાય છે. ઇન્દ્રેજ કવિયો “વાઇન” તથા “એલ્મ” નામનાં લતા અને વૃક્ષનો સંગમ વર્ણવે છે.

૧ અર્થાત્ નીકળીને ફાટી પડતું નથી.

૨ આ શ્લોકમાં અલંકાર ઉપમા છે. સાધારણ ધર્મ સ્વેપથી બતાવ્યો છે. માલતીએ છાંડેલી લવંગિકા શોભતી નથી. માલતી—જ્યોતિ (દીવાની જ્યોતિ),—લવંગિકા—દીવાની વાટ; જેમ દીવાની જ્યોતિ વિના વાટ, કાળે મ્હોંએ (હોલાધ જવાને લીધે) સ્નેહવાળી (તેલવાળી) છતાં પણ, ઉજ્જ્વલાલોકવાળીએ (ઉજળા તેજવાળા, જ્યોતિએ) નજવાથી શેષભતી નથી, તેમ, લવંગિકા, ઉજ્જ્વલાલોકવાળી (ઉજળા કાન્તિવાળા) માલતીએ તબ્બલવી હોવાથી, સ્નેહવાળી—પ્રેમભરી—છતાં પણ, કાળે મ્હોંએ (સખી માલતીના વિયોગે કાળમ્હોંવાળી) શોભતી નથી.

આણી આપ્યો ગુર્જી વર તને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તે. મેં,
તેથી તારૂં મુજ પર, બહુ માથકી, હેત શાલે. ૫૧
(સખેદ) અંદ્રમુખિ ! હવે તો હું નિરાશ થઇ ગઇ છું.

વંશસ્થ.

નિમિત્તવિના હસતું હોયે મુખ,—
ભર્યા કપાળે બહુ શ્વેતસર્ષપ,—
ઉછંગમાં પોઢી, ધોંમેથી ધાવતો,—
અભાગણીએ તવ પુત્ર ના દિઠો. ૬૨

લવ.—ભગવતિ ! મારાઉપર કૃપા કરો. હવે મારાથી મારા જીવનો
ભાર વેઠાતો નથી, માટે હું આ પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતું
મુકીને મુક્ત થઇશ. આવતા જન્મમાં પણ પ્રિયસખીને દેખી
શકું એવી તમે આશિષ દે.

કામ.—અરે લવગિકા ! પુત્રીનો વિયોગ થયા પછો કામન્દકી પણ
વધારે વાર જીવનાર નથીજ. આપણું ઇન્નેનું આ દુઃખ સમાનજ છે.

અનુવૃત્ત.

યોગ જો કર્મના યોગે ન થાયે તો રહ્યા ભલે,
તોયે પ્રાણ તબ્બ્યાકેડું ફલતો તાપ-શાન્તિ છે. ૭૩

લવ.—જેવી તમારી આજ્ઞા. (ઉઠે છે.)

કામ.—(દયાથી જોતી) પુત્રિ ! મદ્યન્તિકા !

૧ તેથી તારો પ્રેમ તારી માતા કરતાં મારાઉપર વિશેષે હોવો ઘટે. દાંતની
પૂતળી—હાથીદાંતની પૂતળી.

૨ ભર્યા કપાળે વઠ—જેને કપાળે ઘોળા સરસવ ચોટાડેલા છે. આ
શુભ મંગલની નીચાની છે.

૩ કોઇ કર્મને લીધે, મુલા પછીથી પણ, આવતા જન્મમાં યોગ—
સમાગમ—ન થાય તો આત્મું, પણ અરવાળું તાત્કાલિક ફલતો એટલુંજ છે કે
તાપની—દુઃખના પરિતાપની—શાન્તિ થાય.

મદ.—શી આજ્ઞા છે ? આગળ થા એવી ? તત્પરજ છું ને.

લવ.—સખિ ! કૃપા કરીને તારા આત્માને કાઢી નાંખતી અટક;
અને મને ભુલીશ મા.

મદ.—(કોપથી) ચાલ, ચાલ, હું કંઈ તારી વેચાણુ નથી,

કામ.—અરે રે! આ બિચારી તો નિર્ણય કરી બેઠી,

મદ.—(મનમાં) નાથ મકરન્દ ! તમને વન્દન કરું છું.

લવ.—ભગવતિ ! મધુમતીના પ્રવાહથી વિંટાયલા, પવિત્ર કટિભા-
ગવાળા, પર્વતનું શિખર આ રહ્યું.

કામ.—આપણા પ્રસ્તુતમાં હવે વિધિ ન જોઈએ. (સર્વે પડવા જાય છે.)
(નેપથ્યમાં) આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

માલિની.

તિમિર વિજળીં ભેળાં આવી વિકાળ ભાસે,

કરી નયન નકાળાં, તર્ત વ્યાપી વિરામે;

કામ.—(જોઈને, વિસ્મય તથા હર્ષથી)

કહિં થકીં મુજ આંચો પુત્ર શું ?

મદ.—(પ્રવેશ કરીને).....શું બોલું છે ?

બહુ બહુ મહિમાથી મોટી યોગીશ્વરી છે. ૮^૨

(નેપથ્યમાં) આટલા બધા લોકનાં ટોળાં કયમ ભેગાં મળ્યાં છે !!

વસંતતિલકા.

શુભી વિપત્તિ બહુ પુત્રોની, ચિત્ત ઉઠ્યું

સંસાર-કાર્યધર્મો ને જીવવું ન રૂચ્યું;

૧ હું તારા પેહેલી મરવાને તત્પર છું માટે મારા પ્રણામ લે એવું
લવંગિકા કહે છે ને તેથીજ કોપાયમાન થઈને મર્યાન્તિકા કહે છે કે હું
તારી વેચાણુ નથી જે તારા પછી મરું—હું તો તારા પેહેલી મરીશજ.

૨ નવમા અંકમાં જેવા બનાવ સાથે સૌદામિની માધવને ઉપાડી ગઈ
હતી તેવાજ બનાવથી આ દામે સૌદામિની પ્રવેશ કરે છે. માધવ તથા માલતીને
બંધને સૌદામિની આવતી હતી તેવામાં ભૂરિવસુ અગ્નિમાં બળી મરે છે એમ
સાંભળીને તે તેને સદાય થવા ગઈ. આ પ્રસંગનો આ બનાવ મકરન્દ
દિશેષો માટે તેણે કહ્યું કે “બહુ બહુ મહિમાથી” વગેરે.

અગ્નિવિષે પતનકાળ, સુવર્ણખિન્દુ.

પાસે જતા ભૂરિવસુ, ભર્યું મોત સૌનું.

૬૧

મદ.—ભવ.—માલતીમાધવના દર્શનરૂપ અબ્યુદય પણ એક પલ-
કમાં થયો ને તેજ ક્ષણે પાછું દુઃખ પણ આવી ઉભું.

કામ.—મક.—અહો આપણું સહભાગ્ય ! અરેરે ધિક્કાર છે ધિક્કાર
આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

ગીતિ.

પાનાં ખર્જૂતણું શું ચંદનરસની સમેત વરસે છે ?

મિશ્ર વન્હિ-તનખાથી ઘન વાદળવિણ સુધાવૃષ્ટિ શું છે? ૧૦

જીવન-આપધિ વિષ, ને તેજ તિમિર તે મિશ્ર થયાં સર્વ.

શશિ-કર વર્જની ભેળાં તે સહુ આજે સમાન વિધિ કરો દે ૧૧૨

(નેપથ્યમાં) હે પિતા ! અટકો, ઉભા રહો. હું તમારા વદન-
કમલનું દર્શન કરવાને આતુર છું. લોકાલોકાયલ—મધ્યેના સપ્તદ્વી-
પમાં પ્રખ્યાત તથા નિર્મલ કુલના એકજ મંગલપ્રદીપરૂપ તમારા
આત્માને શું મારે વાસ્તે તજવા જાઓ છો !! મેં તો મારી દુષ્ટ
બુદ્ધિથી એમ ધાર્યું હતું કે તમે બહુ નિર્દય છો.

કામ.—રે પુત્રિ !

ગીતિ.

જન્મ ફરી જન્મ પામી, જ્યાંત્યાં કરતાં મળી તું, ત્યાં આવો

અનર્થ આ ઉભો છે, ગળવા શશીની કલા રાહુ જેવો. ૧૨*

બાકીનાં સ્વર્ગ.—અહો પ્રિયસખિ !

(પછી મૂર્છા પામેલી માલતીને લમ્પને માધવ પ્રવેશ કરેછે.)

માધ.—અરેરે!

ઈંદ્રવજ્રા.

આ છુટી જ્યાં ત્યાં પરહસ્તમાંથી,

આવી પડી સંકટમાં ફરીથી;

૧ સુવર્ણખિન્દુ એ એક મહાદેવનું નામ છે. તે દેવળપાસે ભૂરિવસુ બળી

મરવા જાય છે. ને તેમ થતાથી સર્વ આપણે પણ હવે મુઆજ સમજવા

૨ આ શ્લોકમાં દષ્ટ અને અનિષ્ટ બન્ને કાર્ય ભેગાં વર્ણવ્યાં છે.

માલતી મળી એટલી કાર્ય દષ્ટ છે ને ભૂરિવસુના મરણથી અનિષ્ટ છે.

૩ પહેલી પંક્તિમાં ઉત્પ્રેક્ષા ને ખીજમાં ઉપમા અલંકાર છે.

તૈયાર દેવા ફળ હોય દૈવ,
તો દ્વાર તેનાં ન કરાય બંધ.

૧૩

મક.—(એકદમ આગળઆવીને, માધવ પ્રતિ) મિત્ર ! પેલાં યોગિની
ક્યાં ગયાં ?

માધ.—

ગીતિ.

શ્રીપર્વતથી અહીં હું આવ્યો સત્વર ઉડી એનો સાંઘે
હયાત્રુ વનચરકેડું વચન સાંભળ્યું ત્યાંથી ન દોસતાં એ. ૧૪^૧
કામ.—મક.—(આદરસહિત આકાશ તરફ જોઈ) મહાભાગે! અમારું
ફરીથી રક્ષણ કરો. શા માટે અંતર્ધાન થયાં છે ?

લવ.—મદ.—અલી માલતિ ! કહું છું એન માલતિ! (કાંપતી) ભગવતિ!
દીર્ઘ કાલથી રૂંધાઈ ગયેલા શ્વાસને લીધે સ્તબ્ધ થયેલા એના
હૃદયનું રક્ષણ કરો. અરે અમાત્ય! રે પ્રિય સખિ ! તમે અન્યોન્યના
નાશનું કારણ થઈ પડ્યાં.

કામ.—રે પુત્રિ માલતિ !

માધ.—અહો પ્રિયે !

મક.—હો પ્રિયસખિ! (બધાંને મૂછાં આવી જઈને પાછી શુદ્ધિ આવે છે.)^૨

કામ.—(જોયે જોઈને) આ ચીરાઈ જતા વાદળમાંથી એકદમ પડેલું
પાણીનું આપડું આપણને આનંદ ઉપજાવે છે એ શું ?

માધ.—(ઉછળતે હોયે) અહો! માલતીને શુદ્ધિ આવી. તેથી એના

હરિણી.

હૃદય ઉપરે, જાંડા શ્વાસે, પયોધર ઉછળે;
પ્રીતિભર રૂડાં ચક્ષુ એનાં હતાં ત્યમ સ્થિર છે;
પછીથી મુખડું, મૂછાં જતાં, પ્રસન્ન હોંસે ઘણું,
દિવસ ઉગતાં, કાન્તિવાળું સુપદ્મ યથા થયું. ૧૫^૩

૧ વનચરનું વચન જુલા સ્લોક ૯ મામાં તથા ૮ મા સ્લોક
ઉપરની નોટ વાંચો.

૨ આ પ્રમાણે સૌદામિની પોતાનો પ્રવેશ સૂચવે છે; પછીથી જે
વર્ણન થાય છે તેપણ એના આવ્યાનું જ ચિન્હ છે.

૩ પયોધર—પયસૂ(દુધ)ને ધરનાર—સ્નાન, સુપદ્મ—સુ(સાર)પદ્મ(કમલ)

(નેપથ્યમાં)

દ્રુતવિલંબિત.

ન ગણીયા જરૂંએ નૃપ-નન્દન
અરણ્યનું કરતા અભિવન્દન;
અગનિમાં ન પડ્યો મુજ વેણુથી,
ભૂરિવસુ બહુ વિરિમત ને ખુશી. ૧૬

માધ.—મફ.—(આકાશ તરફ જોઈ, હરખાતા) ભગવતિ! સદ્ભાગ્યની
વધામણી કે,

ગીતિ.

આકાશથી યોગિનીઆ, વાહજ ચીરી વિખેરતી આવે,
જેનાં વચનામૃતની વૃદ્ધિ જલધર-વૃષાર્થી ઉત્તમ છે. ૧૭

કામ.—બહુ સારું થયું.

માલ.—સદ્ભાગ્યે મારામાં ફરીથી જીવ આવ્યો.

કામ.—(આંખમાં આંસુ સાથે, સહર્ષ) આવ, આવ, પુત્રિ માલતિ!

માલ.—કોણ, ભગવતી ! ! (એમ કહી પગે પડે છે.)

કામ.—(ઉઠાડીને આલિંગન કરતાં મસ્તક ઉપર ચુંબન કરી)

વસન્તતિલાગ.

જીવાડ તું પ્રિતમને જીવી નિજ જાતે,
તારાં જીવો સ્વજન મિત્ર સગાં બધાંએ;
ઠંડાં શકે હિમવડે તુજ અંગનાથી
જીવાડ ખ્યારી સખીને, મુજને, મુપુત્રિ ! ૧૮

માધ.—વયસ્ય મકરન્દ ! હવે માધવ આ સંસારમાં જીવી શકશે.

મફ.—(સહર્ષ) સત્ય છે.

મદ.—લવ.—મનોરથમાં પણ જેના દર્શનની આશા ન રાખેલી
એવી પ્રિયસખિ ! અમને લેટીને મળ.

માલ.—આ આવી, પ્રિયસખીઓ ! (એમ કહી લેટે છે.)

કામ.—પુત્રો ! આ શું થયું ?

માધ.—મફ.—ભગવતિ !

અનુષ્ટુપ.

કપાલકુંડલા કોપી, હુષ્ટાચારે કયાં દુખી,

ઉગાર્યાં તે વિપત્તિથી, આચાર્યે બહુ ચત્તથી. ૧૯૧

કામ.—શું અધોરઘંટને હણવામાંથી આટલું થયું ?

મદ.—લવ.—અહો ! આશ્ચર્ય કે, વારંવાર કરે ભાવ દાખવતા
વિધિનો પણ આવો રમણીય પરિણામ થયો.

(પ્રવેશ કરીને)—સૌંદર્યની—(પાસે જઈ) ભગવતિ કામન્દકિ ! આ
તમારી દીર્ઘકાલ પૂર્વેની શિષ્ય તમને અભિવંદન કરે છે.

કામ.—અહો ! આ તો ભદ્રા સૌદામિની.

માધ.—મક.—(સવિરમય) ભગવતીને પક્ષપાત ઉત્પન્ન કરનારાં એ-
મનાં પ્રથમનાં શિષ્ય સૌદામિની તે આજ કે ! ત્યારે તો હવે
બધુંએ સમજાયું.

કામ.—

વસંતતિલકા:

આઝાં હેવાડી જન, તેં કીધ પુણ્યરાશિ,

તું આવ આમ, મળી કાળ ઘણા પછીથી.

તોપ્યું, તથાપિ કર ભેટી સુખી શરીર,

તારે ન, સૌહાર્દનિધે ! નમયું ઘટિત. ૨૦૩

વળી જેને પ્રાપ્ત કરવાની મનમાં ઉમેદ થાય એવી ઉત્કૃષ્ટ
સિદ્ધિ ધારણ કરનારી !

વસંતતિલકા.

આ, બાધિસત્વર્થી ચઢે શુભકાર્ય તારું,

તેથી બધા જગતમાં થઈ વન્ધ છે તું;

આ, તુંજ ચેષ્ટિત-તરૂતણું બીજ ખેલાં

રોપાયલું પરિચયે, ફલ ફેલું હાવાં. ૨૧૪

૧ આચાર્ય—સૌદામિની. ૨ પોતાના ગુણવટે કરીને ભગવતીના અં-
તઃકરણમાં પોતાના તરફ પક્ષપાત કરાવનાર. ૩ પુણ્યરાશિ—પુણ્યનો ઢગલો.
સૌહાર્દનિધે—હે સૌહાર્દ નિધિ—સૌ—(સુહૃદનું—મિત્રનું, ગુણ વગેરે) ની નિધિ
(ભંડાર)—મૈત્રીને યોગ્ય ગુણાદિકનો ભંડાર. ૪ બાધિસત્વ—અમૃતવાહનાદિક
બાહ્યમનના મહાપ્રતાપી તથા પુણ્યશાલી સાધુઓને એ નામ આપેલું છે. આ
તુંજ ચેષ્ટિત વળી તારી ચેષ્ટાનું બીજ આપણા પૂર્વેના પરિચયના પ્રસંગે
રોપાયલું હતું અને તે બીજમાંથી થયેલા મૈત્રીના વૃક્ષનાં આ બધાં જળ આજ
મળ્યાં. તાત્પર્ય કે તને મેં કરેલા ઉપકારનો બહોલો તેં પણ દીક વાળ્યો.

મદ.-લવ.--આજ આર્યા સૌદામિની કે ?

માલ.--હા. ભગવતીની સાથેના સંબંધને લીધે, એ મારો પક્ષપાત કરી, કપાલકુંડલાને ધમકાવીને કાઢીને, મને પોતાને ઘેર લેઈ ગયાં ત્યાં ભગવતીના જેટલોજ રનેહભાવ બતાવી એમણે મારી આશ્વાસના કરી. વળી બકુલમાલારૂપ ચિન્હ હાથમાં ધારણ કરી, અહીંયાં આવીને તમને સર્વેને પણ એમણેજ ઉગાર્યાં.

મદ.-લવ.--આ નાનાં ભગવતીએ આપણાઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો

માધ.-મક.--અહો ! આશ્ચર્ય કે,

અનુષ્ટુપ્.

મહા ચિંતામણિ તેએ, વાટ ઇચ્છાતણી જુએ,

કર્યું આશ્ચર્ય આર્યાએ, ચિન્તવ્યા વિણ આ સમે. ૨૨^૧

સૌદા.--(મનમાં) આમની આટલી બધી સુજનતા મને લજવેછે.^૨

(પ્રકાશ) ભગવતિ! આનંદ પામતા નન્દનના કહ્યાથી પદ્માવતીના અધિપતિએ આ પત્ર ભૂરિવસુની સમક્ષજ લખીને ચિરંજીવી માધવના ઉપર મોકલ્યો છે. (પત્ર આપે છે.)

કામ.--(લેઈને વાંચે છે) તમારું કલ્યાણ થાઓ. પરમેશ્વર આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે કે,

શાદ્-વિક્રીડિત.

સારે! આચરણે, ગુણી, કુલીન, તું છુટયો વિપત્તિથકી,

એવા પૂજ્ય જમાઈની ઉપર હું ઝાઝો થયો છું ખુશી,

તેથી આ મહયન્તિકા તવ હવે પ્રીત્યથે, સન્મિત્રને

લાધેલી પ્રથમાનુરાગથકી તે આ આપીએ સૌ અમે. ૨૩

(માધવના સામું જોઈને,) પુત્ર ! સાંભળ.

૧ ચિંતામણિ નામનો મણિ થાય છે. તે મણિ જેટલી ઇચ્છા થાય તેટલી સંપાદન કરી આપે છે. આ મણિ પાસે કાર્ય કરાવવાને ઇચ્છાનો અમ પણ કરવો પડે છે, પણ આ આર્યા સૌદામિનીએ તો તે અમ વિનાજ આબું આશ્ચર્યકારક કામ કરી આપ્યું.

૨ અર્થાત્ એમના સારા સ્વભાવથી એ બધાં મારાં વખાણ કરે છે તેથી હું ઘરમાં છું.

માધ.—સાંભળ્યું. હું હવે સર્વ રીતે કૃતાર્થ થયો.

માલ.—સહભાગ્યે હૃદયમાંથી શંકાનો કાંટો હવે નીકળી ગયો.^૧

લવ.—હવે શ્રીમાધવ તથા માલતીના સર્વે મનોરથ પરિપૂર્ણ થયા.

મક.—(સામે જોઈને) અહો ! અવલોકિતા અને બુદ્ધરક્ષિતા પણ કલ-
હંસકની સાથે આનંદથી નાચતાં નાચતાં આ તરફ જ આવે છે.

(પછી અવલોકિતા, બુદ્ધરક્ષિતા, અને કલહંસક પ્રવેશ કરે છે;)

નાના પ્રભરનાં નૃત્ય કરી કામન્દકી પાસે જઈ વન્દન કરીને,)

સર્વે.—જ્યજ્ય સર્વ કાર્યનાં અધિક્ષાતા લગવતિ ! (માધવપ્રતિ)

જ્યજ્ય મકરન્દને આનંદ કરનાર માધવ પૂર્ણચન્દ્ર ! સહભા-

ગ્યને યોગે રૂઠા દીસો છો. (બધાં હસતાં હસતાં ગુએ છે)

લવ.—સર્વ પ્રકારના મહોત્સવથી પરિપૂર્ણ આ અવસરે કોણ
ગંભીર નહિં કરે ?

કામ.—સત્ય છે. વાડું આવું અદ્ભૂત, વિચિત્ર, રમણીય તથા
ઉન્નવલ ઝીંજી મહાપ્રકરણ^૨ કહીં પણ હશે?

સૌદા.—વળી તેમાં વિશેષે રમણીય તો એજ છે કે ભૂરિવસુ અને
દેવરાત એ બન્ને પ્રધાનોનો અન્યોન્યનાં બાલકોનો વિવાહ કર-
વાડેખી મનોરથ પણ દીર્ઘ કાળે સંપૂર્ણ થયો.

માલ.—(મનમાં) શું !!

માધ.—મક.—(આશ્ચર્ય પામતા) લગવતિ!^૩ વસ્તુતઃ જે વાત બની
ગઈ, તેના કરતાં આ તમારું વચન તો જુદુંજ છે.

લવ.—(વેગળી જઈને) લગવતિ !^૪ હવે ક્યમ કરવું ?

કામ.—(મનમાં) મહ્યન્તિકાનો વિવાહ મળવાથી નન્દન હવે આપ-
ણી પક્ષમાં આવ્યો છે તેથી આપણે નિઃશંક થયાં છીએ. (પ્રકાશ)
પુત્રો ! વસ્તુતઃ વાત જુદી નથી. કેમકે વિદ્યાર્થી—અવસ્થામાં એ

૧ મારા પિતાની અધ્યાપિ આ લગ્ન કરવાની રજા હતી નહિ, તે
કાંટો હવે નીકળી ગયો.

૨ પ્રકરણ—આવો વૃત્તાન્ત, આવી આપણા જેરી. દુઃખી વાર્તા. કવિ પ્રકરણ
શબ્દ વાપરીને પોતાના “પ્રકરણ”ની પણ પ્રથંસા કરતો હોય એમ લાગે છે.

૩ સૌદામિની.

૪ કામન્દકી.

બન્નેએ મારા અને સૌદામિનીના સમક્ષ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આપણે અવશ્યે કરીને અપત્યસંબંધ કરવો. અને આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રધાન નંદનના કોપમાંથી આપણે છુટી ગયાં.

માલ.—વાહવાહ ! ખરો ઢોંગ !

માધ.—મક.—આશ્ચર્યની વાત છે!! મનનો હેતુ ગુપ્ત રાખતી, મહાજનની કલ્યાણકારી રાજ્યનીતિઓ અતિપ્રબલ હોય છે !

કામ.—પુત્ર ! શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આયુષ્માન ! તમારૂં સુખ પુરવે ઇચ્છાવિષે જે હતું, તે, પુણ્યે મુજ ચુક્તિઓથકા ફળ્યું; ને શિષ્ય મારાંતણું સર્વે કષ્ટ ફળ્યું; સમાગમ થયો કાન્તા સહે મિત્રનો; રાજા નંદન બે થયા ખુશી; ખીન્નું શું પ્રિય સાધું કહો? ૨૪

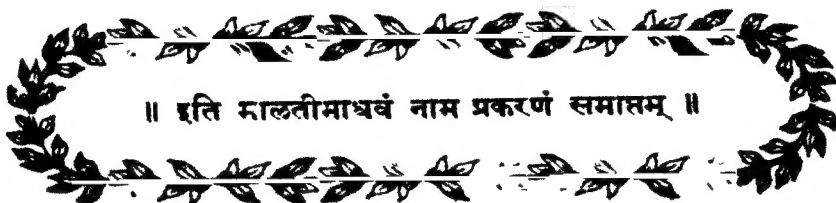
માધ.—(સહર્ષ) લગવતિ ! આથી વધારે પ્રિયકર તે ખીન્નું શું હશે !! તથાપિ લગવતિના ! ચરણની કૃપાથી આટલું તો થાઓ કે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

નિત્યે પાપવિમુક્ત સંત સઘળા સત્કાર્ય સાધી રહો;
રાજા રાજમનીતિ ગ્રહી ધરણીને નિત્યે પ્રીતે પાળજો;
ઝાઝા પુણ્યથો, મેઘ વૃષ્ટિ કરતા સૌ યોગ્યકાળે થજો;
તાદામીઠી સગાં સુમિત્રશું કરી, આનંદિ લોકો હજો.

કામ.—તથારતુ. (એમ કહી સર્વે જાય છે.)

॥ इति दशमोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ इति मालतीमाधवं नाम प्रकरणं समाप्तम् ॥

